

Ernest Mandel

Inledning till *Kapitalet*

[Ernest Mandels inledningar till *Penguin Classics* utgivning av Karl Marx' *Kapitalet* band 1-3 på engelska, 1976-1981. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Innehållsförteckning

Inledning till det första bandet.....	1
1. Syftet med <i>Kapitalet</i>	1
2. <i>Kapitalets</i> metod.....	
Inledning till det första bandet.....	1
1. Syftet med <i>Kapitalet</i>	1
2. <i>Kapitalets</i> metod.....	4
3. <i>Kapitalets</i> uppbyggnadsplan.....	9
4. Planen för det första bandet.....	13
5. Den marxistiska arbetsvärdeteorin.....	16
6. Marx' centrala upptäckt: hans teori om mervärdet.....	20
7. Marx' teori om kapitalet.....	25
8. Marx' teori om kapitalackumulation.....	28
9. Marx' löneteori.....	31
10. Marx' penningteori.....	36
11. <i>Kapitalet</i> och kapitalismens öde.....	39
Inledning till "Appendix, Den omedelbara produktionsprocessens resultat".....	44
Inledning till det andra bandet.....	47
1. Det andra bandets plats i Marx' allmänna analys av kapitalismen.....	47
2. <i>Kapitalets</i> tre former.....	51
3. Kapitalomslagets dubbla aspekt i Marx' ekonomiska teori.....	52
4. Innebörden i Marx' reproduktionsscheman.....	56
5. Bruk och missbruk av reproduktionsschemana.....	58
6. Produktivt och improduktivt arbete.....	63
7. Är improduktiva arbetare en del av proletariatet?.....	68
8. Lyxproduktion, mervärde och kapitalackumulation.....	71
9. Hur kan handels- och finanskapitalet delta i fördelningen av det samhälleliga mervärdet?.....	75
10. Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman.....	77
11. <i>Kapitalets</i> andra band och Marx' förklaring av kapitalistiska överproduktionskriser.....	81
12. Penningcirkulation, penningkapital och penningreserver.....	84
13. Tillväxt och kris.....	86
Inledning till det tredje bandet.....	88
1. Planen för det tredje bandet.....	89
2. Profitkvotens utjämning.....	90
3. Transformationsproblemet: kontroversen om återkoppling.....	95
4. Transformationsproblemet: förvirringen om pengar.....	98
5. Kontroversen om den fallande profitkvoten.....	99
6. De marxistiska kristeorierna.....	104
7. Kredit och räntesats.....	113
8. Marx' teori om extraprofiter.....	115
9. Det kapitalistiska jordbrukets särdrag.....	119
10. Kapitalismen som ett system och bourgeoisien som en klass.....	122

11. Kapitalismens öde	127
.....	4
3. <i>Kapitalets</i> uppbyggnadsplan	9
4. Planen för det första bandet.....	13
5. Den marxistiska arbetsvärdeteorin	16
6. Marx' centrala upptäckt: hans teori om mervärdet.....	20
7. Marx' teori om kapitalet	25
8. Marx' teori om kapitalackumulation	28
9. Marx' löneteori	31
10. Marx' penningteori	36
11. <i>Kapitalet</i> och kapitalismens öde.....	39
Inledning till "Appendix, Den omedelbara produktionsprocessens resultat"	44
Inledning till det andra bandet	47
1. Det andra bandets plats i Marx' allmänna analys av kapitalismen.....	47
2. <i>Kapitalets</i> tre former.....	51
3. Kapitalomslagets dubbla aspekt i Marx' ekonomiska teori.....	52
4. Innebörden i Marx' reproduktionsscheman.....	56
5. Bruk och missbruk av reproduktionsschemana.....	58
6. Produktivt och improduktivt arbete.....	63
7. Är improduktiva arbetare en del av proletariatet?.....	68
8. Lyxproduktion, mervärde och kapitalackumulation.....	71
9. Hur kan handels- och finanskapitalet delta i fördelningen av det samhälleliga mervärdet?	75
10. Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman	77
11. <i>Kapitalets</i> andra band och Marx' förklaring av kapitalistiska överproduktionskriser.....	81
12. Penningcirkulation, penningkapital och penningreserver	84
13. Tillväxt och kris.....	86
Inledning till det tredje bandet	88
1. Planen för det tredje bandet.....	89
2. Profitkvotens utjämning	90
3. Transformationsproblemet: kontroversen om återkoppling	95
4. Transformationsproblemet: förvirringen om pengar	98
5. Kontroversen om den fallande profitkvoten.....	99
6. De marxistiska kristeorierna.....	104
7. Kredit och räntesats	113
8. Marx' teori om extraprofiter.....	115
9. Det kapitalistiska jordbrukets särdrag	119
10. Kapitalismen som ett system och bourgeoisien som en klass	122
11. Kapitalismens öde	127

Inledning till det första bandet.

När *Kapitalets* första band publicerades för första gången var den kapitalistiska industrin dominerande i några få västeuropeiska länder, men den framstod fortfarande som en isolerad ö omringad av ett hav av självständiga bönder och hantverkare som täckte hela världen, till och med inklusive större delen av Europa. Men det Marx' *Kapitalet* förklarade, var framförallt den skoningslösa och oemotståndliga impuls att växa som kännetecknar produktionen för profit, och att profiten till övervägande delen används för kapitalackumulation. Sedan Marx skrev boken har den kapitalistiska teknologin och industrin förvisso spridit sig i hela världen. Och det har inte bara ökat det materiella välståndet och möjligheterna att definitivt befria mänskligheten från bördan av meningslöst, enformigt och mekaniskt arbete, utan har dessutom ökat samhällets polarisering i allt färre kapitalägare och allt fler handens och hjärnans arbetare, som fortfarande är tvungna att sälja sin arbetskraft till dessa ägare. Koncentrationen av rikedomar och makt i ett litet antal gigantiska industri- och finansföretag har lett till en alltmer allomfattande kamp mellan kapital och arbete.

Ibland har borgarklassen och dess ideologer trott att de har hittat vishetens sten, och följaktligen tyckt sig kunna förkunna slutet på kriser och samhällsekonomiska motsättningar i det kapitalistiska systemet. Men trots keynesianska tekniker, och oaktat alla de olika försöken att inlemma arbetarklassen i senkapitalismen, har systemet om något förefallit mer krisdrabbat än när Marx skrev *Kapitalet*. Från Vietnamkriget till turbulensen i världens valutasystem; från uppsvinget för den radikala arbetarkampen i Västeuropa sedan 1968 till att ett stort antal unga människor över hela världen avvisar borgerliga värderingar och kultur; från den ekologiska och energikrisen till de återkommande ekonomiska lågkonjunkturerna; vi behöver inte leta särskilt länge efter tecken på att kapitalismens glansperiod är över. *Kapitalet* förklarar varför systemets allt hårdare motsättningar var lika oundvikliga som dess förhastade tillväxt. I den meningen är Marx, tvärtemot en allmänt accepterad åsikt, mycket mer en ekonom för 1900-talet än 1800-talet. Idag är västvärlden mycket närmare *Kapitalets* ”rena” modell än den värld då verket skrevs.

1. Syftet med *Kapitalet*

I *Kapitalet* var Marx' grundläggande mål att blottlägga de rörelselagar som styr uppkomsten, uppgången, utvecklingen, nedgången och försvinnandet av en viss sorts samhällelig ekonomisk organisering (det kapitalistiska produktionssättet). Han letade inte efter *allmängiltiga* lagar för den ekonomiska organiseringen. En av *Kapitalets* avgörande teser är att det inte finns några sådana lagar. För Marx finns det inga ekonomiska lagar som är giltiga för alla i grunden olika samhällsformer (frånsett banaliteter som formuleringen som poängterar att inget samhälle kan konsumera mer än det producerar utan att minska sitt insamlade välstånd – antingen markens naturliga bördighet, den totala befolkningen, mängden produktionsmedel eller flera av dessa). Varje speciell sorts samhällelig ekonomisk organisering har sina egna specifika ekonomiska lagar. *Kapitalet* begränsar sig till att analysera de lagar som styr det kapitalistiska produktionssättet.

Kapitalet är alltså inte alls en ”ren” ekonomisk teori. För Marx är en ”ren” ekonomisk teori, det vill säga en ekonomisk teori som är skild från en speciell samhällsstruktur, omöjlig. Det vore samma sak som en ”ren” anatomi skild från de speciella arter som ska analyseras. Vi kan driva jämförelsen ännu längre. *Jämförande anatomi* är förstas en gren av naturvetenskapen som är användbar för att öka vår kunskap om människans och djurens fysiologi, men den kan bara vara en biprodukt av utvecklingen av en anatomisk förståelse av vissa speciella arter. På samma sätt innefattar Marx' teori om den historiska materialismen verkligen en jämförande ekonomisk analys – exempelvis en analys av utvecklingen av det mänskliga arbetet, människans arbetsproduktivitet, den samhälleliga merproduktionen och ekonomiska tillväxten, från slavsamhället via feodalismen till kapitalismen. Men sådana jämförelser kan bara vara resultatet av en analys av specifika produktionssätt, vart och

ett med sin egen ekonomiska logik och sina egna rörelselagar. De kan inte ersättas av eller inordnas under "eviga" ekonomiska lagar. Vi kan till och med driva jämförelsen till sin slutsats. Om vi försöker hitta en gemensam grundläggande kärna inom "all" anatomi, så lämnar vi denna specifika vetenskaps område och går in på ett annat område: biologi eller biokemi. Om vi på samma sätt försöker upptäcka grundläggande arbetshypoteser som är giltiga för "alla" ekonomiska system, så går vi från den ekonomiska teorins område till en vetenskap om samhällsstrukturer: historisk materialism.

På detta sätt grundar sig Marx' ekonomiska teori och dess främsta verk, *Kapitalet*, på en förståelse av att de ekonomiska lagarna är *relativa, socialt bestämda och historiskt begränsade*. Under mänsklighetens samhällsekonomiska utveckling motsvaras inte "människans natur" av varuproduktion, marknadsekonomi eller fördelningen av samhällsresurser mellan olika produktionsgrenar med hjälp av "objektiva ekonomiska lagar" som verkar "bakom producenternas ryggar", och dessa lagar har inte alltid funnits och kommer inte alltid att finnas. *Kapitalet* förklarar det kapitalistiska produktionssättets ursprung, och pekar fram mot just detta samhällssystemets oundvikliga historiska nedgång och fall. En ekonomisk teori som grundar sig på de ekonomiska systemens historiska relativitet, deras strikta tidsbegränsningar, påminner på ett taktlöst sätt herrar kapitalister, deras anhängare och deras försvarare att kapitalismen själv är en produkt av historien. Den kommer i sinom tid att gå under på samma sätt som den en gång föddes. En ny sorts samhällelig ekonomisk organisering kommer sedan att ta den kapitalistiska organiseringens plats: den kommer att fungera utifrån andra lagar än de som styr den kapitalistiska ekonomin.

Icke desto mindre handlar *Kapitalet* inte uteslutande om det kapitalistiska produktionssättet, även om dess grundläggande mål är att hitta de lagar som styr just detta produktionssätt. Den kapitalistiska produktionen är generaliserad varuproduktion. Generaliserad varuproduktion blottlägger fullständigt de trender och motsättningar som finns dolda i var och en av dess grundläggande "celler", varorna. Det är ingen slump att Marx inte inleder *Kapitalets* första band med en analys av "det kapitalistiska produktionssättet", eller en analys av kapitalet, eller lönearbetet, eller ens förhållandena mellan arbete och kapital. Ty det är omöjligt att vetenskapligt analysera någon av dessa grundläggande begrepp eller kategorier – som motsvarar det kapitalistiska samhällets grundläggande struktur – utan att först ha analyserat värde, bytesvärde och mervärde. Men dessa sistnämnda kategorier är i sin tur beroende av en analys av varan och varuproducerande arbete.

Precis som mervärde och kapital *logiskt* härrör ur en analys av värde och bytesvärde, så härrör det kapitalistiska produktionssättet *historiskt* ur en utveckling av varuproduktionen: kapitalism kan inte uppstå utan enkel varuproduktion. *Kapitalet*, *Grundrisse* och Karl Marx' andra grundläggande ekonomiska skrifter innehåller därmed många analyser av den enkla varuproduktionen, en sorts produktion som existerade i många olika former under nästan 10.000 år innan den moderna kapitalismen föddes, men som fick sin mest fullständiga blomstring under 1200- och 1300-talet i Nederländerna, norra Italien och senare Storbritannien (och i mindre omfattning i Japan före Meijirevolutionen).

Det har gjorts invändningar – av tidiga ryska marxistiska författare som Bogdanov, av senare kommentatorer som Rubin och av nutida marxister som Lucio Colletti och Louis Althusser¹ – mot en åsikt som har sitt ursprung hos Engels och en uppfattning som Rosa Luxemburg har, och vilken jag skriver under på,² att Marx' *Kapitalet* inte bara gör en grundläggande analys av det kapitalistiska

¹ Isaac Iljitj Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit 1972, s 254 -256; Lucio Colletti, *Marxism and Hegel*, London: New Left Books 1973, s 131-132; Louis Althusser, "Den politiska ekonomins objekt", i *Att läsa Kapitalet*. Det finns också en mycket upplysande anmärkning av Marx själv, i *Kapitalet*, första bandet, kapitel 6: "Ändå är varu- och penningcirkulation inom bestämda gränser och därmed en bestämd utvecklingsgrad av handeln en *förutsättning, utgångspunkt för kapitalbildningen* och det kapitalistiska produktionssättet." (*Kapitalet*, första bandet, kapitel 6).

² Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet; Friedrich Engels, "Värdelagen och profitkvoten", (appendix); Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin 1925, s 199-232; Ernest Mandel, *Marxismens ekonomiska teori*.

produktionssättet utan också ger viktiga kommentarer om hela den historiska period som innehåller viktiga delar av enkel varuproduktion. Men dessa invändningar grundar sig på en dubbel sammanblandning. Det stämmer att det kapitalistiska produktionssättet är den enda samhällseliga organisering av ekonomin som innebär *generaliserad* varuproduktion. Det vore således helt fel att till exempel anse att det grekiska slavsamhället eller det klassiska islamska imperiet – två samhällsformer med starkt utvecklad enkel varuproduktion, penningekonomi och internationell handel – styrs av ”värdelagen”. Varuproduktionen i dessa förkapitalistiska produktionssätt är sammanflätad med, och när det kommer till kritan underordnad, en organisering av produktionen (först och främst jordbruksproduktion) av klart icke-kapitalistisk karaktär, som följer en annan ekonomisk logik än den som styr utbytet av varor eller kapitalackumulation.

Men det innebär inte på något sätt, att de lagar som styr varuutbytet och cirkulationen av pengar i de samhällen där den enkla varuproduktionen redan har blivit det *dominerande* produktionssättet (det vill säga där majoriteten av producenterna är fria bönder och fria hantverkare som äger och byter sina arbetsprodukter) inte har en stark inverkan på den ekonomiska dynamiken. Det är i själva verket just värdelagens *utveckling* som i dessa länder leder till att producenterna skiljs från sina produktionsmedel, även om en rad sociala och politiska utvecklingar påverkade den moderna kapitalismens födelseprocess, skyndade på den, saktade ner den, eller kombinerade den med trender som går åt olika håll.

Men om det å andra sidan stämmer att en fullvärdig ”ekonomisk bokföring som grundar sig på kvantiteter av samhällseligt likvärdigt arbete” uppstår först i det kapitalistiska samhället, och då bara som en objektiv ekonomisk lag och inte som medvetna beslut av varornas ägare, så följer ingalunda av det att ”bokföring av kvantiteter av arbete” inte kan *örja* uppstå i förkapitalistiska samhällen där varuproduktion har blivit en normal institution. Det är i själva verket när den enkla varuproduktionen redan till stor del är utvecklad, men på samma gång fortfarande är sammanflätad med traditionella ”naturliga” ekonomiska organisationsformer med en medveten fördelning av de ekonomiska resurserna och det samhällseliga arbetet mellan olika produktionsformer (med hjälp av sedvänjor, vanor, riter, religion, debatter mellan äldre, församlingar av deltagare, etc.), som behovet av en medveten bokföring av ”kvantiteter av arbete” kan och måste uppstå för att undvika grundläggande orättvisor och ojämlikheter i samhällsorganisationer som fortfarande grundar sig på en hög grad av social jämlikhet och sammanhållning. Jag har med empiriska data försökt bevisa att detta faktiskt har varit fallet under olika historiska perioder, i olika delar av världen.³

Det betyder inte att ”värdelagen” är ett ”resultat av den förkapitalistiska historien”. Inte heller betyder det att sådana relativt primitiva samhällen tyngdes ner av samma maniska jakt efter materiella belöningar och mätande av arbetstid ner till delar av sekunder som i vårt samhälle, fenomen som förvisso är ”rena” produkter av det borgerliga samhället. Det betyder bara att frön till ”värdelagen” går att hitta inom redan den outvecklade enkla varuproduktionen, precis som kapitalets ”grundläggande cell”, varorna, på ett utvecklat sätt innehåller samtliga inre egenskaper och motsättningar som denna samhällskategori. Att förneka denna historiska dimension hos Marx’ analys är att förvandla kapitalismens ursprung till ett olösligt mysterium.

Man skulle kunna hävda att det är en ganska omtvistad punkt för ekonomer, och bara intressant för antropologer, etnologer eller historiker. Men i själva verket är dess innebörd ytterst långtgående. Genom att säga att analysen av de rörelselagar som styr det kapitalistiska produktionssättet med nödvändighet innehåller åtminstone några viktiga delar av en analys av ekonomiska företeelser som är giltiga för hela den historiska period som innefattar en ekonomisk organisering där det finns varuproduktion, så utvidgar man giltigheten hos delar av Marx’ *Kapitalet* till inte bara det förflutna utan också till framtiden. Ty företeelsen varuproduktion överlever givetvis, åtminstone delvis, i de samhällen där kapitalets makt redan har störtats, men som ännu inte är fullständigt klasslösa, det vill

³ Mandel, *op. cit.*, s 41-43.

säga socialistiska, samhällen: Sovjetunionen och folkrepublikerna i Östeuropa, Kina, Nordvietnam, Nordkorea och Kuba. *Kapitalet* är lika lite en vägledning för att förstå rörelselagarna i dessa samhällen som den är en vägledning för att förstå rörelselagarna i det utvecklade sena medeltida samhället som var baserat på enkel varuproduktion. Men den kan säga oss en hel del om varuproduktionens och penningekonomin dynamik (och splittrande logik) i sådana icke kapitalistiska samhällen, och de motsättningar som dessa för in i de sistnämndas specifika och ”rena” rörelselagar.

Om *Kapitalet* inte är en vetenskaplig avhandling om eviga ekonomiska lagar, är den då åtminstone ett vetenskapligt arbete om den kapitalistiska ekonomin? En del marxister, och först och främst tysken Karl Korsch, förnekar detta.⁴ För dem är *Kapitalet*, precis som för många borgerliga kritiker, i allt väsentligt ett verktyg för proletariats revolutionära störtande av kapitalismen. Enligt dem är det omöjligt att skilja *Kapitalets* ”vetenskapliga” innehåll från dess ”revolutionära” syfte, vilket den österrikisk-tyske marxisten Rudolf Hilferding försökte göra.⁵ Detta påstående förbiser den grundläggande skillnad som Marx och Engels gjorde mellan den utopiska och den vetenskapliga socialismen. Under hela sitt vuxna liv efter 1843 förblev Marx förvisso revolutionär. Men han ansåg att det var avgörande att basera socialismen (kommunismen) på en vetenskaplig grund. Den vetenskapliga analysen av det kapitalistiska produktionssättet skulle bli hörnstenen i denna grund, och visa varför och hur kapitalismen genom sin egen utveckling skapade de ekonomiska, materiella och sociala förutsättningarna för de associerade producenternas samhälle. I den meningen försökte Marx, förvisso inte i motsättning till utan just som en funktion av detta syfte, analysera kapitalismen på ett objektivt och strängt vetenskapligt sätt. Med andra ord gav han inte bara utlopp för en aggressiv fientlighet mot en speciell sorts ekonomisk organisering på grund av revolutionär lidelse och medkänsla med de kuvade och förtryckta. Och vi behöver knappast säga att han inte heller drevs av personligt agg, materiell bankrutt eller psykotisk obalans. Marx försökte upptäcka objektiva rörelselagar. Han föraktade inte ens den typiske borgaren *Spiesser* mer än han föraktade de personer med vetenskapliga anspråk som ändå medvetet förvrängde empiriska data eller förfalskade forskningsresultat för att passa något subjektivt syfte. Just på grund av att Marx var övertygad om att proletariats sak var av avgörande betydelse för mänsklighetens hela framtid, ville han inte skapa en bräcklig plattform av vältaliga skällsord eller önsketänkande för denna sak, utan den vetenskapliga sanningens bergfasta grund.

2. *Kapitalets* metod

Kapitalets syfte är i sig själv en tydlig påminnelse om den kunskapsmetod som Marx använder på sitt viktigaste verk: den materialistiska dialektikens metod. Marx lämnade inga tvivel om att det verkligen var så han själv tolkade sitt arbete. I ett brev till redaktören för den första upplagan av *Kapitalets* första band på franska, Maurice Lachâtre, hävdade han envist att han var den förste som hade tillämpat denna metod för att studera ekonomiska problem.⁶ I sitt eget efterord till den andra tyska upplagan av *Kapitalets* första band angav Marx återigen användningen av den dialektiska metoden som *Kapitalets* speciella särdrag, som skilde det från alla andra ekonomiska analyser.⁷

När den dialektiska metoden används för att studera ekonomiska problem, undersöks inte ekonomiska företeelser åtskilda från varandra, bit för bit, utan i sitt inre samband som en samverkande enhet som är uppbyggd kring och av ett grundläggande dominerande produktionssätt. Denna helhet analyseras i alla sina aspekter och yttringar, som bestäms av vissa givna rörelselagar som också hänger ihop med dess ursprung och oundvikliga försvinnande. Det aktuella produktionssättets

⁴ Karl Korsch, *Marxism och filosofi*.

⁵ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien, 1923, p. x.

⁶ Marx, brev till Maurice Lachâtre, 18 mars 1872; se Marx, ”För- och efterskrift till den franska upplagan” av *Kapitalet*, första bandet.

⁷ Se ”Efterskrift till andra upplagan”, *ibid*.

rörelser visar sig bara vara en utveckling av de inre motsättningarna i denna struktur, motsättningar som definierar själva dess natur. Den givna ekonomiska strukturen visar sig på en och samma gång vara karakteriserad av enheten hos dessa motsättningar och av deras kamp, som båda avgör de ständiga förändringar som den genomgår. De (kvantitativa) förändringar som ständigt äger rum i det givna produktionssättet genom anpassning, integrering av reformer och självförsvar (evolution), skiljer sig från de (kvalitativa) förändringar som med hjälp av plötsliga språng skapar en annan struktur, ett nytt produktionssätt (revolution).

Marx ställer helt klart sin egen dialektiska undersökningsmetod mot Hegels, även om han aldrig tvekar att erkänna sin tacksamhetsskuld till den tyske filosofen, som sporrad av den franska revolutionen gav tillbaka det dialektiska tänkandet till den moderna världen. Hegels dialektik var idealistisk: den grundläggande tesen var den Absoluta tanken. Den materiella verkligheten var bara det ideella innersta väsendets utanpåverk. För Marx är dialektiken tvärtom materialistisk: ”det ideella [är tvärtom] ingenting annat än det materiella, omsatt och översatt i människans hjärna.”⁸ Historiens grundläggande rörelselagar tillhör verkliga människor som själva skapar sin egen materiella tillvaro i ett visst samhällligt system. Till syvende och sist motsvarar och återspeglar tänkandets utveckling denna grundläggande rörelse, om än via många förmedlingar. Således var den vetenskapliga tankeprocess med vilken Marx kom att förstå hur det kapitalistiska produktionssättet fungerade i sig själv ett resultat av detta produktionssätt, av det borgerliga samhället och dess motsättningar. Först i andra hand kan den betraktas som ett resultat av utvecklingen av många mänskliga vetenskaper och ideologier: klassisk tysk filosofi; engelsk politisk ekonomi; fransk historiografi och politisk vetenskap; förmarxistisk socialism. Först det borgerliga samhällets tillväxt och dess motsättningar, framförallt kampen mellan kapital och arbete, gjorde det möjligt för Marx att införliva, kombinera och omvandla dessa vetenskaper på det speciella sätt och i den speciella riktning som han gjorde. Men även om den materialistiska dialektiken är Hegels (idealistiska) dialektik ”vänd upp och ner”, så har båda ändå en del grundläggande gemensamma drag. Dialektik som rörelsens logik förutsätter att all rörelse, all utveckling, såväl i naturen, samhället som det mänskliga tänkandet, antar vissa övergripande former som kallas ”dialektiska”.⁹ Både Engels och Lenin såg en slående tillämpning av denna övergripande dialektiska metod i det sätt på vilket *Kapitalets* första band var uppbyggt. Således skrev Lenin, att trots att Marx aldrig hade skrivit den korta avhandling om dialektik som han hade planerat, så hade han trots allt givit oss *Kapitalet*, som är en tillämpning av materialistisk dialektik på de ekonomiska företeelsernas område.¹⁰

Men just på grund av att dialektiken är materialistisk, så utgår den inte från intuition, förutfattade meningar eller mystifierande scheman, utan från ett fullständigt införlivande av vetenskapliga data. Analysmetoden måste skilja sig från framställningsmetoden. Empiriska data måste först samlas ihop, man måste helt och fullt förstå det givna kunskapsläget. Bara när man har uppnått det kan man omorganisera materialet på ett dialektiskt sätt för att förstå den givna helheten. Om det lyckas blir resultatet en ”reproduktion” i människans tänkande av denna materiella helhet: det kapitalistiska produktionssättet.

Den största faran för vetenskapsmän som håller på med studier av samhällsfenomen är att ta saker för givet, ”problemlindhet”. Distinktionen mellan yttre företeelseform och inre sammanhang, som Marx ärvde från Hegel¹¹ och som är en väsentlig del av den dialektiska undersökningsmetoden, är bara ett ständigt försök att gräva sig allt längre ner genom de successiva lagren av företeelser till de

⁸ *Ibid.*

⁹ Engels, brev till Conrad Schmidt, 1 november 1891, Marx/Engels, *Selected Correspondence*, Moskva 1965, s 439.

¹⁰ Lenin, ”Plan of Hegel's Dialectics (Logic)”, *Collected Works*, band 38, s 319.

¹¹ ”Här kommer det att visa sig hur brackornas och vulgärekonomernas föreställningar uppkommit – vad de kan få in i sina skallar är nämligen aldrig sakernas inre sammanhang utan endast deras yttre företeelseform. Och om det inte förhöll sig så, skulle ju vetenskapen för resten bli helt obehövlig.” (Brev från Marx till Engels, 27 juni 1867). Se även *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 18.

rörelselagar som *förklarar* varför dessa företeelser utvecklas i en viss riktning och åt vissa håll. Att hela tiden söka efter frågor – att ifrågasätta! – där andra bara ser färdiga svar och vulgära ”bevis”: det är förvisso en av Marx’ främsta förtjänster som revolutionär förnyare inom den ekonomiska vetenskapen.

Men för den marxistiske dialektikern Marx innebär skillnaden mellan ”inre sammanhang” och ”yttre företeelseform” inte i någon mening att ”yttre företeelseform” är mindre ”verklig” än ”inre sammanhang”. När det kommer till kritan avgörs prisrörelser av värderörelser. Men materialisten Marx skulle ha skrattat åt varje ”marxist” som påstod att priser var ”overkliga” eftersom de i sista hand *avgjordes* av värderörelser. Skillnaden mellan ”inre sammanhang” och ”yttre företeelseform” syftar på olika bestämningsnivåer, det vill säga till syvende och sist på förståelseprocessen, inte på olika grader av verklighet. För att förklara det kapitalistiska produktionssättet i sin helhet räcker det absolut inte att förstå det ”grundläggande inre sammanhanget”, ”värdelagen”. Vi måste kombinera ”inre sammanhang” och ”yttre företeelseform” via alla deras mellanliggande förmedlande länkar, förklara hur och varför ett visst ”inre sammanhang” framträder i vissa konkreta former och inte i andra. Ty dessa ”yttre företeelseformer” är varken slumpartade eller självklara. De utgör problem, de måste i sin tur förklaras, och just denna förklaring hjälper till att ta bort nya lager av mysterier och för oss närmare en fullständig förståelse av den speciella form för ekonomisk organisering som vi vill förstå. Att förneka detta behov att på nytt kombinera ”inre sammanhang” och ”yttre företeelseform” är lika odialektiskt och mystifierande som att acceptera ”yttre företeelseformer” som de är utan att leta efter de grundläggande krafter och motsättningar som de har en benägenhet att dölja för en ytlig och empirisk observatör.

Det sätt på vilket *Kapitalet* börjar med en analys av varuproduktionens grundläggande kategorier, med det kapitalistiska ekonomiska livets ”basenhet” (grundläggande cell), varan, har ofta åberopats som en mönstertillämpning av denna materialistiska dialektik. Marx själv klargör att han inte utgår från ett grundläggande begreppsvärde, utan från en elementär materiell företeelse – varan – som är grundvalen för kapitalismen, som den enda ekonomiska organisering som baseras på allmän varuproduktion.¹² Det är därmed korrekt men strängt taget ofullständigt att säga att Marx’ metod består av att ”gå från det abstrakta till det konkreta”.¹³ Han utgår i själva verket från delar av det materiellt konkreta för att gå till det teoretiskt abstrakta, vilket sedan hjälper honom att återskapa den konkreta helheten i sin teoretiska analys. I hela sin rikedom och variation är det konkreta alltid en kombination av ett oräkneligt antal teoretiska ”abstraktioner”. Men det materiellt konkreta, det vill säga det verkliga borgerliga samhället, existerar redan före hela denna vetenskapliga ansträngning, det avgör i sista hand denna ansträngning och utgör hela tiden en praktisk referenspunkt för att pröva teorins giltighet. Bara om återskapandet av den konkreta helheten i människans tänkande kommer närmare den verkliga materiella helheten är tänkandet verkligt vetenskapligt. Vid en första anblick förefaller den rörelse som dominerar *Kapitalets* första band vara en rörelse av ekonomiska ”kategorier”, från varan och dess inre motsättningar till kapitalackumuleringen och dess upphörande. Frågan har ofta ställts: är denna rörelse bara en abstrakt sammanfattning av kapitalismens ”inre sammanhang”, eller är det en avsevärt förenklad återspeglning av en verklig ekonomisk utveckling, det vill säga den verkliga historien från varuproduktionens första uppträdande till en fullskalig kapitalistisk produktion i väst, befriad från alla sekundära och kombinerade former som bara skulle dölja rörelsens grundläggande karaktär?

¹² Karl Marx, *Randanmärkningar till Adolph Wagners lärobok i politisk ekonomi*.

¹³ Marx, *Grundrisse*, Pelican Marx Library, s 101. Se tvärtom Lenin (*op. cit.*, s 171): ”Tänkande som går från det konkreta till det abstrakta ... avlägsnar sig inte från sanningen utan kommer närmare den.” I sina kommentarer till *Kapitalets* tre band som han skrev i början av 1930-talet gör D I Rosenberg det intressanta påpekandet att Marx’ abstraktioner i sin tur är konkreta, i så måtto som de avser en konkret ekonomisk formation och eftersom de är historiskt fastställda. De är varken godtyckliga eller förutbestämda abstraktioner. (Se den spanska översättningen av den ursprungliga ryska texten, publicerad av *Seminario de 'El Capital'*, Escuela Nacional de Economía, UNAM, Mexiko, Cuaderno I, s 46.)

Det går inte att besvara denna fråga med ett enkelt ”ja” eller ”nej”. Varor som produceras av en händelse i förkapitalistiska samhällen, i utkanten av de grundläggande produktions- och konsumtionsprocesserna, kan förstås inte utlösa den slående och skrämmande logik hos ”värdelagen” som Marx så majestätiskt uppenbarar i *Kapitalet*. Varuproduktion som ett grundläggande och dominerande drag hos det ekonomiska livet förutsätter kapitalism, det vill säga ett samhälle där arbetskraften och arbetsverktygen själva har blivit varor. I den meningen är det sant att analysen i *Kapitalets* första band är logisk (baserad på dialektisk logik) och inte historisk.

Men dialektiken gör gällande att alla företeelser har ett ursprung och ett slut, att ingenting är vare sig evigt eller färdigt en gång för alla. Följaktligen är kapitalets historiska cell på samma gång nyckeln till en logisk analys av kapitalet: det går inte helt att skilja mellan utvecklingshistoria (fylogenes) och den tidiga utvecklingen (embryologi). Vissa sidor av den primitiva kapitalackumulationen återskapas hos kapitalackumulationen i dagens kapitalistiska liv: utan den primitiva kapitalackumulationen skulle det inte finnas något kapitalistiskt produktionsätt. Så den logiska analysen återspeglar trots allt verkligen en del grundläggande trender i den historiska utvecklingen. De ”ekonomiska kategoriernas” enklaste framträdandeformer (som bara är former för en materiell existens, för en materiell verklighet som det mänskliga sinnet har uppfattat och förenklat) är ofta också deras primitiva, det vill säga ursprungliga, form. Oavsett hur kontroversiell denna tolkning må vara, så är det svårt att förneka att denna enhet mellan historisk och logisk analys är det sätt på vilket Marx och Engels förstod sin egen metod.¹⁴

En hel litteratur har producerats, från Bernstein till Popper och vidare till dagens akademiska ekonomer, angående den ”meningslösa”, ”metafysiska” eller till och med ”mystifierande” karaktären hos den dialektiska metod som Marx lånade från Hegel.¹⁵ Dessa kritikers positivistiska inskränkta synsätt vittnar i allmänhet på ett talande sätt om motsatsen, det vill säga den vida historiska vision och bitande skärpa som den dialektiska metoden hjälpte Marx att uppnå. Tack vare denna metod framstår Marx’ *Kapitalet* som en jätte jämfört med alla efterföljande eller nutida ekonomiska analyser. Den var aldrig avsedd som en handbok för att hjälpa regeringar att lösa problem som negativa betalningsbalanser, eller som en vetenskaplig, om än något banal, förklaring av alla spännande händelser på marknaden när herr Smith inte hittar någon köpare till sina sista 1.000 ton järn. Den var tänkt som en förklaring av vad som skulle hända med arbete, maskiner, teknologi, företagens storlek, befolkningens sociala struktur, den ekonomiska tillväxtens osammanhängande natur, och förhållandena mellan arbetare och arbete när det kapitalistiska produktionsättet utvecklades i all sin skrämmande potential. Ur den synvinkeln är bedriften i sanning imponerande. Det är just tack vare Marx’ förmåga att blottlägga det kapitalistiska produktionsättets långsiktiga rörelselagar i deras inre sammanhang, oavsett tusentals ”orenheter” och sekundära aspekter, som hans långsiktiga förutsägelser – kapitalackumulationens lagar, intensifierad teknologisk utveckling, kapitalets ökande koncentration och centralisering, omvandlingen av ekonomiskt aktiva människor till säljare av arbetskraft, minskande profitkvot, periodiskt återkommande lågkonjunkturer, oundviklig klasskamp mellan kapital och arbete, allt fler revolutionära försök att störta kapitalismen – har blivit så slående bekräftade av historien.¹⁶

¹⁴ Angående detta och besläktade ämnen, se bland annat: Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen Oekonomie*, Frankfurt, 1970; Evald Vasiljevic Iljenkov, *La dialettica dell' astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milano, 1961; Karel Kosik, *Det konkretas dialektik*, Göteborg: Röda bokförlaget 1979; Jindřich Zelený, *Metod och teori i Kapitalet*, Stockholm: PAN/Norstedt, 1976; Leo Kofler, *Geschichte und Dialektik*, Hamburg, 1955, etc.

¹⁵ Exempelvis Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System*, New York, 1949, s 117 ; Eduard Bernstein, *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*; Karl Popper, *Det öppna samhället och dess fiender*, Stockholm: Akademilitt. 1981, (s 82, del 2, i engelska upplagan); Vassilij Leontieff, ”The Significance of Marxian Economics for Present-Day Economic Theory”, *American Economic Review Supplement*, mars 1938, nytryckt i Horowitz, *Marx and Modern Economics*, London, 1968, s 95, etc.

¹⁶ Oavsett hur viktiga dessa tekniska bidrag till den ekonomiska teorins framsteg är vid dagens bedömning av marxismens insatser, så överskuggas de av hans lysande analys av det kapitalistiska systemets långsiktiga tendenser.

Denna bedömning har i allmänhet ifrågasatts av två skäl. Det enklaste för de som kritiserar Marx är att helt enkelt förneka att det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar som han upptäckte överhuvudtaget har bekräftats. Det görs i allmänhet genom att begränsa dem till ett par förvrängda och överförenklade formuleringar (se nedan): ”successiv utarmning av arbetarklassen” och ”allt värre ekonomisk kris”.¹⁷ En mer förfinad invändning fördes fram av Karl Popper, som förnekade själva möjligheten av, eller snarare den vetenskapliga karaktären på, sådana ”lagar”, och kallar dem ”ovillkorliga historiska profetior” som tydligt ska åtskiljas från ”vetenskapliga förutsägelser”. ”I vetenskapen är förutsägelser vanligen villkorliga”, säger Popper. ”De säger att vissa förändringar (låt oss säga av vattentemperaturen i en gryta) kommer att åtföljas av andra förändringar (låt oss säga att vattnet kokar).”¹⁸ Popper förnekar *Kapitalets* vetenskapliga karaktär genom att hävda att dess teorier till skillnad från vetenskapliga teorier inte kan prövas vetenskapligt.¹⁹

Detta grundar sig uppenbarligen på en missuppfattning av den materialistiska dialektikens natur, som – vilket Lenin poängterade – ständigt måste bekräftas i praktiken för att öka sitt kunskapsinnehåll.²⁰ I själva verket vore det mycket enkelt att ”bevisa” att Marx’ analys var felaktig, om erfarenheterna till exempel hade visat, att ju mer den kapitalistiska industrin utvecklas desto mindre blir den genomsnittliga fabriken, desto mindre är den beroende av ny teknologi, desto mer tillhandahåller arbetarna själva dess kapital, desto mindre blir den del av arbetarnas lön som går till konsumtionsvaror (och desto större blir den del av arbetarnas löner som används för att köpa arbetarnas egna produktionsmedel). Om det dessutom hade funnits decennier utan ekonomiska svängningar, och fackföreningar och arbetsgivarförbund helt hade försvunnit (allt beroende på att motsättningarna mellan arbete och kapital hade försvunnit, i så måtto som arbetarna allt mer kontrollerar sina egna produktionsmedel och -villkor), då skulle man verkligen kunna säga att *Kapitalet* var skräp och på ett sorgligt sätt hade misslyckats att förutsäga vad som skulle hända i den verkliga kapitalistiska världen ett sekel efter dess publicering. Det räcker att jämföra den verkliga historien under perioden efter 1867 med Marx’ förutsägelser om den å ena sidan, och med alla alternativa ”rörelselagar” å den andra, för att förstå hur i sanning utomordentlig Marx’ teoretiska bedrift var, och hur väl den klarar historiens experimentella test.²¹

Meritlistan är förvisso imponerande: ökad koncentration av välståndet, snabbt undanröjande av små och medelstora företag, successivt ökad begränsning av konkurrensen, oupphörlig teknologisk utveckling beledsagad av allt större betydelse för det fasta kapitalet, och sist men inte minst de återkommande affärscyklernas oförminskade omfattning – en oöverträffad rad prognoser som uppfyllts, gentemot vilket den moderna ekonomiska teorin med all sin förfining verkligen inte har mycket att visa upp.” (Leontieff, *op. cit.*, s 94.)

¹⁷ Paul Samuelson ger ett klassiskt exempel på en sådan överförenkling. Han begränsar det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar till två (!): ”arbetarklassens utarmning” och ”den ökande monopoliseringen under kapitalismen”, och drar om den första slutsatsen att ”den helt enkelt aldrig ägde rum”, medan han om den andra förkunnar att ”Marx under 30 år verkade ha haft rätt med denna profetia, men att den mest noggranna forskningen om industrins koncentration under de följande 70 åren inte verkar besanna honom”. Allt kröns sedan med det slutgiltiga uttalandet att Marx ansåg att det var en ”oundviklig lag under kapitalismens utveckling att affärscyklerna skulle bli allt sämre”, och att det inte heller var sant. (Paul A. Samuelson, ”Marxian Economics as Economics”, *American Economic Review*, vol 57 (1967), s 622-623).

¹⁸ Karl K Popper, ”Predictions and Prophecy in the Social Sciences”, i *Conjectures and Refutations – The Growth of Scientific Knowledge*, London 1963, s 339.

¹⁹ Popper, *Det öppna samhället och dess fiender*, Del 2, hela kapitel 23.

²⁰ Lenin, *op. cit.*, s 319: ”Alla dessa kunskapsögonblick (steg, stadier, processer) går från subjekt till objekt genom att prövas i praktiken, och via dessa prövningar komma fram till sanningen...”

²¹ En lustig utviking till denna av allt att döma absurda hypotes om ”andra” tänkbara rörelselagar tillhandahåller Vilfredo Pareto i sin ”kritik” av Marx’ värdeteori. För att bevisa att Marx arbetsvärdeteori hade ett inbyggt cirkelresonemang, sa Pareto att vi lika väl kan anta att sömmerskan hyr sin maskin och sitt eget levebröd, vilket då skulle leda till slutsatsen att maskinen har ”producerat” mervärdet (”Introduction á K. Marx *Le Capital*, extraits faits par P. Lafargue”, i *Marxisme et économie pure*, Genève 1966, s 47-48). Frånsett att hans exempel inte alls ”bevisar” något sådant, så är det viktigt vad hans motmodell antyder: att arbetare hyr sina egna produktionsmedel, och som ett resultat av det *äger produkterna av sitt arbete*, säljer dem på marknaden och därmed tillägnar sig de profiter (mervärde) som har skapats under produktionsprocessen. Nu är det ju tydligt att detta inte på något sätt har varit en dominerande trend under

3. Kapitalets uppbyggnadsplan

Kapitalet var inte resultatet av ett spontant skapande och inte heller var det frukten av ett plötsligt intresse hos Marx för ekonomiska frågor. Ända sedan denna doktor i filosofi (Jena 1841), efter sina erfarenheter av sociala problem under 1840-talet (behandlingen av trädttjuvar i Preussens rhenska provinser; de schlesiska textilarbetarnas uppror; strejkerna i England; klasskampen i Frankrike) hade blivit kommunist, så hade han övergått till ekonomiska studier. Men hans första möte med den moderna politiska ekonomin (vars viktigaste resultat blev *Ekonomisk-filosofiska manuskript, Filosofins elände, Lönearbete och kapital* och *Kommunistiska manifestet*) avbröts bryskt av trycket från yttre händelser. Marx var aktivt in dragen i politiskt arbete, och återvände från Paris till Tyskland när den revolutionära rörelsen bröt ut 1848. Där grundade och ledde han en dagstidning. När den kontrarevolutionära reaktionen översvämmade Europa efter att revolutionerna hade misslyckats, emigrerade han till London, där han tvingades kämpa för sitt uppehälle som journalist. Tillsammans med tyngden från emigrantpolitiken i London gjorde denna press att han under ett helt decennium inte fick möjlighet att på ett systematiskt sätt lägga fram sin ekonomiska teori.

Först när en förläggare via Lassalle pressade honom att förklara sina ekonomiska teorier på ett fullödigt sätt, återvände han till en fullskalig drabbning med Adam Smith och Malthus, Ricardo och J-B Say, Simonde de Sismondi och Tooke, samt den brittiska regeringens *Blue Books*, som skulle bli en ovärderlig källa med fakta om tillståndet för den brittiska industrin, handeln, finanserna och arbetarklassens liv. Den systematiska studie av ekonomiska fakta och tankar om kapitalismen som Marx återupptog omkring 1857 gav upphov till följande verk:

- (a) ett första grovt utkast till *Kapitalet*, som gavs ut postumt under titeln *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin) och skrevs 1857-1858;
- (b) en ofullbordad bok, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (Till kritiken av den politiska ekonomin) som gavs ut 1859;
- (c) manuskripten från 1861-1863, tjugotre enorma anteckningsböcker, från vilka Kautsky hämtade *Teorier om mervärdet* (också känd som *Kapitalets* fjärde band). Men den täcker bara böckerna VI - XV. Böckerna I - V behandlar frågor som på det hela taget täcks av *Kapitalets* första band; böckerna XVI, XVII och XVIII tar upp frågor i *Kapitalets* tredje band; böckerna XIX - XXIII behandlar återigen frågor som är förknippade med *Kapitalets* första band, och innehåller en lång genomgång av teknikens historia och användningen av maskiner under kapitalismen;
- (d) ett manuskript från 1864-1865, som till största delen handlar om frågor som tas upp i *Kapitalets* tredje band;
- (e) fyra manuskript som skrevs mellan 1865 och 1870, från vilka Engels hämtade större delen av materialet i *Kapitalets* andra band;
- (f) den slutgiltiga versionen av *Kapitalets* första band, som skrevs 1866-1867.

Av den mogne Marx' sex grundläggande ekonomiska skrifter är alltså det första bandet det enda som författaren själv färdigställde och redigerade, och till och med tillhandahöll korrigerade upplagor av på tyska och franska.²² *Kapitalets* andra och tredje band lämnades ofullbordade och publicerades postumt och mödosamt av Marx' livslånge vän Friedrich Engels. *Teorier om mervärdet*

de senaste 150 årens industriella utveckling. Men till och med i slutet av 1800-talet verkade frågan så "öppen" i Paretos tänkande att han kunde föra fram en sådan hypotes utan att slås av dess uppenbara absurditet. Det understryker ännu mer hur djupgående Marx' insikter i kapitalismens funktionssätt är.

²² De två mest korrekta, vetenskapliga upplagorna av *Kapitalets* första band är utgåvan från det östtyska kommunistpartiets centralkommittés Institut för marxism-leninism (*MEW* 23) och H J Lieber och Benedikt Kautskys utgåva (Stuttgart, 1962), som båda anger variationer i texten mellan de olika tyska upplagorna och den franska utgåva som Marx och Engels själv redigerade. Lieber-utgåvan är något mer fullständig, eftersom den anger alla dessa olikheter i själva texten. Jag har räknat till minst 100 textmässiga variationer i Liebers utgåva, varav en del är viktiga men bara några få tillräckligt viktiga för att nämnas i denna inledning. [Den nuvarande [engelska] översättningen har gjorts från *MEW* 23. Viktiga skillnader mellan denna och tidigare tyska och franska utgåvor anges i texten.]

omdisponerades och publicerades av Kautsky. *Grundrisse* presenterades för allmänheten för första gången 1939. En avsevärd del av manuskripten från 1861-1863 är fortfarande inte publicerade.

Den första planen till *Kapitalet* skisserades 1857; den slutgiltiga planen daterar sig till 1865-1866. Mellan dessa två datum låg nio års intensiva studier, speciellt på British Museum, som genomfördes under mycket svåra omständigheter. Marx tyngdes av ständiga ekonomiska problem; tre av hans barn blev sjuka och dog, bland dem hans älskade son Edgar; och han belastades av en allt större inblandning i aktuella politiska och sociala studier, speciellt genom sin aktivitet i Internationella Arbetarassociationen (den så kallade Första internationalen). Marx tvingades svara på ett hårt och smädande angrepp från en tysk politisk motståndare, en viss herr Vogt, vilket kostade Marx nästan ett halvt års försening i utarbetandet av *Kapitalets* första band. Slutligen blev sjukdom och dålig hälsa ett allt större hinder. Han talade själv sarkastiskt om sina "karbunklar" [bölder], vars effekter borgarklassen inte skulle glömma på länge. Men i själva verket är det hans slående stoiska inställning till allt elände som omgav honom som genomsyrar hans mogna arbete, snarare än någon speciell bitterhet på grund av materiella svårigheter.

Från början ville Marx lägga fram en allsidig analys av kapitalismen i sin helhet. Den första planen till *Kapitalet* vittnar om denna avsikt och låter så här:

1. *Boken om kapitalet*

(a) Kapital i allmänhet

(1) Kapitalets produktionsprocess

(2) Kapitalets cirkulationsprocess

(3) Profit och ränta

(b) Om konkurrensen

(c) Om kreditväsendet

(d) Om aktiekapitalet

2. *Boken om jordägandet*

3. *Boken om lönearbetet*

4. *Boken om staten*

5. *Boken om utrikeshandeln*

6. *Boken om världsmarknaden och kriserna*²³

Men 1865-1866 års version av *Kapitalet* är uppdelad i fyra band:

Första bandet: Kapitalets produktionsprocess

Andra bandet: Kapitalets cirkulationsprocess

Tredje bandet: Gestaltningar av totalprocessen

Fjärde bandet: Teorins historia

Roman Rosdolsky har gjort den hittills mest omfattande studien av denna fråga, och har isolerat inte mindre än 14 olika versioner av planen för *Kapitalet* mellan 1857 och april 1868.²⁴

Dessa förändringar ger upphov till två frågor. För det första, varför ändrade Marx på sin inledande plan, och vilka konsekvenser har förändringarna för en förståelse av Marx' metod och innehållet i *Kapitalet*? För det andra, innebär 1865-1866 års version att de fyra band som vi har idag utgör det fullständiga – om än, med undantag för det första bandet, oredigerade – verk som Marx slutgiltigt tänkte sig det? Svaret på var och en av dessa frågor har många intressanta slutsatser, både för diskussionen om Marx' ekonomiska teori i sig själv, och för det ljus det kastar på bidragen från en del av hans begåvade anhängare och lärjungar.

Det vi idag kallar *Kapitalet* är i själva verket Marx' tredje försök att lägga fram sina uppfattningar

²³ Karl Marx, Brev till Engels, 2 april 1858, på marxists.org.

²⁴ Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomstshistoria*.

om det kapitalistiska produktionssättet i sin helhet. Det första försöket, *Grundrisse* från 1857-1858, följer exakt den första planen för *Kapitalet*, men slutar vid planens punkt 1 (a) (3). Det andra försöket, som daterar sig till 1861-1863, är fortfarande inte publicerat, utom delen om *Teorier om mervärdet*. Det tredje försöket är det från 1865-1866, av vilket vi har band 1-4. Vi vet att Marx så tidigt som i januari 1863 redan hade bestämt sig för att behandla jordrörelsen som en del av fördelningen av det totala mervärdet mellan olika sektorer inom de härskande klasserna. Men han verkade vid den tiden fortfarande hålla fast vid ett särskilt band om lönearbete, ett speciellt band om jordägande, och särskilda band om krediter, konkurrens och aktiebolag.²⁵ Planens logik antydde en strävan att ta itu med det borgerliga samhällets grundläggande samhällsklasser separat: först industrikapitalisterna, sedan jordägarna, slutligen proletariatet. Det antydde också en strävan att skarpt avskilja frågan om produktionen av värde, mervärde och kapital från frågan om kapitalistisk konkurrens, som bara kan förstås som att härröra ur omfördelningen av tidigare skapat mervärde.

Men även om denna ursprungliga plan uppenbarligen var en nödvändig språngbräda mot den slutgiltiga analysen av det kapitalistiska produktionssättet, så visade den sig, när Marx' analys utvecklades, alltmer vara ett hinder för en noggrann och konsekvent framställning av produktionssättets rörelselagar. Den måste därför till slut förkastas. Bandet om lönearbete införlivades i första bandet, "Kapitalets produktionsprocess". Det verkade omöjligt att behandla lönearbete separat och skilt från produktionen av mervärde, det vill säga från den kapitalistiska produktionsprocessen (Marx tänkte troligen behandla lönefluktuationerna i band 6 om världsmarknaden och kriserna). Tillsammans med bandet om profit och ränta, om konkurrens och om aktiebolag, införlivades bandet om jordägande i det nya tredje bandet, som undersöker viktiga former av det kapitalistiska produktionssättet i sin helhet utifrån omfördelningen av allt mervärde som produceras inom andra sektorer av den ägande klassen.

Men om vi tittar på denna förändring av den första planen för *Kapitalet*, kan vi också inse vad som inte förändrades. *Kapitalets* första och andra band kan fortfarande underordnas under rubriken "Kapitalet i allmänhet". Bara det tredje bandet, liksom de ursprungligen planerade band 4, 5 och 6, som aldrig skrevs, hamnar under rubriken "många kapital". Det betyder konkret att ett visst antal frågor, som till exempel frågan om "handelscykelns" (de kapitalistiska överproduktionskriserna) ursprung och mekanismer inte ryms i första och andra bandet, och bara kan behandlas om man lämnar de allra högsta abstraktionsnivåerna, där kapitalet behandlas i sitt övergripande förhållande till lönearbete, och övergår till en analys av de olika kapitalens växelverkan på varandra. Rosa Luxemburg tog inte hänsyn till denna specifika uppbyggnad av *Kapitalets* olika band, och gjorde därmed ett metodologiskt misstag när hon anklagade Marx för att ha byggt upp sina reproduktions-scheman i andra bandet utan att ha löst "problemet med realisering" eller utan att ha formulerat en teori om kriser.²⁶ Jag kommer att återvända till detta intressanta problem i min inledning till *Kapitalets* andra band.

Ett liknande misstag gör Joan Robinson i sitt förord till andra upplagan av *An Essay on Marxian Economics* [En essä om marxistisk ekonomi], där hon konstruerar en motsättning mellan antagandena om reallöner i *Kapitalets* första band och antagandena i tredje bandet. I första bandet, säger hon, antar Marx att ökande arbetsproduktivitet leder till ökande utsugningsgrad, medan han i tredje bandet antar att ökande arbetsproduktivitet med hjälp av en stabil utsugningsgrad skulle kunna leda till ökande reallöner och sjunkande profitkvot.²⁷ Joan Robinson förstår inte att *Kapitalets* första och tredje band rör sig om olika abstraktionsnivåer, handlar om olika frågor, och gör olika antaganden för att klargöra den *speciella dynamik* som gör det möjligt att besvara dessa frågor.

²⁵ Karl Marx, "Brev till Kugelmann", 28 december 1862, Marx/Engels, *Werke*, band 30, s 639-40; *Theories of Surplus-Value*, London, 1969, Part One, s 404.

²⁶ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London 1956, s 329-347 ; Rosdolsky, *op. cit.*, s 42-47.

²⁷ Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London 1949, s viii-ix.

I första bandet analyserar Marx förhållandet mellan kapital och arbete i allmänhet, skilt från hur kapitalisternas konkurrens påverkar fördelningen av mervärdet och reallönernas variationer. För att visa med vilka mekanismer kapitalet producerar, tillägnar sig och ökar mervärdet, antar han därför till en början minimilöner som är stabila. I tredje bandet undersöker han vilka effekter den kapitalistiska konkurrensen har på fördelningen och omfördelningen av mervärdet bland kapitalisterna, och måste därför i sin analys ta med vilka effekter denna konkurrens har på utsugningsgraden (exempelvis under högkonjunkturer med hög sysselsättningsnivå). För att utarbeta de grundläggande svaren på dessa frågor är det helt logiskt att i första bandet *till en början* bortse från hur profitkvoterna och lönerna svänger, och i tredje bandet *till en början* anta en stabil utsugningsgrad, men senare överge dessa förenklande hypoteser (första bandet, kapitel 17, tredje bandet, kapitel 14).

Utifrån många anmärkningar som finns utspridda i manuskripten till det tredje bandet, förefaller det slutligen uppenbart att Marx vidhöll sin avsikt att komplettera *Kapitalet* med böcker om staten, utrikeshandeln, världsmarknaden och kriser, även om han förlade dessa frågor utanför den slutgiltiga planen till själva *Kapitalet*.²⁸ Först när de icke publicerade manuskripten från 1861-1863 blir tillgängliga kommer vi att veta om det verkligen existerar några grova utkast till vad han avsåg att utveckla i dessa tre böcker, eller om det skulle bli en helt ny och fortsatt utveckling av hans studier av det borgerliga samhället.

Med tanke på dessa förändringar av *Kapitalets* uppbyggnadsplan i sin helhet, är den slutgiltiga versionen av planen för första bandet särskilt slående. Vi ska inte glömma att det första bandet, som det redigerades av Marx, till stor del kom *efter* de ursprungliga och ofullständiga utkastet till andra och tredje bandet, som senare kom att redigeras av Engels.²⁹ Det är därför det första bandet ger oss den bästa insikten i Marx' syn på kapitalismen.

Utifrån det första bandets plats i *Kapitalets* slutgiltiga plan kan vi omedelbart härleda ett svar på två missförstånd som om och om igen dyker upp under diskussionen om Marx' ekonomiska teori. Det är sant att kapitalisterna enligt Marx och Engels inte byter de varor de äger på basis av deras värde, medan utbytet av varor under den enkla varuproduktionen i grova drag baserades på deras värde.³⁰ Men av det följer ingalunda att *Kapitalets* första band, som antar att varor byts i enlighet med sitt värde, handlar om förkapitalistisk varuproduktion och -utbyte, och att det är först i tredje bandet som vi börjar analysera vad varucirkulation handlar om. Tvärtom. I första bandet bortser Marx från frågan om omfördelningen av mervärdet bland konkurrerande kapitalister – det vill säga frågan om profitkvotens utjämning – just för att isolera och visa den *kapitalistiska* varuproduktionens och cirkulationens lagar på det ”renaste”, mest grundläggande sättet.

På samma sätt är det fel att anta att det första bandet bara handlar om ”den innersta naturen” eller ”abstraktioner”, medan den ”konkreta” kapitalismen analyseras i det tredje bandet. Ingenting kan vara mer ”konkret” och närmare omedelbart upplevda ekonomiska data (”företeelser”) än första bandets analys av arbetsdagen, löner och maskiner. Här blandar kommentatorer ihop den *sorts fråga* som besvaras i första bandet med *metoden att svara*. Första bandet bortser från den kapitalistiska konkurrensen, från den ojämna och sammansatta utvecklingen och *därmed* från produktionspriserna och utjämningen av profitkvoten och ännu mer från marknadspriser, för att påvisa mervärdets *grundläggande* ursprung i produktionsprocessen, som är en process där kapitalet konsumerar arbetskraft. Men detta problem hanteras med hjälp av en kombination av teoretiska insikter och

²⁸ Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 6, 16, etc.; Rosdolsky, *op. cit.*, s 9.

²⁹ Enligt Maximilien Rubel härstammade manuskripten till *Kapitalets* andra band från 1865-1870, fränsett en ny version av de första fyra kapitlen som skrevs 1877, och ett kort manuskript från 1879. Manuskripten till det tredje bandet daterar sig till 1861-1863 och 1865-1870 (*Bibliographie des oeuvres de Karl Marx*, Paris 1956, s 22). Det är därmed berättigat att anta, att fränsett de korta stycken som förändrades 1877 och 1879, kom manuskripten som användes för att redigera *Kapitalets* andra och tredje band före första bandets slutversion. (Se även Engels' inledning till det andra bandets första upplaga.)

³⁰ Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 5; Friedrich Engels, ”Värdelagen och profitkvoten”, *ibid.* (tillägg).

empiriskt bekräftande, ett konstant försök att upptäcka de band som förmedlar mellan den ”innersta naturen” och ”företeelserna”, och en genomgripande analys av hur och varför den ”innersta naturen” (arbetskraftens värde) visar sig genom ”företeelserna” (reallönernas svängningar).

4. Planen för det första bandet

Kapitalets första band framstår som en strikt logisk konstruktion. Vi utgår från det kapitalistiska välståndets grundläggande form – varan – och dess inneboende motsättning – motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde. Eftersom varan skapas av *privat* arbete, vars samhällliga karaktär samhället inte längre kan upptäcka automatiskt, omedelbart och direkt, så kan den bara existera tillsammans med sin nödvändiga naturliga följd, pengar, ett universellt bytesmedel. Men genom att analysera varucirkulationen tillsammans med penningcirkulationen, så blottläggs pengarnas inre möjligheter och motsättningar: möjligheten att det bytesvärde som pengar förkroppsligar blir en självständig ekonomisk kraft; att pengar uppträder som cirkulationsprocessens start- och slutpunkt, inte bara en enkel mellanhand; att pengar är avsedda att ackumulera pengar, det vill säga kapital.

I de förkapitalistiska samhällena förekommer kapitalet utanför produktionsfären och ger sig knappt in i den sfären. Det livnär sig som en parasit på den samhällliga merproduktion som producerades och ursprungligen tillägnades av icke kapitalistiska klasser. Här kommer Marx till sin centrala punkt. En grundläggande skillnad mellan det kapitalistiska och det förkapitalistiska produktions sättet är att kapitalet under kapitalismen inte bara tillägnar sig mervärde, det producerar också mervärde. Eftersom han ansåg detta vara grundläggande för att förstå det borgerliga samhällets alla sidor – för övrigt inte bara det ekonomiska utan också politiska samhället – inleder Marx *Kapitalet* med en hel avdelning som ägnas åt en lång analys av produktionsprocessen. Ty den kapitalistiska produktionsprocessen är på en och samma gång en produktion av värde, en produktion av mervärde, en produktion av kapital, och en produktion och ständig reproduktion av de grundläggande antagonistiska samhällsförhållandena: förhållandet mellan lönearbete och kapital, att proletariatet är tvingat att sälja sin arbetskraft till kapitalisterna, att kapitalisterna är tvingade att ackumulera kapital och därför tvungna att maximera utpressandet av mervärde ur arbetarna.

Kapitalets första band är koncentrerat kring Marx' grundläggande upptäckt, förklaringen av ”hemligheten” bakom mervärdet. Det finns en vara, nämligen arbetskraft, vars bruksvärde för kapitalisten är dess förmåga att producera nytt värde som är större än dess bytesvärde. Den ”produktionsprocess” som Marx analyserar i det första bandet är därmed i grund och botten produktionen av mervärde.

Men produktionen av mervärde kan bara analyseras mer detaljerat om kapitalet själv delas upp i konstant och variabelt kapital. *Konstant kapital* utgör den del av kapitalistklassens välstånd med vilken de skaffar sig monopol på ägandet och tillgång till de materiella produktionsmedlen. Därmed stänger de av arbetarklassen från alla möjligheter att producera sitt eget uppehälle på ett självständigt sätt. Det är en nödvändig förutsättning för produktionen av mervärde. Men det producerar i sig själv inget mervärde. Bara det levande arbetets arbetskraft producerar ytterligare värde, inklusive mervärde. Det är därför Marx kallar den del av kapitalet med vilken kapitalisterna köper arbetarnas arbetskraft för *variabelt kapital*, ty bara den delen producerar verkligen mervärde.

Nästa steg i analysen är åtskillnaden mellan produktion av absolut och relativt mervärde. Absolut mervärde produceras genom att arbetsdagen förlängs utöver det antal timmar under vilka arbetarna producerar det värde som bara motsvarar deras löner. Relativt mervärde produceras genom att öka arbetets produktivitet inom konsumtionsvaruindustrin, vilket gör det möjligt för arbetarna att reproducera motsvarigheten till sin lön på en kortare period av arbetsdagen, och därmed öka mervärdet utan att förlänga arbetsdagen. Marx konstaterar, att även om produktionen av absolut mervärde dominerar under det kapitalistiska produktions sättets tidiga sekel (i England grovt sett från 1550-talet till 1800-talets första hälft), så blir produktionen av relativt mervärde dominerande så fort den

industriella revolutionens logik (utvecklingen av maskiner) och logiken av klasskampen mellan arbetare och kapital uppenbarar sig fullt ut.

En central del av första bandets fjärde avdelning ("Produktionen av det relativa mervärdet") utgörs av en lång och minutiös analys av manufakturen och den moderna fabriken (kapitel 12 och 13). Här får produktionen av mervärde ytterligare en dimension. Under manufakturindustrin skördar kapitalet frukterna av den ökande arbetsproduktivitet som härrör ur arbetsdelningens alltmer avancerade former. Men *produktionstekniken* är i grund och botten densamma. Arbetet delas upp utifrån en uppdelning av den slutprodukt som manufakturen producerar. Men utöver denna uppdelning sker ingen förändring av arbetsprocessen. Kapitalisternas främsta intresse under manufakturperioden är därför att *kapitalet* ständigt ska *kontrollera arbetet* direkt, för att säkerställa en maximal förbrukning av merarbete vid den givna tekniska nivån. Det är som ett arbetshus där arbetarna har förlorat sin frihet att bestämma sin egen arbetstakt, där arbetet blivit ofritt, alltså tvångsarbete även utifrån denna synvinkel. Många av de första manufakturföretagen var i själva verket bokstavligen det: arbetshus fyllda med arbetare som i varierande grad hade förlorat sin individuella frihet.

Med den industriella revolutionen och den moderna fabriken uppkomst, rotas denna process av underordning av arbetet under kapitalet i produktionen inte bara i en hierarkisk organisering av arbetet, utan också i själva produktionsprocessens karaktär. I den mån produktionen blir mekaniserad, omorganiserar den runt maskinerna. Det levande arbetets takt och innehåll underordnades själva maskinernas mekaniska behov. Arbetets alienering är inte längre bara att arbetsprodukterna är alienerade, utan också själva arbetets former och innehåll.

Marx utvecklar de moderna maskinernas explosiva utvecklingsmöjligheter åt tre håll samtidigt. Maskinerna är kapitalets viktigaste vapen för att underordna arbetet under kapitalet i produktionsprocessen. Maskiner är det viktigaste vapnet för att öka produktionen av relativt mervärde, och därmed obevekligt driva på kapitalackumuleringen. Och arbetssparande maskiner är det viktigaste vapnet för att producera och reproducera den industriella "reservarmén av arbetare", med hjälp av vilken lönerna fås att fluktuerar runt värdet på varan arbetskraft, och med hjälp av vilken kapitalisterna normalt säkerställer att de kan tillägna sig mervärdet.

Marx införlivar därför logiskt utvecklingen av klasskampen mellan kapital och arbete i sin analys av produktionen av mervärde, i så måtto som han ser att denna klasskamp har sitt ursprung i produktionsprocessen. Att pressa mervärde ur det levande arbetet får kapitalisterna att kämpa för att förlänga arbetsdagen, öka arbetarnas arbetsbörda utan att öka lönerna, ge kapitalet alla vinster från en ökad arbetsproduktivitet. Och vice versa innebär arbetarnas kamp mot den kapitalistiska utsugningen en kamp för att minska arbetstiden utan minskade löner, kamp för att minska arbetsbördan, kamp för ökade reallöner. Frågan om hur klasskampen mot den kapitalistiska utsugningens omedelbara aspekter omvandlas till en kamp för att störta det kapitalistiska systemet tas upp kort i det första bandets 24:e kapitel [avdelning 8 i engelska upplagan]. Samtidigt behandlar den sjunde avdelningen egentligen kapitalackumuleringen, målet för hela den djävulska logik som Marx dittills har blottlagt. Kapitalet producerar mervärde, som i sin tur till stor del omvandlas till ytterligare kapital, som i sin tur producerar ytterligare mervärde. Och så vidare med alla sina senare motsägelsefulla effekter för mänskligheten.

Om vi räknar upp innehållet i det första bandets olika avdelningar, och delar upp första avdelningen i de tre kapitel som den består av, kan vi se hur den felfria logiken i hans analys utvecklar sig, och hur den i grova drag motsvarar den historiska processen "befriat från sin historiska form och de störande tillfälligheterna."³¹

I. Utgångspunkt: de kapitalistiska förmögenheternas grundläggande form: varan.

(a) varan och realiserandet av dess bytesvärde, eller utbytesprocessen

³¹ Engels, *Recension av "Till Kritiken av den Politiska Ekonomin"*.

- (b) utbytesprocessen och medel för utbytet: pengar
- (c) pengar, en nödvändig förmedlare av cirkulationen av varor
- II. Pengar som omvandlas till kapital, med andra ord värde som söker ökat värde, mervärde; mervärdets natur
- III. Produktionen av mervärde: absolut mervärde
- IV. Produktionen av mervärde: relativt mervärde (från manufaktur till det moderna fabrikkssystemet)
- V. Relationerna mellan löner, arbetsproduktivitet och mervärde; mervärdeskvoten
- VI. Hur arbetskraftens värde omvandlas till löner, deras olika former och variationer
- VII. Kapitalackumuleringen, det vill säga kapitalistiska förmögenheter i sin helhet: dess konsekvenser för arbetet. Kapitalismens ursprung (den "primitiva kapitalackumuleringen").

I slutet av första bandet är vi tillbaka där vi började: kapitalistiska förmögenheter. Men nu förstår vi det inte längre som bara summan av "grundläggande element", ett berg av varor (även om det också är ett sådant berg!). Vi ser det nu också som resultatet av en enorm process av värdeproduktion, utvinning av mervärde ur levande arbete; som en enorm rörelse som hela tiden omväxlar produktionsmedlen, organiseringen av produktionen, arbetsprocessen och själva producenterna. Formuleringen "kapitalvärde på jakt efter ytterligare värde" tolkas nu som att kapitalet organiserar en process för att öka sitt eget värde (*Verwertung*), en process av att ständigt försöka öka sitt eget värde genom att förena arbetsprocessen med processen att skapa ett ökat värde (*Einheit von Arbeitsprozess und Verwertungsprozess*). Vi förstår alltså mer fullständigt varför en analys av kapitalismen först måste klargöra allt som händer under produktionsprocessen.³²

Marx' inställning till teknologi, maskiner och fabrikkssystemet har ofta vantolkats, till och med av författare som har varit positivt inställda till honom. Det är självklart sant att han mer än någon annan samtida ekonom, sociolog eller filosof var medveten om maskinernas långsiktigt revolutionära effekter på det borgerliga samhällets samtliga sidor. Det är också sant att ingen som med minsta uppmärksamhet läser kapitel 10, 15 och 25 i *Kapitalets* första band kan undgå att se hans fördömande av de omänskliga resultaten av kapitalismens användning av maskiner. Är det därmed rätt att se Marx som en sentida luddit, en föregångare till förespråkarna av nolltillväxt? Eller stämmer det, som andra har hävdad,³³ att Marx djupt beundrade den kapitalistiska teknologin, och satte allt sitt hopp till denna teknologiska långsiktiga befriande effekter som det enda som kunde minska den oundvikliga arbetsbörda och arbetsutmattning som människan är dömd till?

Dialektikern Marx siktade på att göra en allsidig analys av kapitalismen och den kapitalistiska teknologin, och undviker båda dessa fallgropar, såväl den konservativt romantiska som den omänskligt mekaniska. I klassiska stycken i *Grundrisse*³⁴ betonar han kapitalismens civiliserande och progressiva aspekter, dess enorma impuls för att utveckla de samhälleliga produktivkrafterna, dess obevekliga sökande efter nya sätt och medel för att hushålla med arbetskraften, efter nya behov och nya sektorer för massproduktion som hjälper till att utveckla människans obegränsade möjligheter. Men på samma gång visar han hur denna utvecklings *specifikt kapitalistiska form* ökar risken tiofalt för att teknologins, maskinernas och bytesvärdets omänskliga utvecklingsmöjligheter "blir tokiga" (det vill säga blir mål i sig själva). Kapitalismen underordnar människan under maskinerna istället för att använda maskinerna för att befria människan från bördan av ett mekaniskt och ensidigt arbete. Den underkastar all social aktivitet under de absoluta kraven på en ständig strävan

³² Pelican Marx Librarys utgåva av *Grundrisse* innehåller ett allvarligt och beklagligt översättningsfel. Marx' begrepp *Verwertung* (processen att öka värdet) översätts genomgående som "realisering av kapital". Marx använder i allmänhet bara begreppet realisering i förhållande till realiseringen av varors värde (som givetvis innehåller ett mervärde). Men denna fråga är förlagd till varu- och kapitalcirkulationens område, medan frågan om kapitalets valorisering (frågan om mervärdets eller profitens förhållande till, eller del av, kapitalet) är en grundläggande del av den kapitalistiska produktionsprocessen.

³³ Se bl a, Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*, Paris, 1963.

³⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, Pelican Marx Library, s 325, 527-529, 707-712, etc.

efter individuellt berikande i pengatermer, istället för att rikta in samhällslivet på att utveckla rika personligheter och deras samhälleliga relationer. Den motsättning mellan bruksvärde och bytesvärde som finns inneboende i alla varor uppenbarar sig fullständigt i de *kapitalistiska* maskinernas motsägelsefulla karaktär. Om inte kapitalismen störtas när den väl har skapat de materiella och sociala förutsättningarna för ett klasslöst samhälle, så leder denna motsättning till en allt större risk för att *produktivkrafterna* alltmer *omvandlas till destruktivkrafter* i ordets mest bokstavliga betydelse: inte bara krafter som förstör rikedomar (kriser och krig), mänskligt välstånd och mänsklig lycka, utan också krafter som helt enkelt förstör livet.

5. Den marxistiska arbetsvärdeteorin

Under de senaste 75 åren har ingen av Marx' teorier angripits mer i den akademiska världen än hans värdeteori. Här visar hans borgerliga kritiker en tydlig klassinstinkt, ty denna teori är förvisso en hörnsten för hela systemet. Men inga nutida intellektuella bemödanden har så uppenbart grundat sig på ett grundläggande missförstånd som de upprepade angreppen på den marxistiska arbetsvärdeteorin.³⁵

Denna teori ser två sidor hos frågan om värde, en kvantitativ och en kvalitativ. Ur kvantitativ synvinkel är en varas värde den mängd enkelt arbete (kvalificerat arbete reduceras till enkelt arbete med hjälp av en viss koefficient) som är samhälleligt nödvändigt för att producera den (det vill säga vid en given genomsnittlig arbetsproduktivitet). Ur kvalitativ synvinkel avgörs en varas värde av *abstrakt* mänskligt arbete – varor som har producerats med *privat* arbete går bara att jämföra i den mån samhället bortser från de konkreta och speciella aspekterna hos varje enskilt hantverk eller industribransch, och utjämnar allt detta arbete som abstrakt samhälleligt arbete oavsett varje varas specifika bruksvärde. För att förstå teorin räcker det att formulera den fråga som Marx försökte besvara. Problemet är följande. Människan måste arbeta för att tillfredsställa sina materiella behov, ”producera sitt materiella liv”. Hur alla producenters arbete i ett visst samhälle delas upp mellan den materiella produktionens olika branscher kommer att avgöra i vilken mån olika behov kan tillfredsställas. Med ett visst antal behov krävs det följaktligen att arbetet (”arbetsinsatsen”) fördelas mellan de olika produktionsgrenarna efter vissa proportioner, och bara dessa proportioner, för att uppnå en ungefärlig jämvikt mellan behov och produktion. I ett primitivt samhälle, eller i ett fullt utvecklat socialistiskt samhälle, sker denna fördelning av arbetsinsatsen på ett medvetet planerat sätt: i ett primitivt samhälle på grundval av sedvänjor, vanor, traditioner, magiskt rituella processer, beslut av äldre, etc., och i ett socialistiskt samhälle på grundval av ett demokratiskt val av prioriteringar som den stora massan av associerade producenter/konsumenter själva gör. Men under kapitalismen, där arbetet har blivit privat arbete och arbetsprodukterna är varor som produceras oberoende av varandra av tusentals självständiga företag, slår inga medvetna beslut på förhand fast denna jämvikt mellan arbetsinsats och samhälleligt vedertagna behov (under kapitalismen innebär detta förstås, att de enda behov som erkänns socialt är de som uttrycks med en faktisk efterfrågan). Jämvikten uppnås bara av en händelse, med hjälp av blinda marknadskrafter. De prisfluktuationer som de akademiska ekonomerna hakar upp sig på är enligt den mest välvilliga hypotesen bara tecken som visar om jämvikten är rubbad, av vad och i vilken riktning. De förklarar inte *vad* som hålls i jämvikt och *vilken* drivkraften är bakom hela denna myriad av fluktuationer. Det var just denna fråga Marx försökte besvara med sin fulländade arbetsvärdeteori.

Av detta förhållningssätt framgår omedelbart att, i motsats till vad så många av hans kritiker (till att börja med österrikaren Böhm-Bawerk) antog, Marx aldrig tänkte sig att hans värdeteori skulle

³⁵ Böhm-Bawerks ”klassiska” angrepp besvarades av Hilferding (båda trycks tillsammans i Böhm-Bawerk, *op.cit.*). Andra liknande angrepp gjorde Pareto (*op. cit.*, s 40 ff.), Michael von Tugan-Baranovsky (*Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig, 1905, s 139 ff.), och andra. Ett nyare angreppssätt finns i Joan Robinson, *op. cit.*, och det besvaras verkningsfullt av Rosdolsky, *op. cit.*, s 318-331.

förklara kortsiktiga prisfluktuationer på marknaden.³⁶ (Troligen avsåg han att ta upp en del av de problem som är inblandade i kortsiktiga prisfluktuationer i det aldrig skrivna sjätte bandet i den ursprungliga planen till *Kapitalet*.) Inte heller är det rimligt att tala om arbetsvärdeteorin som den förklaras i *Kapitalets* första band som en ”mikroekonomisk teori” som påstås stå i motsats till den ”makroekonomiska” arbetsvärdeteorin i det tredje bandet. Det Marx försökte hitta var *en dold förklaring till prisfluktuationerna*, så att säga atomerna i molekylen. Han förflyttade hela den ekonomiska analysen till en annan och högre abstraktionsnivå. Hans frågade sig inte *hur* Sammy springer (hur hans ben och kropp rör sig när han springer) utan *vad som får* Sammy att springa.

Av detta följer att 99% av den kritik som riktats mot den marxistiska arbetsvärdeteorin helt missar målet, i synnerhet när den försöker ”tillbakavisa” de första sidorna i första kapitlet i *Kapitalets* första band, som ibland har tolkats som ett ”bevis” för denna teori.³⁷ Att säga att varor har andra gemensamma egenskaper än det faktum att de är arbetsprodukter förvandlar en analys av samhällsrelationer till ett logiskt sällskapsspel. Dessa ”andra egenskaper” har givetvis ingenting att göra med *sambandet* mellan samhällets medlemmar i en anarkistisk marknadsekonomi. Det faktum att både bröd och flygplan är ”bristvaror” gör dem inte jämförbara. Till och med när tusentals människor dör av svält och ”behovet” av bröd säkert är tusen gånger större än ”behovet” av flygplan, så kommer den förstnämnda varan att vara oändligt mycket billigare än den andra, eftersom mycket mindre samhällsligt nödvändigt arbete har använts för produktionen av den.

Ofta ställs frågan: varför alls bry sig om den här sortens analyser? Varför kan inte ”ekonomi” inskränka sig till analyser av vad som faktiskt händer i det dagliga ekonomiska livet (under kapitalismen, så klart) – prisernas, lönernas, profitternas, etc. upp- och nedgångar, istället för att försöka hitta mystiska ”krafter under ytan på ekonomin” som antas styra faktiska ekonomiska händelser, men bara på en mycket hög abstraktionsnivå och i den absoluta slutändan?

Detta positivistiska förhållningssätt är märkligt och vanligtvis ovetenskapligt. Ingen som sysslar med medicin, för att inte tala om andra fysikvetenskaper, skulle av rädsla för att bli utskrädd våga fråga: ”Varför bry sig om att söka efter sjukdomarnas ’djupare orsaker’ när man kan samla ihop symptom för att slå fast en diagnos?” Det går givetvis inte att verkligen förstå den ekonomiska utvecklingen om man inte försöker avslöja just vad som ”ligger bakom” omedelbara företeelser. För att ge ett intressant exempel, kan inte lagar om omedelbara kortsiktiga prisfluktuationer på marknaden förklara varför ett kilo guld 1974 betalar nästan dubbelt så många konsumtionsvaror av en viss sort som för 70 år sedan (det genomsnittliga konsumentprisindex har ökat lite mer än 5 gånger jämfört med 1904, medan priset på guld har stigit 9 gånger). Dessa långsiktiga prisrörelser har givetvis något att göra med skillnader i den långsiktiga samhällsliga arbetsproduktivitetens dynamik inom de olika konsumtionsvaruindustrierna å ena sidan, och guldgruveindustrin å den andra, det vill säga med de värdelagar som Marx formulerade.

När vi väl inser att den berömda ”osynliga hand” som antas reglera tillgång och efterfrågan på marknaden inte är något annat än samma värdelag, kan vi knyta ihop en hel rad ekonomiska processer som annars är osammanhängande bitar av en analys. Pengar som uppstår ur utbytet kan bara fungera som allmän ekvivalent för varornas värde eftersom de själva är varor med ett eget inneboende värde (eller, i fallet papperspengar, representerar en vara med ett eget inneboende värde). Penningteorin återförenas med värdeteorin och teorin om kapitalackumulation. Handelscykelns upp- och nedgångar är den mekanism via vilken omvälvningar av varornas värde slutligen gör sig gällande, med den smärtsamma devalorisering (värdeförlust) som det innebär, inte bara för varuarméns ”infanteri”, den enskilda massa av färdiga konsumtionsvaror som säljs på daglig basis, utan också för dess ”tung artilleri”, det vill säga stora maskiner, fast kapital. Teorin om ekonomisk tillväxt, om ”handelscykeln”, om kapitalistiska kriser, teorin om profitkvoten och dess tendens att

³⁶ Böhm-Bawerk, *op. cit.*, s 29-30; Samuelson, *op. cit.*, s 620; Tugan-Baranovsky, *op. cit.*, s 141.

³⁷ Böhm-Bawerk, *op. cit.*, s 65-80; Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London 1962, s 23-24.

falla – allt härrör till syvende och sist ur värdelagens inverkan. Så frågan om den överhuvudtaget har någon funktion för de ekonomiska analyserna är därmed lika meningslös som frågan om det behövs någon föreställning om grundpartiklar (atomer, etc.) inom fysiken. I själva verket går det inte att göra en sammanhängande och konsekvent analys av den kapitalistiska ekonomin i sin helhet, som förklarar systemets alla grundläggande rörelselagar, utan de ”elementarpartiklar” som organiseras kring varornas värde.

I marxismens ekonomiska teori fyller ”värdelagen” en tredubbel funktion. Först och främst styr den (vilket inte betyder att den bestämmer här och nu) utbytesförhållandena mellan varor, det vill säga den upprättar den axel kring vilken de *långsiktiga förändringarna* av varornas relativa priser svänger. (Under kapitalismen innefattar det också utbytesförhållandena mellan kapital och arbete, en mycket viktig punkt som vi kommer att återkomma till.) För det andra avgör den de relativa proportioner med vilka det totala samhällsliga arbetet (och därmed i sista hand samhällets samlade materiella resurser) ägnas åt produktion av olika grupper av varor. På detta sätt fördelar värdelagen sist och slutligen de materiella resurserna mellan olika produktionsgrenar (och den samhällsliga verksamheten i allmänhet) i enlighet med uppdelningen i ”effektiv efterfrågan” på olika varugrupper, alltid med förutsättningen att det sker inom ramen för antagonistiska klassförhållanden inom produktion och distribution. För det tredje styr värdelagen den ekonomiska tillväxten, genom att avgöra den genomsnittliga profitkvoten och leda investeringarna till de företag och produktionssektorer där profiten är högre än genomsnittet och bort från de företag och sektorer där profiten är lägre än genomsnittet. Återigen motsvarar dessa kapitalrörelser och investeringar i slutändan ”ekonomiska” förhållanden och ”slöseri” med samhällsligt arbete, det vill säga värdelagens funktion.

Marx’ arbetsvärdeteori är en vidareutveckling och förfining av arbetsvärdeteorin som den uppstod i den politiska ekonomins ”klassiska” skola, och speciellt Ricardos version. Men de förändringar som Marx införde i teorin var många. Speciellt en skulle vara avgörande: användningen av begreppet *abstrakt samhällsligt arbete* som grundval för hans värdeteori. Det är av detta skäl som Marx inte på något sätt kan sägas vara en ”avancerad nyricardian”. ”Arbetsmängd som värdets innersta väsen” är något helt annat än ”arbetsmängd som *numeraire*” – en gemensam måttstock för alla varors värde. Distinktionen mellan konkret arbete, som avgör varornas bruksvärde, och abstrakt värde, som avgör deras värde, är ett revolutionärt steg framåt förbi Ricardo som Marx var mycket stolt över. Han betraktade det i själva verket som sin viktigaste insats, tillsammans med upptäckten av den *allmänna* kategorin mervärde, som täckte profit, jordränta och ränta. Den grundar sig på en förståelse av den säregna strukturen hos ett samhälle av varuproducenter, det vill säga den centrala frågan om hur de olika delarna av samhällets totala arbetspotential ska ställas i förhållande till varandra när de har tagit formen av privat arbete. Tillsammans med Marx begrepp nödvändigt arbete och merarbete (nödvändig produktion och merproduktion), utgör den därmed det centrala sambandet mellan ekonomisk teori och revolutionär samhällsvetenskap, historisk materialism.

Det sätt på vilket den marxistiska arbetsvärdeteorin tydligt utesluter bruksvärde från att på något direkt sätt bestämma värde och bytesvärde har ofta tolkats som att Marx helt och hållet avvisar bruksvärde utanför den ekonomiska analysens och teorins gränser. Det motsvarar inte alls *Kapitalets* rika dialektiskt komplexa natur. När vi tar itu med frågan om reproduktionen i inledningen till det andra bandet, kommer vi att få tillfälle att dröja vi det speciella sätt på vilket motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde *måste* överbryggas under kapitalismen för att överhuvudtaget möjliggöra en ekonomisk tillväxt. Här vill vi bara understryka att varan för Marx uppfattades som att innehålla *både* en enhet och motsättning mellan bruksvärde och bytesvärde: en vara utan bruksvärde för en möjlig köpare kunde inte realisera sitt bytesvärde, och det specifika *bruksvärdet* hos de två varukategorierna produktionsmedel och arbetskraft spelade en central roll i hans analys av det kapitalistiska produktionssättet.

Som vi redan har sagt uttrycker värdelagen i grund och botten det faktum att det inte går att känna

igen samhälleligt arbete som sådant på ett direkt sätt i ett samhälle som baseras på privat ägande och privat arbete (där ekonomiska beslut tas uppsplittrat av tusentals oberoende företag och miljon-tals självständiga "ekonomiska aktörer"). Om Jones låter sina arbetare tillverka 100.000 par skor per år, så vet han att folk behöver skor och köper dem. Om han bryr sig om att göra sin hemläxa, vet han till och med att antalet skor som säljs i Storbritannien varje år (och i alla de länder som han tänker exportera till) avsevärt överstiger den blygsamma siffran 100.000 par. Men han har inget sätt att veta om *just* de 100.000 skor *han* äger kommer att hitta specifika köpare som är villiga och välbeställda nog att köpa dem. Först efter att ha sålt sina skor och fått deras motsvarighet kan han (under förutsättning att han har realiserat den genomsnittliga profitkvoten på sitt investerade kapital) säga: mina arbetare har verkligen använt samhälleligt nödvändigt arbete i min fabrik. Om en del av de tillverkade skorna inte säljs, eller om de säljs med förlust eller med en vinst som är betydligt under genomsnittet, så innebär det att samhället inte har erkänt att en del av det arbete som har använts för att tillverka dem har varit samhälleligt nödvändigt arbete, att det utifrån hela samhällets synvinkel i själva verket har slösats bort.

Men samhället "erkänner" eller "vägrar erkänna" en given mängd arbete uteslutande genom att möta en effektiv efterfrågan på marknaden, det vill säga oberoende av bruksvärdet eller den sociala användbarheten hos en viss varas specifika fysiska egenskaper. Samhället känner igen de arbetsmängder som har använts under produktionen genom att göra dessa överväganden till abstraktioner. Det var därför Marx kallade dessa mängder för mängder av abstrakt samhälleligt nödvändigt arbete. Om ett kilo opium, en låda dumdkulor eller ett porträtt av Hitler hittar kunder på marknaden, så är det arbete som har använts för att producera dem samhälleligt nödvändigt arbete, produktionen av dem har varit värdeproduktion. Om tvärtom en utsökt porslinspjäs eller ett nytt läkemedel av någon anledning inte hittar kunder så har produktionen av dem inte skapat något värde och har varit lika med slöseri med samhälleligt arbete, även om deras skapare någon gång i en fjärran framtid kommer att hyllas som genier eller mänsklighetens välgörare. Arbetsvärdeteorin har inget att göra med bedömningar av sakers användbarhet utifrån mänsklig lycka eller samhälleliga framsteg. Den har ännu mindre att göra med att slå fast "rättvisa utbytesförhållanden". Den erkänner helt enkelt den djupare innebörden i den faktiska utbytesprocessen och produktionen av varor under kapitalismen, och vad som styr den inkomstfördelning mellan samhällsklasserna som blir resultatet av dessa handlingar, oberoende av några moraliska, estetiska eller politiska bedömningar. Om man skulle leta efter sådana "bedömningar", så skulle man bli tvungen att säga, att Marx förstod varför värde-lagen måste fungera som den gör under varuproduktionen, men att han inte försökte "försvara" denna lag, utan tvärtom strävade efter att bygga ett samhälle där den helt skulle avskaffas.

En av de vanligaste och mest harmlösa invändningarna mot Marx' arbetsvärdeteori lyder så här: om priser i sista hand styrs av värde (samhälleligt nödvändiga mängder abstrakt arbete), hur kan varor då ha priser om de inte är produkter av arbete, det vill säga om de inte har något värde? Marx besvarade i själva verket denna invändning långt innan han skrev *Kapitalets* första band.³⁸ Naturens produkter ("gratis varor"), som faktiskt inte har något värde eftersom det inte har använts något samhälleligt arbete för att producera dem, kan få ett pris genom att de tillägnas privat, med hjälp av samhällsinstitutionen privat egendom. Mark där ingen mänsklig hand någonsin har arbetat för att öka dess bördighet, har inget värde. Men den kan få ett pris om den omges med ett staket på vilket det placeras en skylt, "Privat egendom: tillträde förbjudet", och om människor är beredda att betala det priset eftersom de behöver marken för sitt uppehälle. Priset kommer i verkligheten att vara en kapitalisering av den inkomst (jordränta) som tillfaller ägaren, inkomst som produceras av de som kommer att bruka den och med sitt arbete hämta materiella resurser från den (för egen konsumtion

³⁸ Se *Till Kritiken av den Politiska Ekonomin*.

eller till varor).³⁹

Som en reaktion på alla de som felaktigt hävdade att *Kapitalets* första band ville visa att varor under kapitalismen faktiskt utbyttes i enlighet med den mängd abstrakt samhällsligt nödvändigt arbete som de innehöll, har en del författare påstått att arbetsvärdeteorin bara bryr sig om *kvalitativa* och inte *kvantitativa* frågor, eftersom varornas innehåll av ”samhällsligt nödvändigt” arbete inte går att mäta. Detta böjer pinnen för mycket åt andra hållet. Det är sant att det är svårt att mäta den mängd arbete som varor innehåller. Men svårigheten är inte så mycket begreppsmässig (man skulle till exempel kunna börja från makroekonomiska summor, den totala mängden arbetstimmar som används inom det materiella produktionsområdet – industri, jordbruk och varutransporter – i ett visst land, hur de är uppdelade mellan olika industribranscher och centrala varugrupper, med hjälp av en input-outputtabell avgöra deras ömsesidiga förhållanden, beräkna det arbete som används för en genomsnittlig enhet som produceras i ”självförsörjande” branscher där det inte krävs import av råvaror från främmande länder, och på så sätt närma sig en uppskattning av den totala mängd arbete som används per bransch och per producerad vara ...) som att det saknas exakt information. För att närma sig ett kvantitativt mått av hur mycket arbete varorna i ett kapitalistiskt samhälle innehåller, kommer vi att behöva ”öppna räkenskapsböckerna” i alla kapitalistiska företag och bekräfta dessa siffror på basis av bevis från verkstadsgolvet.⁴⁰

6. Marx' centrala upptäckt: hans teori om mervärdet

Den politiska ekonomins klassiska skola, inklusive Ricardo, såg profiter som den nettoinkomst som återstod efter att lönerna hade betalats ut. De höll faktiskt fast så hårt vid denna uppfattning att Ricardo ansåg att bara ökning eller minskning av produktionskostnaderna kunde påverka profitkvoten inom konsumtionsvaruindustrin. Det som hände lyxvaruindustrin eller till och med råvaruindustrin skulle inte påverka den allmänna profitkvoten.

Denna uppfattning är ofullständig och därmed felaktig. Men den var åtminstone ett försök att få grepp om frågan om inkomstfördelningen mellan samhällsklasserna som en funktion av vad som händer under produktionen. Företrädarna för de post-ricardianska ”vulgära” ekonomiska teorierna, och i synnerhet de nyklassiska marginalnytteteoretikerna, bryr sig inte om att ställa frågan ”varför?” utan nöjer sig med att bara svara på ”hur?”. De konstaterar helt enkelt att ”faktorer” (arbete, kapital, jord) får olika ”priser” på marknaden, och inskränker sig till att studera hur dessa priser svänger. Att fundera över profitens, räntans och jordräntans *ursprung*, att fråga om arbetare *måste* överlämna en del av sitt arbete när de arbetar åt främmande företagare, att undersöka de mekanismer med vilka detta tillägnande sker som ett resultat av ett ärligt utbyte, utan fusk eller komplotter: det var upp till Marx att reda ut dessa grundläggande frågor om det kapitalistiska produktionssättet.

Man behöver inte fundera över ursprunget till de härskande klassernas inkomster och konsumtion i förkapitalistiska samhällen. Alla vet att de ur ekonomisk synvinkel var resultatet av att den

³⁹ Om och om igen har invändningen rests mot den marxistiska arbetsvärdeteorin, att den ”förmodar” att arbete är den enda produktionsfaktor som det är brist på, och att den förutsätter att antingen mark eller maskiner finns i överflöd eller helt kan uteslutas ur värdeanalysen. Det är givetvis nonsens. Leontiev påpekar helt riktigt att Marx troligen var den första ekonom som gav det fasta kapitalet en central betydelse inom produktionsprocessen, gentemot t ex Böhm-Bawerk (*op. cit.*, s 93). Det Marx verkligen förmodar är att maskiner i sig själva inte kan ”beordra” en ökad användning av vissa delar av samhällets totalt tillgängliga arbetskraft eller flytta från en produktionssektor till en annan – ett påstående som är ganska självklart utöver att det bevisas vetenskapligt av Marx. När man väl förstår, att värde för Marx till syvende och sist är tilldelning av delar av den samhällsligt tillgängliga arbetskraften, där det nyproducerade totala värdet är lika med den totala användningen av levande arbete under en given period, så löser man också gåtan. För övrigt bör man också inse att Marx gick utöver den klassiska ekonomin, och inte ”löste upp” värdet på den årliga produktionen i löner och mervärde (profiter, jordränta och räntor), utan till detta värde också lade värdet på de råvaror och maskiner som användes under produktionsprocessen. Hans enda poäng var att produktionsprocessen inte ökade utan bara bevarade denna del av den årliga produktionen, och att den enda källan till *nytt* värde var levande arbete.

⁴⁰ Friedrich Engels' tillägg till *Kapitalets* tredje band.

härskande klassen tillägnade sig delar av producenternas arbetsprodukter. När den medeltida trälen halva veckan arbetade för sitt eget uppehälle på herrgårdens mark, och den andra hälften av veckan utan ersättning på adelns eller kyrkans gods, kunde man ur "moralisk" synvinkel hävda att han erbjöd obetalt arbete "i utbyte" mot "tjänsten" att få världsligt eller gudomligt skydd. Men ingen blandade ihop detta "utbyte" med det som pågick på marknadsplatsen. Det var i själva verket inget ekonomiskt utbyte alls, inte i någon av ordets betydelser, inget givande och tagande av något som kan "prissättas", inte ens på det mest indirekta sätt. Trälarna "köper" inte "skyddstjänsten" mer än små köpmän i Chicago "köper en tjänst" från ett gäng skurkar. Det är utpressning som påtvingas dem av samhällssystemet, vare sig de vill det eller inte. Ursprunget till den samhälleliga merproduktion som tillfaller den förkapitalistiska härskande klassen är därmed uppenbarligen obetalt arbete (antingen i form av arbetstjänst eller de fysiska produkterna av detta arbete, eller till och med penningarrende) som producenterna får lägga ut.

I fallet slaveri är sammanhanget lika tydligt, om inte tydligare, speciellt i de mest extrema exemplen, där slavägarna inte ens tillhandahöll slavarnas bedrövliga ersättning, utan slaven själv måste ombesörja det på veckans sjunde dag. Vad gäller dessa slavplantager, har i själva verket även de mest skeptiska kritiker av den historiska materialismen svårt att betvivla att hela den samhälleliga produktionen, både den del som livnärde slavarna och den del som livnärde slavägarna, bara hade ett ursprung: samhälleligt arbete som tillhandahölls av slavarna och bara av slavarna.

Men när vi tittar på det kapitalistiska produktionssättet verkar allting mycket mer komplicerat och diffust, minst sagt. Inget brutalt våld i form av en övervakare med piska eller en grupp beväpnade män verkar tvinga arbetarna att ge upp allt de har producerat eller själva äger. Deras förhållande till kapitalisten verkar grunda sig på ett utbyte som är identiskt med det utbyte som en liten hantverkare eller lantbrukare, som äger varorna de själv har producerat, genomför på marknadsplatsen. Arbetaren verkar sälja sitt "arbete" i utbyte mot en lön. Kapitalisten "kombinerar" detta arbete med maskiner, råvaror och andras arbete för att producera färdiga produkter. Eftersom kapitalisten äger maskinerna och råvarorna, liksom pengarna för att betala lönerna, är det väl "naturligt" att han också ska äga de färdiga produkter som blir resultatet av "kombinationen av dessa faktorer"?

Det är vad som *verkar* ske under kapitalismen. Men genom att undersöka under ytan kommer Marx fram till en rad slående observationer som bara går att förneka om man medvetet vägrar undersöka de unika samhällsförhållanden som skapar det speciella och exceptionella "utbytet" mellan arbete och kapital. För det första finns det en institutionell ojämlikhet i förhållandet mellan kapitalister och arbetare. Kapitalisterna är inte *tvungna* att hela tiden köpa arbetskraft. De gör det bara om det är lönsamt för dem. Om det inte är fallet föredrar de att vänta, säga upp arbetare eller till och med lägga ner fabriken tills det blir bättre tider. Arbetarna (ordet används här i social mening, vilket denna mening klargör, och inte nödvändigtvis i den striktare betydelsen kroppsarbetare) är å andra sidan *ekonomiskt tvingade* att sälja sin arbetskraft. Eftersom de inte har tillgång till produktionsmedlen, inklusive mark, eftersom de inte har tillgång till någon större mängd gratis mat, och eftersom de inte har penningreserver som gör att de kan överleva någon längre tid utan att göra någonting, *måste* de hela tiden sälja sin arbetskraft till kapitalisterna och till nuvarande lönenivå. Utan detta institutionaliserade tvång vore det inte möjligt med ett fullt utvecklat kapitalistiskt samhälle. När ett sådant tvång saknas (till exempel när det finns stora fria markområden) kommer kapitalismen faktiskt att förbli minimal, tills borgarklassen på ett eller annat sätt hindrar tillgången till dessa fria områden. Det sista kapitlet i *Kapitalets* första band, om kolonisering, utvecklar denna fråga på ett utmärkt sätt. Afrikas, speciellt Sydafrikas, historia, men också de portugisiska, belgiska, franska och brittiska koloniernas historia, bekräftar på ett slående sätt denna analys.⁴¹ När män-

⁴¹ Vi syftar här på de vita kolonisternas och kolonialbolagens storskaliga beslagtagande av mark, sammandrivandet av afrikaner i "reservat", införandet av penningsskatt i till största delen icke penningbaserade ekonomier för att tvinga afrikanerna att sälja sin arbetskraft för att få de nödvändiga pengarna att betala skatter, genomdrivandet av penningböter

niskor lever under förhållanden där det inte finns något *ekonomiskt* tvång att sälja sin arbetskraft, måste företagen skaffa sig den nödvändiga arbetskraften med hjälp av förtryckande *juridiskt* och *politiskt* tvång, annars kan inte kapitalismen överleva under sådana omständigheter.

I förbigående kan vi säga att denna analys omedelbart klargör fackföreningarnas funktion. Arbetare som förenar sig för att skapa en reservfond kan åtminstone under några veckor befrias från tvånget att hela tiden sälja sin arbetskraft till en given marknadstaxa. Kapitalismen tycker inte alls om det. Det är mot "naturen", om inte den mänskliga naturen så åtminstone det borgerliga samhällets djupare natur. Det var därför fackföreningarna helt enkelt förbjöds under den gryende kapitalismen. Det är också därför vi under den åldriga kapitalismen gradvis återvänder till en situation där arbetare förnekas rätten att strejka – rätten att närhelst de vill avstå från att sälja sin arbetskraft till det erbjudna priset. I detta fall bekräftas Marx' insikt helt klart av den borgerliga statens högsta myndigheter: under kapitalismen är arbete i grund och botten *tvångsarbete*. När det är möjligt föredrar kapitalisterna att hycklande dölja tvånget under en rökridå av "jämligt och rättvist utbyte" på "arbetsmarknaden". När det inte längre går att hyckla återgår de till det de började med: naket tvång.

Marx var givetvis fullt medveten om det faktum att det för att organisera produktionen i de moderna fabriken inte räckte med att kombinera kroppsarbetarnas och de intellektuella arbetarnas samhällseliga arbetskraft. Det var nödvändigt att ordna med mark, byggnader, energi, infrastruktur som vägar och vatten, maskiner, en viss organiserad samhällsväv, kommunikationsmedel, etc. Men det är givetvis absurt att förutsätta, att eftersom fabriksproduktion inte är möjlig utan dessa produktionsförhållanden, så "skapar" vägar och kanaler "värde". Det är lika ologiskt som att anta att maskiner "skapar" något värde. Om alla dessa "faktorer" kan man säga att deras värde måste bevaras och reproduceras genom att införliva en del av värdet i den löpande produktion som det levande arbetet utför under produktionsprocessen.

Vi kommer närmare sanningen när vi noterar att *äganbevis* (privata äganderättigheter) till mark och maskiner leder till en situation där dessa "faktorer" inte införlivas under produktionsprocessen utan att deras ägare får en förväntad "avkastning" som är högre än kompensationen för slitaget på dessa "faktorer". Det stämmer givetvis. Men av det följer ingalunda att denna "avkastning" då "produceras" av lagfartsbevisen. Inte heller innebär det att ägarna till dessa lagfartsbevis träffar ägarna till arbetskraften på jämlik fot. Bara i ett "kapitalistiskt slavsamhälle" där slavägare hyr ut arbetskraft till fabriksägare som arrenderar mark av markägarna, skulle man kunna säga att det var institutionell jämlikhet mellan alla ägare – men naturligtvis inte mellan ägare och slavar! I detta fall skulle slavägarna givetvis bara hyra ut sina slavar om de fick en "nettoavkastning" *utöver slavernas uppehälle*.

För det andra är den sociala situation där en liten del av samhället har monopoliserat ägandet av och tillgången till produktionsmedlen, och har uteslutit alla eller nästan alla direkta producenter, inte på något sätt resultatet av en "naturlig ojämlikhet vad gäller anlag och böjelser" bland människor. Det existerade faktiskt inte under tiotusentals år av *homo sapiens'* samhällsliv. Även ganska nyligen, låt oss säga för 150 år sedan, hade nio tiondelar av planetens producenter – som till den överväldigande majoriteten var jordbruksproducenter – faktiskt på ett eller annat sätt direkt tillgång till sina produktionsmedel och sitt levebröd. Att skilja producenterna från sina produktionsmedel var en lång och blodig process, som Marx analyserar i detalj i kapitel 24 i *Kapitalets* första band, "Den så kallade primitiva ackumulationen".

För det tredje säljer inte arbetarna sitt arbete till kapitalisterna, utan sin *arbetskraft*, sin förmåga att

i stor skala, eller till och med direkt tvångsarbete som straff för ett oräkneligt antal lagöverträdelser, speciellt utformade för att förse kolonisterna med arbetskraft, etc., etc.

arbeta under en viss *tids*period. Under kapitalismen blir denna arbetskraft en vara.⁴² Som sådan har den ett specifikt värde (bytesvärde) som alla andra varor också har: den mängd samhälleligt arbete som krävs för att reproducera den – det vill säga värdet på de konsumtionsvaror som behövs för att hålla arbetaren och hans barn i ett tillstånd för att fortsätta arbeta vid en given ansträngningsnivå. Men den har en speciell egenskap, ett speciellt ”bruksvärde” för kapitalisten. När kapitalisten ”konsumerar” arbetskraft under produktionsprocessen, så *producerar arbetaren värde*. Arbetarens arbete har den dubbla förmågan att *bevara värde* – det vill säga överföra värdet av råvaror och en del av maskinerna som används under produktionsprocessen – och *skapa nytt värde* genom att använda sig själv. Hela gåtan med profitemnas och jordröntans ursprung försvinner när man väl förstår att arbetarna under produktionsprocessen kan (och måste – annars skulle inte kapitalisten anställa dem) producera värde utöver värdet på sin egen arbetskraft, utöver motsvarigheten till de löner de får. Vi är tillbaka där vi började i det förkapitalistiska samhället, och vi har kunnat få undan spindel nätet av skenbar ”utbytesjämlighet”: precis som feodala arrenden eller slavägarnas livsuppehälle, så har profiter, räntor och jordröntor sitt ursprung i *skillnaden mellan det arbetarna producerar och det de får för sitt uppehälle*. Under kapitalismen visar sig denna skillnad i form av värde och inte fysiska produkter. Detta faktum gör att processen inte är omedelbart uppenbar. Men det gör den inte på något grundläggande sätt annorlunda än det ”utbyte” som äger rum mellan feodalherren och trälen.

Det är därför fel att, som Blaug gör i andra akademiska Marx-kritikers efterföljd, säga att Marx’ teori om mervärde är en teori om ”ej intjänad värdestegring”.⁴³ Det är en *tillägnande-* eller *avräkningsteori* om kapitalisternas inkomster, precis som den klassiska arbetsvärdeteorin. Kapitalisterna tillägnar sig värde som arbetarna redan har skapat, före cirkulationen av varorna och fördelningen av inkomsterna. Ur makroekonomisk synvinkel, om med andra ord det borgerliga samhället betraktas i sin helhet, kan inget värde fördelas om det inte redan har producerats.

Marx ansåg själv att upptäckten av begreppet mervärde som den totala summan av hela borgarklassens profiter, räntor och jordröntor var hans viktigaste teoretiska upptäckt.⁴⁴ Den knyter ihop den historiska vetenskapen om samhället och vetenskapen om den kapitalistiska ekonomin, och förkla-

⁴² Självklart ”förvandlar” inte Marx människor till ”varor” som så många av hans ”etiska” motståndare anklagar honom för. Han konstaterade att kapitalismen hade verkställt en sådan förvandling, och fördömde därför kapitalismen. Popper påstår betecknande nog att Marx’ ”värdeteori ... menar att mänskligt arbete i grund och botten skiljer sig från alla andra processer i naturen, till exempel djurens arbete. Det visar tydligt att teorin sist och slutligen grundar sig på en moralisk teori, läran att människans lidande och ett offrat människoliv är en sak [!] som i grund och botten skiljer sig från alla naturliga processer ... Jag förnekar inte att denna teori är riktig i moralisk mening. Men jag tycker också att en ekonomisk analys inte ska grunda sig på en moralisk eller metafysisk eller religiös lära som innehavaren inte är medveten om.” (*Det öppna samhället och dess fiender*, Del 2, s 329, i engelska upplagan, här nyöversatt – öa.). För det första var inte Marx alls omedveten om skillnaderna mellan mänskligt arbete och djurens, till exempel myrors, bemödanden. Han kommenterar det i första kapitlet i *Kapitalets* första band. För det andra är det inget metafysiskt i det faktum, att när människor inlåter sig på ömsesidiga sociala relationer för att producera sitt levebröd, så kommer de att bedöma mänskligt arbete, som grunden för denna sociala organisering, på ett helt annat sätt än naturliga processer, jordens bördighet eller boskapens fruktsamhet, etc. Det är, ur människans synvinkel, inget metafysiskt med skillnaden mellan kemiska processer *i träd* och de nödvändiga åtgärderna för att dela upp den totala arbetstid som står till samhällets förfogande mellan olika sorters mänskliga aktiviteter. För 2.000 år sedan brukade försvararna av institutionen slaveri likställa slavar med ”talande verktyg” eller ”talande arbetsdjur”. Vi vet mycket väl att Popper inte överser med slaveri. Skulle han då säga att hans fördömande av slaveri är rent ”metafysiskt”, eller skulle han medge att det grundar sig på en vetenskaplig, antropologisk skillnad mellan människor och djur?

⁴³ Mark Blaug, ”Technical Change and Marxian Economics”, *Kyklos* vol 3, 1 960, citerad i Horowitz, *op. cit.*, s 227.

⁴⁴ ”Det bästa i min bok är: 1) det *första* kapitlets klagörande av *arbetets dubbelnatur* – olikheten mellan dess uttryck i värde och i bytesvärde (den skillnaden måste man känna till, om man skall kunna fatta *något* om fakta i denna sak); 2) behandlingen av *mervärdet som fristående från sina speciella yttringar* som vinst, ränta, jordrönta etc.” (Marx, Brev till Engels, 24 augusti 1867, på MIA).

rar både klasskampens ursprung och dess innehåll och det kapitalistiska samhällets dynamik.⁴⁵

Ty när vi väl inser att mervärde *produceras* av arbetare, att mervärde inte är något annat än den urgamla merproduktionen *i form av pengar*, i form av värde, så förstår vi det historiska språng som ägde rum när denna samhällseliga merproduktion inte längre huvudsakligen framträdde i form av lyxvaror (vars konsumtion av nödvändighet är begränsad, även under så extremt extravaganta förhållanden som under det romerska imperiet eller i 1700-talets franska hov) utan i form av pengar. Mer pengar innebär inte bara ökad köpkraft på sådana lyxvaror, utan också ökad köpkraft på fler maskiner, mer råvaror, mer arbetskraft. Även här upptäckte Marx ett ekonomiskt tvång. Det privata ägandet, uppsplittringen av det samhällseliga arbetet på olika företag, det vill säga själva den generaliserade varuproduktionens – kapitalismens – karaktär, medför ett tvång att öka utsugningen av mervärde. Den omätliga törst efter mervärde som kännetecknar kapitalismen, allt detta finns här: kapitalackumulation = omvandlingen av mervärde till ytterligare kapital.

Liksom för värde bör vi återigen lägga märke till vad det hela handlar om: makt över delar av den totalt tillgängliga mängden samhällseligt arbete. Det räcker att erinra om detta grundläggande faktum för att inse hur missriktad den kritik av mervärdeteorin är som talar om ”kapitalets produktivitet”, där kapital tolkas som maskiner.⁴⁶ Maskiner kan aldrig i och av sig själv anställa någon del av den tillgängliga samhällseliga arbetskraften, utom i science fiction. I den mer banala värld vi lever i kan *människor* som äger maskiner anställa och avskeda andra människor. Det Marx försöker förklara är hur och varför dessa människors arbetsprodukter sedan delas upp.

Marx ”förnekade” förstås inte att maskiner kunde öka den samhällseliga arbetsproduktiviteten. Tvärtom. Om man läser kapitel 15 i *Kapitalets* första band, kommer man omedelbart att se att han var mer medveten om teknologins möjligheter än någon av hans samtida ekonomer. Men den fråga som de flesta av hans kritiker och andra representanter för den ”vulgärekonomiska” skolan förbiser är mycket enkel, nämligen: varför ska kapitalisten lägga beslag på resultatet av den ökade arbetsproduktiviteten? Varför ska många människors gemensamma produktivitet när vetenskapsmän och teknologer, handens och hjärnans arbetare, uppfinnare av maskiner och människor som arbetar med musklerna, arbetar tillsammans – den berömda ”kollektiva arbetspotentialen hos fabriken” som ägnades en mycket viktig analys i den ursprungliga sjunde avdelning (”Kapitel 6”) som utelämnades i den version av *Kapitalets* första band som publicerades (se appendix i engelska upplagan av *Kapitalet*. Inledningen till detta appendix finns nedan – öa) – varför ska deras gemensamma produktivitet öka maskinägarnas profiter? Säkerligen inte på grund av att dessa maskiner har någon mystisk egenskap att ”skapa” värde, det vill säga ”skapa” samhällseligt nödvändigt arbete?⁴⁷ Snarare på grund av att ägarna befinner sig i en ställning där de kan tillägna sig det denna kombination producerar. Så vi är tillbaka vid Marx’ mervärdeteori.

⁴⁵ Popper (*Det öppna samhället och dess fiender*, Del 2, s 160 [engelska upplagan]) hävdar att Marx inte alls upptäckte den allmänna kategorin mervärde utan ärvde den från Ricardo. I detta avseende åberopar han Engels inledning till *Kapitalets* andra band. Engels säger definitivt inte det. Han säger, som varje student av ekonomiska teorier säger, att en lång rad ekonomer, från Adam Smith och fysiokraterna till Ricardo och 1820- och 1830-talens postriardianska antikapitalister i Storbritannien, ansåg att profiter och jordräntor var avdrag från det ”produktiva arbetets” produkter. Men först Marx lyckades visa *vilken sorts arbete* som skapar mervärde och vilket det verkliga innehållet är i produktionen av mervärde, oavsett dess specifika former, och *förklara* denna process.

⁴⁶ I Böhm-Bawerks fotspår härleder Samuelson denna ”kapitalets produktivitet” från det faktum att ”man kan få mer framtida konsumtion av varor genom att använda indirekta metoder eller omvägar”. (*Economics, an Introductory Analysis*, New York, 4:e upplagan, s 576-577). Men i den efterföljande förklaringen härrör ”ökningen” från det faktum att ”aktuell konsumtion” ”offras” för produktion av ”halvfabrikat”. Men det är *människor* som avstår från konsumtion (vi bortser från *vilka* människor som verkligen tvingas avstå). Människor *producerar* halvfabrikat. Människor ökar sitt *arbetes* produktivitet. Hur allt detta *mänskliga* arbete plötsligt leder till att värde sipprar ut från ”halvfabrikat” (benämnt ”kapitalets produktivitet”) är en mystisk hemlighet som Samuelson inte löser.

⁴⁷ Den enda egenskap som maskiner har ”i och av sig själv” är att öka arbetsproduktiviteten och därmed *minska* varornas värde, inte att ”skapa” värde.

Ett intressant om än något förbluffande påfund i försvaret av kapitalistiska profiter har nyligen dykt upp i form av teorin om företaget, som utvecklats av Alchian och Demsetz.⁴⁸ Innehavare av olika ”samarbetande insatser” förmodas ha en naturlig benägenhet att smita undan, eftersom de föredrar ”icke ekonomiska varor”(!), som fritid, attraktiva arbetsförhållanden och tid att samtala med arbetskamrater. Enligt Alchian och Demsetz följer av detta, att om skolket ska stävjas måste någon ha både rätt att övervaka arbetsgruppens olika medlemmars prestationer och själv vara obenägen att skolka. För detta syfte måste han ha rätt att få *behållningen* efter att alla andra insatser har fått betalt enligt avtal, rätt att avsluta medlemskap i gruppen och rätt att sälja dessa rättigheter. Efter att med stor glädje ha fått det glada budskapet att han nu har befordrats till status som medlem i en ”samarbetsgrupp” på jämlik fot med kapitalisten, kan inte den genomsnittliga arbetaren annat än undra av vilken mystisk anledning den ”någon” som får alla dessa ”ekonomiskt nödvändiga rättigheter” *alltid* är ägaren till ”insats-produktionsmedlen” och *aldrig* ägaren till ”insats-arbetskraften”. Kan det vara på grund av att kapitalisten är fri från den mänskliga svagheten att skolka, eller inte har någon lust till fritid eller attraktiva arbetsförhållanden? Eller det kanske beror på att herrar försvarare av kapitalismen försöker resonera bort det faktum att mervärde beslagtas med hjälp av ägarmonopol över produktionsmedlen?

7. Marx' teori om kapitalet

Ur marxistisk synvinkel är kapital således ett *socialt förhållande mellan människor* som visar sig som ett förhållande mellan saker eller mellan människor och saker. Som en logisk följd av av Marx' värdeteori och teori om mervärde, är detta en annan av de centrala upptäckter som ställer hans ekonomiska teori i radikal motsättning till all sorts akademisk ”ekonomi”.

Marx avvisar energiskt den tanke som utvecklades av ”vulgära” och nyklassicistiska ekonomer, att ”kapital” bara är som ”vilket lager av rikedomar som helst” eller ”vilket medel som helst för att öka arbetsproduktiviteten”.⁴⁹ En schimpans som använder en pinne för att komma åt bananer är lika lite den första kapitalisten som ett stamsamhälle som lär sig att öka sitt välstånd med hjälp av djurskötsel eller bevattning av marken ”ackumulerar kapital”. Kapital förutsätter att de producerande grupperna inte tillverkar produkter för omedelbar konsumtion utan säljer dem som varor; att samhällets totala arbetspotential splittras upp i privata arbeten som genomförs oberoende av varandra; att varor därmed får värde; att detta värde realiserar med hjälp av utbyte med en speciell vara som kallas pengar; att värdet därmed kan starta en självständig cirkulationsprocess, genom att det ägs av en viss samhällsklass vars medlemmar försöker få det att tillväxa. Som Adam Smith förklarade för rader av studenter av ekonomiska fenomen, är produktiv (teknisk) *arbetsdelning* en källa till ökad arbetsproduktivitet – till stor del oberoende av ekonomins specifika samhälleliga organisationsform – men det betyder inte att kapitalet är ett resultat av denna arbetsdelning, utan av en *samhällelig arbetsdelning* där ägare till ackumulerat värde står mot icke-ägare.

Joseph Schumpeter förebrådde Marx för att han hade utarbetat en teori om kapitalet som inte kunde förklara kapitalets ursprung.⁵⁰ Inget är längre från sanningen. Dialektikern Marx insåg helt och fullt skillnaden mellan å ena sidan kapitalets produktion och reproduktion på grundval det kapitalistiska produktions sättet, och å den andra kapitalets ursprung och utveckling i förkapitalistiska produktions sätt. En av de viktigaste invändningarna mot ”vulgärekonomernas” inexacta och ovetenskapliga hantering av kategorier var deras onyanserade användning av begreppen ”kapital” och ”kapitalism” som mer eller mindre synonyma. *Kapitalism* är det kapitalistiska produktions sättet, att produktionsmedlen har tagits över av kapitalet, som har blivit dominerande inom produktions sfären.

⁴⁸ A Alchian och H Demsetz, ”Production, Information Costs and Economic Organisation”, *American Economic Review*, 1972.

⁴⁹ Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York, 1954, s 558-559.

⁵⁰ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, s 15-18.

Kapital är värde (inledningsvis i form av pengar) som har blivit en oberoende aktör i porerna på ett icke kapitalistiskt produktionssätt. Kapital framträder till en början som ocker- och handelskapital (långdistanshandel). Efter en lång historisk process, och bara under specifika samhällsförhållanden, kunde kapitalet med framgång tränga in i produktionssfären i form av manufakturkapital. (Detta ägde rum i slutet av 1400- och under 1500-talet i Västeuropa, och på 1700-talet i Japan. I Kina hade *isolerade element* av manufakturkapital troligen uppträtt mer än 1.000 år tidigare.)

Under den enkla varuproduktionen *producerar* inte kapitalet mervärde. Det omvandlar helt enkelt delar av den löpande produktionen och avkastningen till mervärde, och dessa uppstår oberoende från kapitalet. Det kan tillägna sig delar av den samhälleliga merproduktion som normalt hamnar i händerna på de förkapitalistiska härskande klasserna (till exempel genom att med hjälp av ocker tillägna sig en del av den feodala jordrätten). Den kan tillägna sig en del av de produkter som normalt fungerar som konsumtionsfond för producenterna själva. Det grundläggande kännetecknet på kapitalets verksamhet under förkapitalistiska produktionsförhållanden är att det knappt ökar samhällets totala välbefinnande. Det kommer varken att på något betydande sätt utveckla produktivkrafterna eller stimulera den ekonomiska tillväxten. Det kan bara få en upplösande effekt på den aktuella förkapitalistiska samhällsordningen och skynda på flera samhällsklassers undergång. Men genom att skynda på omvandlingen av produkter som tillverkas och konsumeras som bruksvärden till rena varor, det vill säga skynda på penningekonomins utbredning, kan det historiskt bereda marken för att det kapitalistiska produktionssättet slutligen uppstår.

Hur kapitalet verkar i förkapitalistiska produktionssätt hänger i grund och botten samman med en teori om hur cirkulationen och tillägnandet av pengar går till. Det är därför Marx inte introducerar kapital i *Kapitalets* första band förrän i avdelning två, *efter* att ha förklarat pengarnas natur. Avdelning två har i själva verket titeln ”Peningens förvandling till kapital”. Här svarar den logiska analysen återigen mot den historiska processen, som Marx hela tiden hänvisar till, om än till största delen i fotnoter. Å andra sidan hänger hur kapitalet verkar i det kapitalistiska produktionssättet, *Kapitalets* verkliga studieobjekt, givetvis samman med en teori om hur värde och mervärde produceras och tillägnas. I första bandets 24:e kapitel förklarar Marx hur lagen om varornas tillägnande förvandlas när vi går från ett samhälle med enkla varuproducenter till ett kapitalistiskt samhälle. I det första fallet äger de direkta producenterna resultatet av sitt eget arbete, i det andra blir ägarna till kapitalet ägare till de produkter som de direkta producenternas arbete har tillverkat. Kapitalismens försvarare försöker rättfärdiga detta faktum med argumentet att kapitalisterna trots allt ställer de verktyg med vilka produktionen äger rum ”till arbetarnas förfogande”.⁵¹ Men återigen gör historien det möjligt för oss att punktera hyckleriet i argumentet. Ty kapitalismens föddes inte – under manufakturernas dagar – genom att kapitalisterna ställde nya maskiner ”till producenternas förfogande”. Den föddes genom att kapitalisterna *exproprierade* de verktyg som producenterna själva ägde och samlade dessa verktyg under ett gemensamt tak.⁵²

Under det kapitalistiska produktionssättet är kapital därför värde som hela tiden utökas med mervärde, som produceras med produktivt arbete och som kapitalisterna lägger beslag på genom att tillägna sig de varor som arbetare producerar i fabriker som ägs av kapitalisterna. Ofta har både Marx’ kritiker och lärjungar missförstått eller (och) feltolkat hur denna analys av kapital och kapitalism är avhängig av institutionen privategendom. Det förtjänar därmed några kommentarer.

Historiskt och logiskt hänger kapitalismen samman med privat ägande av produktionsmedlen, som möjliggör privat tillägnande av producerade varor, således privat tillägnande av mervärde, och

⁵¹ Till exempel, MacCord Wright, *Capitalism*, New York, 1951, s 135. I ”Den omedelbara produktionsprocessens resultat” visar Marx på vilket mystifierande sätt kapitalismen framställer ökningarna av den *samhälleliga arbetsproduktiviteten* med hjälp av en samhällelig utveckling, som vetenskapliga framsteg, samarbete mellan många arbetare, etc., som ett resultat av ”kapitalets produktivitet”.

⁵² Angående denna sida av hemindustriernas och de första manufakturernas utveckling på 1400- och 1500-talet, se bland andra källor, N W Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, 's-Gravenhage, 1908.

således privat kapitalackumulering. Det är säkert ingen slump att ”rätten till privat egendom” alltså är basen i hela den konstitutionella och juridiska överbyggnad som århundraden av lagstiftande har rests på varuproduktionens grund.

Men det vi står inför när vi undersöker de samhällsförhållanden som ligger bakom dessa juridiska former, är förstas något som inte bara är formellt privat ägande. Annars skulle analysen helt enkelt reduceras till en upprepning. När Marx säger att varuproduktion bara är möjlig på grund av att det samhälleliga arbetet har splittrats upp i *privata arbeten som utförs oberoende av varandra*,⁵³ så syftar han på en *samhällsekonomisk* och *inte* en juridisk verklighet. Den sistnämnda är bara en återspeglning – och ibland en mycket ofullkomlig sådan! – av den förstnämnda. Det kapitalismen alltså handlar om är ett specifikt förhållande mellan lönearbete och kapital, en samhällsorganisation där samhälleligt arbete delas upp i företag som är oberoende av varandra, tar självständiga beslut om investeringar, priser och former för tillväxtens finansiering, konkurrerar med varandra om marknadsandelar och profiter (om det totala mervärde som har producerats av det produktiva arbetet i sin helhet), och därför köper och utnyttjar lönearbete under specifika ekonomiska villkor, tvång och begränsningar. Det är inte helt enkelt allmänna relationer mellan ”producenter” och ”de som ackumulerar”, eller ”producenter” och ”administratörer”, ty sådana relationer kännetecknar till syvende och sist alla klassamhällen och är inte alls speciella för kapitalismen.

Innehållet i den *ekonomiska* institutionen privat kapital är därmed det *självständiga företaget* (vare sig det är en liten tillverkare eller ett jättelikt multinationellt bolag). Huruvida den *juridiska* formen strikt överensstämmer med detta innehåll eller inte är ovidkommande, och orsakar ofta svåra juridiska problem. Är aktieinnehavare bara ägare till anspråk på inkomster, eller äger de delar av företagets ”tillgångar” eller ”egendom”? Konkurslagar – som skiljer sig mellan olika kapitalistiska länder – kan ha de mest sofistikerade formuleringar man kan tänka sig om detta ämne. Men de avgörande ekonomiska besluten (till exempel viktiga investeringsbeslut) tas av alla dessa företag som verkligen är självständiga och inte underordnade bolag. Den kapitalistiska ekonomins grundläggande faktum är att dessa livsviktiga beslut inte tas av samhället i sin helhet eller av de ”associerade producenterna”.

Återigen ska inte innehållet i den *ekonomiska* institutionen privategendom (sönderdelat samhälleligt arbete) blandas samman med frågan om exakt vilka *ombud* som tar de självständiga företagens beslut. Huruvida de som tar dessa beslut är enskilda ägare, eller representanter för aktieägare, eller så kallade företagsledare, förändrar inte på minsta sätt det faktum att de arbetar under samma tidigare analyserade ekonomiska tvång. Vissa av dagens ekonomer, som Galbraith och till och med en del marxister, påstår att dagens jättelika företag till stor del har befriat sig från dessa begränsningar.⁵⁴ Det är en illusion som har uppstått ur en extrapolering från förhållanden som råder under en ganska långvarig högkonjunktur. I själva verket är tanken att vilket jättebolag som helst, oavsett storlek eller makt, definitivt skulle kunna befria sig från tvånget med (monopolistisk) konkurrens, det vill säga skulle kunna ha en garanterad specifik efterfrågan på sina produkter, oberoende av handelscykeln och av teknologiska uppfinningar, kan bara vara rimligt om bolaget är isolerat från både ekonomiska svängningar och ekonomisk osäkerhet, det vill säga om man förnekade att själva karaktären på dess produktion var varuproduktion. Erfarenheterna bekräftar inte ett sådant påstående.

Den grundläggande distinktion som Galbraith, i Baumels, Kaysens och andras efterföljd, inför mellan tvång att maximera profitterna (vilket var sant för gårdagens företag) och tvång att maximera

⁵³ I en not som Engels lade till i den fjärde tyska upplagan av *Kapitalets* första band, påpekade han att det på engelska fanns två olika ord för att uttrycka arbetets två olika aspekter: arbete som producerar bruksvärde kallas *work*, arbete som producerar bytesvärde, som bara mäts kvantitativt, kallas *labour*.

⁵⁴ John Kenneth Galbraith, *Den nya industristaten*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968, kapitel 18.

tillväxten (sant för dagens bolag)⁵⁵ saknar all praktisk långsiktig betydelse när vi väl inser att tillväxt i grund och botten är en funktion av profiter, att kapitalackumulation när det kommer till kritan bara kan vara ett resultat av produktion och realisering av mervärde. Den enda kärna av sanning som återstår är alltså skillnaden mellan kortsiktig och långsiktig profitmaximering, som faktiskt är den grundläggande skillnaden mellan konkurrenskapitalism och monopolkapitalism.

Diskussionen om kapitalets karaktär har fått ny och viktig kraft av den ”interna” kritiken mot teorin om kapitalets marginalproduktivitet från Piero Sraffa och Cambridgeskolan. Den sistnämnda har på ett övertygande sätt visat att beräkningarna av kapitalets insatser i den nyklassiska ”produktionsfunktionen” grundar sig på ett cirkelresonemang.⁵⁶ Ty om effekterna av marginella ökningar eller minskningar av kapitalinsatserna på produktionen måste *mätas*, så går det, med tanke på de så kallade ”kapitalvarornas” heterogena karaktär, bara att göra i penningtermer. ”Men denna process av prissättning eller värdering av kapitalinsatserna förutsätter en avkastning på fabriken och utrustningen i fråga, och av dessa är det sistnämnda värdet kapitaliseringen”, det vill säga ”man måste *förutsätta* en räntesats för att visa hur denna avkastningsjämvikt bestäms”.⁵⁷ Utvägen är såklart att leta efter ett gemensamt sakinnehåll i alla ”kapitalvaror” oberoende av pengar, det vill säga återvända till det samhälleligt nödvändiga arbetet som alla varors mätbara värdeinnehåll.

8. Marx’ teori om kapitalackumulation

Kapital är alltså per definition värde som söker efter tillväxt, efter mervärde. Men om kapital producerar mervärde så producerar mervärde också ytterligare kapital. Under kapitalismen framträder därför ekonomisk tillväxt i form av kapitalackumulation. Det kapitalistiska produktionssättets grundläggande drivkraft är driften att ackumulera kapital. Det är inte på grund av någon mystisk och tautologisk ”ackumulationspassion” eller böjelse från kapitalisternas sida. Det förklaras i huvudsak av konkurrensen, det vill säga med fenomenet ”olika kapital”. Marx säger bestämt, att utan konkurrens skulle tillväxtens ”drivkraft” dö bort.⁵⁸ Ett fullständigt monopoliserat kapital (”en enda världstrust”) skulle i grund och botten vara stagnerande kapital.

Men under kapitalismen kombineras konkurrens med benägenheten att ersätta arbete med maskiner som drivkraft för kapitalackumulation och ekonomisk tillväxt. Om produktionsökningen skulle bevara det givna förhållandet mellan insatsen av levande arbete och insatsen av dött arbete (maskiner och råvaror), så skulle den snabbt uppnå både en fysisk gräns (den totalt tillgängliga arbetskraften) och följaktligen en profitgräns. Under ett tillstånd av full sysselsättning skulle lönerna ha en tendens att öka och gröpa ur profiterna så mycket att kapitalackumulation och ekonomisk tillväxt gradvis skulle försvinna.

Men under kapitalismen är ekonomisk tillväxt inte ”neutral” med avseende på förhållandet mellan insatserna av levande och dött arbete (mellan variabelt och konstant kapital). Den lutar tungt till förmån för att bygga ut arbetsbesparande anordningar. I själva verket är ackumulationens viktigaste civiliserande biprodukt, den viktigaste objektiva tjänst som kapitalismen har gjort mänskligheten, den ständiga tendensen att öka den samhällsliga produktiviteten. Kapitalackumulationens primära form är att öka värdet på fabriker och utrustning, liksom på mängden råvaror som finns tillgängliga i de industrialiserade kapitalistiska länderna. På lång sikt är denna ackumulation lika imponerande som Marx kunde ha tänkt sig. Mellan 1900 och 1965 mer än tiodubblades värdet på alla ackumule-

⁵⁵ *Ibid.*, kapitel 10.

⁵⁶ Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, London, 1956; Piero Sraffa, *Produktion av varor medelst varor*, Göteborg: Röda bokförlaget, 1985.

⁵⁷ Maurice Dobb, ”The Sraffa System and the Critique of the Neo-Classical Theory of Distribution”, i E K Hunt och Jesse G Swartz (red.), *A Critique of Economic Theory*, Harmondsworth, 1972, s 207. Men man bör lägga märke till att Dobb, för att använda Schumpeters jargong, på ett nyricardianskt sätt bara rättfärdigar användningen av arbete som en *numéraire* (en bokföringsenhet), och inte alls på basis av den marxistiska arbetsvärdeteorin.

⁵⁸ Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9.

rade privata varaktiga produktionsvaror utanför jordbruket i USA i konstant dollarvärde, och denna bedömning är säkert undervärderad eftersom den grundar sig på officiella register som är vinklade för att undvika skatt.

Kapitalackumulation är förstås mycket olikt de förkapitalistiska härskande klassernas beteende. Om allt mervärde skulle konsumeras i form av lyxvaror så skulle det inte äga rum någon kapitalackumulation alls. Då skulle kapitalet bli kvar på den nivå det redan hade nått. Detta speciella ”begränsande” fall presenterades faktiskt av Marx under namnet ”enkel reproduktion”, av rent analytiska skäl. Det motsvarar givetvis inte något ”verkligt” skede eller situation i ett normalt fungerande kapitalistiskt produktionssätt.⁵⁹ Som vi poängterade kännetecknas kapitalismen just av tvånget att ackumulera, det vill säga ”utvidgad reproduktion”.

Utvidgad reproduktion förutsätter att det mervärde som produceras av produktivt arbete, och som kapitalistklassen tillägnar sig, inte i sin helhet konsumeras improduktivt. En del av det omvandlas till lyxvaror och försvinner ur reproduktionsprocessen. En del omvandlas till ytterligare kapital genom att användas för att köpa ytterligare fabriker och utrustning, ytterligare råvaror och mer arbetskraft. Detta är alltså kapitalackumulationsprocessen: omvandlingen av mervärde till ytterligare kapital, som kan producera nytt mervärde, som leder till en ny tillväxt av kapital. Rörelsen sker i form av en spiral, som redan Simonde de Sismondi förstod (Sismondi var en av kapitalismens tidiga ”romantiska” kritiker, som Marx i denna fråga citerar med gillande).

Det faktum att kapitalackumulation bara är möjligt för att den del av mervärdet som kapitalistklassen tillägnar sig inte slösas bort socialt på lyxvaror, utgör utgångspunkten för den så kallade ”abstinensteorin” om (rättare sagt rättfärdigande av) profiter och kapitalistisk utsugning.⁶⁰

Historiskt finns det inte ett uns av bevis för antagandet att kapital på något sätt uppstod ur vissa samhällsmedlemmars ”enkla vanor”, i motsats till andras ”extravaganser”, där båda hade samma tillgång till resurser som från början var jämförbara. Tvärtom bekräftar alla historiska bevis, att det plötsliga uppträdandet av stora mängder ”kapital” (i form av lager av dyrbara metaller och andra dyrbarheter) i ett samhälle som tidigare nästan uteslutande var begränsat till en naturekonomi (till produktion av varor som bara hade bruksvärde) inte var resultatet av ”enkla vanor” och ”sparsamhet”, utan av sjöröveri, stölder, våld, rån, förslavning av människor och slavhandel. Historien om det västeuropeiska ocker- och handelskapitalets ursprung mellan 900- och 1200-talet, från sjöröveri på Medelhavet via det fjärde korstågets plundring av Bysans till de regelbundna plundringstågen till slaviska områden i Central och Östeuropa, är i detta avseende mycket talande.

Det som inte kan bekräftas av historien är ännu mer absurt i ljuset av nutida ekonomiska analyser. Ingen kan på allvar hävda att herrar Rockefeller, Morgan och Mellon måste kompenseras för sin dygd att inte slösa bort tiotals miljarder dollar på ännu fler lustjakter, gods och privata jetflygplan – abstinensteorins vulgära version. Men den mer förfinade versionen, nämligen tanken att kapitalägarnas profiter bara är det sätt på vilket deras ”tillgångar” omvandlas till ett ”flöde” av långsiktiga kapitalinvesteringar, utgör ett snyggt exempel på cirkelresonemang. Ty varifrån härrör ”tillgångarna” om inte precis från ”flödet”, och vad annat är kapital om inte ackumulerade profiter? Att förneka att profiter har sitt ursprung i produktionsprocessen strider mot alla vetenskapliga såväl som praktiska observationer av vad som pågår i en kapitalistisk ekonomi. När vi väl förstår detta finns det inte något utrymme för någon abstinensteori om profiter – bara för en subtraktionsteori.

I *Kapitalet* betraktar Marx kapitalackumulationsprocessen på två olika och på varandra följande

⁵⁹ Man skulle kunna säga att det motsvarar ett gränsfall av stagnation i en viss fas i handelscykeln.

⁶⁰ Till och med Schumpeter försvarade i huvudsak ”abstinensteorin” om profiter, även om han gav den en mindre vulgär karaktär än i fallet Senior. ”Kapitalisten ... byter kapital mot ett flöde. Den ’abstiniens’ för vilken ... han får betalt går in i ackumulation av kapital. Det blir ingen ytterligare betalning för att avstå från att konsumera det ens i de fall då det skulle vara fysiskt möjligt.” (*History of Economic Analysis*, s 661). Se även *Capitalism, Socialism and Democracy*, s 16.

abstraktionsnivåer. I första bandet undersöker han, inom ramen för ”Kapital i allmänhet”, den huvudsakligen i ljuset vad som äger rum under utbytet mellan lönearbete och kapital och vad resultatet av det blir. I tredje bandet undersöker han kapitalackumuleringen (ekonomisk tillväxt under kapitalismen) i ljuset av vad som äger rum på de ”många kapitalens” område, det vill säga under den kapitalistiska konkurrensen. Jag kommer därför först i inledningen till det tredje bandet att göra en analys av den huvudsakliga kritiken mot Marx av personer som ifrågasätter giltigheten av de rörelselagar för kapitalackumuleringen som förs fram i detta band. Här kommer jag att begränsa mig till att undersöka kapitalackumuleringens grundläggande effekter på lönearbetet.

Till skillnad från många av sina samtida, inklusive en del av kapitalismens hårdaste icke marxistiska kritiker, tyckte inte Marx att kapitalackumulering enbart och otvetydigt var till förfång för lönearbetets situation. Marx hade studerat reallönernas rörelser under handelscykeln, och det faktum att lönerna var som högst när kapitalackumuleringen utvecklades allra snabbast undgick inte honom.⁶¹ Men återigen försökte han gå utöver sådana uppenbara fakta för att studera de *grundläggande förändringar i värdestermer* som kapitalackumulering skulle leda till på arbetet.

Han kom således att hävda, att just det sätt på vilket kapitalackumuleringen fortgår, själva den kapitalistiska utvecklingens drivkraft – att utveckla fast kapital, maskiner – innehåller en kraftfull dynamik att minska arbetskraftens värde. Ty eftersom detta värde motsvarar värdet på en *bestämd* kvantitet konsumtionsvaror som antas vara nödvändiga för att återställa en arbetares förmåga att producera vid en viss intensitetsnivå, så skulle, om allt annat förblev lika, en minskning av dessa konsumtionsvarors värde på grund av en ökad arbetsproduktivitet inom konsumtionsvaruindustrin leda till att arbetskraftens värde minskade.

Detta resonemang förutsätter varken någon tendens till minskade reallöner (tvärtom grundar det sig på antagandet att reallönerna är *stabila* på kort och medellång sikt), eller någon trend mot ”ökande absolut fattigdom” för arbetarklassen. (Vi ska behandla denna teori, som felaktigt tillskrivs Marx, i nästa avdelning i denna inledning.) Men det vill verkligen göra gällande att de gynnsamma resultaten av en ökande arbetsproduktivitet i stor utsträckning till sist hamnar i kapitalistklassens händer, genom att de, under förutsättning att den industriella reservarmén av arbetare antingen är stabil eller växer, omvandlas till extra ”relativt mervärde”.

I världsskala har detta förvisso varit sant så länge kapitalismen har existerat. Som Marx förutspådde spred sig kapitalismen inte bara genom att skapa nya jobb, utan också genom att skapa nya arbetslösa (genom att ödelägga tidigare löntagares, i synnerhet tidigare egenföretagande småbönders och hantverkares, sysselsättning). Men att beräkna ”arbetskraftens genomsnittliga värde i världsskala” är förstås en meningslös abstraktion. Ända sedan kapitalismen i väst började översvämma världen med sina billiga, massproducerade varor, och åtminstone sedan 1870-talet, har i själva verket en *motsägelsefull* trend uppstått i världsekonomin: en långsiktig nedgång av arbetarnas reservarmé i Västeuropa (som ett resultat av export av både emigranter och varor) och en tillväxt av arbetarnas reservarmé i de underutvecklade länderna. (Denna sistnämnda process innefattade givetvis att den stora massan av förkapitalistiska lantbrukare, boskapsskötare och hantverkare omvandlades till rotlösa ”marginaliserade” lösdrivare, vandrande säsongarbetare och tvångsarbetare, efter samma mönster som några sekel tidigare i Västeuropa.)

Den ”globala kapitalackumuleringens” dynamik måste därför ses som en organisk helhet, och inte som bara summan av kapitalackumuleringsprocesser i enskilda länder. Världsmarknadens funktion som en jättelik hävert för att överföra värde från planetens södra del till den norra (från länder med lägre arbetsproduktivitet till de med högre) är själva roten till det imperialistiska systemet. Även om debatten om de teoretiska förklaringarna till detta fenomen fortfarande är i sitt inledande skede,⁶² är

⁶¹ Karl Marx, *Lön, pris och profit*, kapitel 13.

⁶² Se bland annat: Samir Amin, *Den globala kapitalackumuleringen*; Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange* (inklusive en diskussion med Charles Bettelheim), London, 1972; Christian Palloix, *L’Economie mondiale capitaliste*, Paris, 1971;

det viktigt att notera att fenomenet själv baserar sig på kapitalets och arbetets ojämna rörelser (ojämn rörlighet), och tar med alla dessa dimensioner i den analys av kapitalismen som Marx reserverade till de ursprungligen planerade men aldrig skrivna fjärde, femte och sjätte banden av *Kapitalet*.

Kapitalackumulation är ackumulation av rikedomar i form av varor, av värde. Värdeproduktion blir ett mål i sig själv. Arbetet degraderas till att vara medel för att få penninginkomster. En av de mest slående och ”moderna” delarna av *Kapitalet* är de som analyserar kapitalackumulationens omänskliga konsekvenser för arbetarna och för arbetet själv. I den andra tyska upplagan av det första bandet lade Marx själv till en not, att arbetskraften under kapitalismen inte bara blir en vara för kapitalisten utan också antar denna form *för arbetaren själv*, och menar med detta att nedvärderingen av arbetet både subjektivt och objektivt är industriproletariatets öde. Det tog den ”officiella” politiska ekonomin lång tid, faktiskt till efter att arbetarna alltmer revolterat mot den ökande takten vid de löpande banden, innan den upptäckte det som Marx hade förutsett utifrån en genomgripande förståelse av de grundläggande mekanismer som styr det kapitalistiska produktionssättet.

Eftersom kapitalackumulation förutsätter produktion för profit, eftersom den har profitmaximering som själva sin *logiska grund*, leder exakta och minutiösa kostnadsberäkningar till ständiga omorganiseringar av produktionsprocessen i det enda syftet att minska kostnaderna. Ur det enskilda kapitalistiska företags synvinkel kan inte en arbetare betraktas som en mänsklig varelse som är utrustad med elementära rättigheter, värdighet, och behöver utveckla sin personlighet. De är en ”kostnadsfaktor” och denna ”kostnad” måste ständigt och uteslutande mätas i penningtermer för att minskas så mycket som möjligt. Även när ”mänskliga relationer” och ”psykologiska överväganden” tas med i organiseringen av arbetet, så koncentreras de när det kommer till kritan på ”kostnadsökningen” (på de ”omkostnader” som kallas överdriven omsättning av arbetare, alltför många arbetsavbrott, frånvaro, strejker, etc.).⁶³

Den kapitalistiska ekonomin är således ett enormt program för avhumanisering, för omvandling av människor från mål i sig själva till verktyg och medel för att göra pengar och ackumulera kapital. Det är inte maskinen, eller något teknologiskt tvång, som oundvikligen förvandlar arbetare och överhuvudtaget män och kvinnor till bihang och slavar till en orimlig utrustning. Det är den kapitalistiska principen att enskilda företag ska maximera sin profit som släpper lös denna skrämmande trend. Det går utmärkt att tänka sig andra typer av teknologi och maskiner – under förutsättning att den princip som vägleder investeringarna inte längre är att enskilda konkurrerande företag ska ”minska kostnader”, utan att alla människor ska utvecklas på bästa sätt.

9. Marx' löneteori

Märkligt nog har tanken att arbetarklassens levnadsstandard hela tiden skulle försämrats, som ofta felaktigt har tillskrivits Marx, sitt ursprung hos de ekonomer som han efter att ha fulländat sina egna ekonomiska teorier utsatte för en ständig spärrelad av polemik. Den härstammade från Malthus, och nådde via Ricardo flera socialister från Marx' generation, som Ferdinand Lassalle. Oavsett om det är under täckmantel av en ”stabil lönefond” eller under täckmantel av en ”järnhård lönelag”, är det i grund och botten en *befolkningstillväxtteori om löner*. När lönerna har stigit tillräckligt mycket över den fysiologiska miniminivån antas arbetare få fler barn, som sedan i sin tur skapar omfattande

och diskussionen om dessa böcker av Ernest Mandel i *Senkapitalismen*. Intressant nog försöker W Arthur Lewis, i sin ”Development with Unlimited Supplies of Labour” (*Manchester School of Economic and Social Studies*, vol XXII, maj 1954), visa att intensifierad kapitalackumulation leder till en stor industriell reservarmé. Men han begränsar det uteslutande till den inledande industrialiseringen, och går inte med på Marx' antagande att mekaniseringsprocessen hela tiden återuppräftar reservarmén.

⁶³ Det mest extrema fallet är ”ökade kostnader” i kostnads- och intäktsanalyser, där människors sjukdom och död också beräknas i form av penningkostnader.

arbetslöshet och pressar tillbaka lönerna till ett minimum.

De logiska luckorna i denna teori är uppenbara. Den analyserar bara vad som händer på arbetskraftens utbudssida. Den undersöker inte alls vad som händer på efterfrågesidan. Den förutsätter att den möjliga arbetande befolkningens storlek är en linjär funktion av befolkningsökningen, och att den demografiska rörelsen i sin tur är en linjär funktion av realinkomsten. Alla mellanliggande samband, som inkomstökningarnas effekt inte bara på barnadödligheten utan också på födelsetalen, för att inte tala om effekten av inkomstökningar och arbetarklassens organiserade styrka på arbetsveckans längd, utbildningens längd och åldern för pension från arbetsprocessen – elimineras ur resonemanget och leder på så sätt till felaktiga och faktiskt absurda resultat.

Om man jämför Marx' löneteori med de uppfattningar som hans tids akademiker hade, ser man genast det steg framåt han tog. Ty han påvisar inte bara, att sedan kapitalismen hade förvandlat arbetskraften till en vara, så hade den ett värde som avgörs objektivt precis som alla andra varors värde, utan också att arbetskraftens värde har ett kännetecken som skiljer den från alla andra varors värde – nämligen att det beror på två delar: arbetarklassens *fysiologiska* och *historiskt moraliska* behov.

Denna skillnad hänger nära ihop med arbetskraftens särskilda karaktär: en vara som är oskiljbar från och integrerad i människor, som inte bara har muskler och en mage utan också medvetande, nerver, önskan, förhoppningar och potentiell upprorsvilja. Den *fysiska förmågan* att arbeta går att mäta med kaloriintag som måste kompensera energiförluster. Men *viljan* att arbeta i en viss takt, med en viss intensitet, under fastställda förhållanden, med en viss utrustning av allt högre värde och ökande känslighet, förutsätter en konsumtionsnivå som inte bara är lika med en total mängd kalorier, utan också är en funktion av vad arbetarklassen vanligtvis betraktar som sin "nuvarande", "sedvanliga" levnadsstandard.⁶⁴ Marx konstaterar att denna sedvanliga standard skiljer sig avsevärt från land till land, och i allmänhet är högre i de länder som har en avancerad, utvecklad industri än i de länder som fortfarande befinner sig på en förindustriell nivå, eller går igenom plågorna av "primitiv" industriell kapitalackumulation.⁶⁵

Vi kommer således fram till en oväntad slutsats: enligt denna sida hos Marx' verk, måste reallöner i själva verket vara högre i de mer utvecklade kapitalistiska länderna – och därmed också under mer utvecklade kapitalistiska stadier – än i mindre utvecklade länder. Det skulle också tala för att de har en tendens att öka med tiden, vartefter industrialiseringsnivån ökar. Å andra sidan har vi tidigare konstaterat att Marx förklarade att lönesvängningarna under handelscykeln, det vill säga fluktuationerna av arbetskraftens pris och inte dess värde, i huvudsak styrdes av förändringarna av den industriella reservarmén. Reallöner tenderade att öka under högkonjunkturer och vid full sysselsättning och minska under lågkonjunkturer och omfattande arbetslöshet. Men han poängterade att denna rörelse inte var automatisk, och att den faktiska *klasskampen* – inklusive fackföreningsaktioner, som han av just denna anledning ansåg vara oumbärliga – var det verktyg med vilket arbetarna kunde dra viss fördel av mer gynnsamma omständigheter på "arbetsmarknaden" för att öka sina löner, medan lågkonjunkturers viktigaste effekt var att den skulle försvaga arbetarklassens motstånd mot lönesänkningar.

Men Marx höll fast vid sin värdeteori avseende löner. Lönerna är priset på varan arbetskraft.

⁶⁴ Lenin påpekar, att i och med den kapitalistiska industrins utveckling sker en successiv ökning av arbetarnas behov. (*Marknadsfrågan*) Se även Marx: "redan nu kan så mycket sägas som att den relativa – enbart kvantitativa, ej kvalitativa, blott genom kvantiteten bestämda – begränsningen av arbetarens konsumtion gör honom ... mycket viktigare som agent i produktionen än han varit och är under antiken och medeltiden och Asien." (*Grunddragen*). Se även *Grundrisse*, Pelican Marx Library, s 186-187, 409.

⁶⁵ Karl Marx, *Lön, pris och profit*, på marxistarkiv.se, s 27; *Kapitalet*, första bandet, kapitel 20. Det mest kategoriska uttalandet i detta avseende finns i *Theories of Surplus-Value*, Part II, s 16-17: "Ju mer produktivt ett land är relativt ett annat på världsmarknaden, desto högre kommer dess löner att vara jämfört med det andra."

Liksom alla andra priser svänger de inte slumpmässigt, utan runt en axel som är den varans värde. Lönerörelserna som påverkas av handelscykelns upp- och nedgångar förklarar bara kortsiktiga svängningar: de måste införlivas i en bredare analys som förklarar lönernas långsiktiga svängningar som en funktion av *förändringarna av arbetskraftens värde*.

Vi kan således formulera Marx' löneteori som en *kapitalackumulationsteori om löner*, i motsats till Malthus-Ricardo-Lassalles grovt demografiska löneteori. Långsiktiga lönerörelser är en funktion av kapitalackumulationen i femfaldig mening:

- Kapitalackumulationen leder till ett minskat värde på en viss korg konsumtionsvaror som ingår i arbetarklassens givna levnadsstandard (med arbetskraftens förutsatta reproduktionskostnader). I denna mening har kapitalismens utveckling tenderat att *pressa ner* arbetskraftens värde, om allt annat förblir lika. Låt oss upprepa: en sådan nedgång av arbetskraftens värde innebär inte någon nedgång, utan bara en stabilisering, av reallönerna.
- Kapitalackumulationen leder till att konsumtionsvarornas värde minskar och till en ökad produktion (massproduktion) av konsumtionsvaror som tidigare inte har ingått i arbetskraftens reproduktionskostnader. Om de objektiva och subjektiva förhållandena är gynnsamma *kan* arbetarklassen *driva igenom* att dessa varor inkluderas i den accepterade minimala levnadsstandard, alltså utvidga den "moraliskt historiska" delen av arbetskraftens värde, och därmed *öka dess värde*. Inte heller detta sker automatiskt, utan i huvudsak som ett resultat av klasskamp.
- Om inte den *långsiktiga strukturella tillgången* på arbetskraft är mycket högre än efterfrågan, eller till och med ligger under efterfrågan, kommer kapitalackumulationen att främja en ökning av arbetskraftens värde. Detta förklarar varför lönerna i USA redan från början var klart högre än i Europa, varför lönerna, som ett resultat av en massiv utvandring av arbetarnas reservarmé till utlandet började stiga kraftigt i Europa under 1800-talets senare del, och varför en ihållande massiv arbetslöshet och undersysselsättning i de underutvecklade länderna under de senaste två decennierna har lett till att arbetskraftens värde haft en tendens att minska (ofta även åtföljt av sjunkande reallöner).
- Kapitalackumulationen utgör den övre *gräns* som arbetskraftens värde eller pris inte kan överstiga under kapitalismen. Om och när ökningen av arbetskraftens värde leder till en kraftig minskning av mervärdet, så saktar kapitalackumulationen in, det återuppstår omfattande arbetslöshet och lönerna "justeras" till en nivå som är förenlig med kapitalackumulationen. Under kapitalismen *kan* med andra ord löner sjunka till en punkt där den "historiska moraliska" delen av arbetskraftens värde försvinner helt och hållet, där lönerna faktiskt reduceras till blott och enbart fysiologiskt minimum. De *kan inte* stiga så mycket att den "historiskt moraliska" delen av arbetskraftens värde raderar ut mervärdet som källa till kapitalackumulation.
- Kapitalackumulationen leder till ökad utsugning av arbetarna, inklusive ökad *förslitning av arbetskraften*, speciellt genom att produktionsprocessen intensifieras. Men det leder i sin tur till ett *behov av högre konsumtion*, för att bara reproducera arbetskraften fysiologiskt. Så i denna mening kan man säga att kapitalismen ökar arbetskraftens värde genom att göra utsugningen intensivare.⁶⁶ Man kan speciellt hitta en negativ bekräftelse av kapitalackumulationens effekt på arbetskraftens värde. När lönerna sjunker under en viss nivå (speciellt på grund av effekterna från krig eller reaktionära diktaturer) kommer arbetarnas produktiva ansträngningar att minska, och arbetskraften kommer, som ett resultat av alltför låga lönenivåer, inte att återhämta sig till full produktiv kapacitet.

⁶⁶ Vi har konstaterat att arbetskraftens *värde* är en objektiv kategori. Det betyder bland annat att en större ökning av intensiteten i arbetsprocessen leder till att arbetskraften ökar i värde, om allt annat är oförändrat. En ökad förbrukning av arbetskraft innebär att konsumtionen behöver öka av till exempel mat med högre kaloriinnehåll, för att undvika att arbetsförmågan undergrävs. I detta avseende pekar Rosdolsky (*op.cit.*, s 170) på den skillnad som Otto Bauer gör mellan "fysiologiska behov" som härrör ur arbetarens enkla livsprocesser, och de behov som uppstår ur arbetsprocessen, där den andra successivt ökar jämfört med den första i takt med just arbetets ökande intensifiering under kapitalismen.

Hur har det då varit möjligt att så många författare under så lång tid har tillskrivit Marx en ”teori om arbetarnas absoluta utarmning under kapitalismen”, som uppenbarligen innebar en teori om att inte bara arbetskraftens värde utan även reallönerna har en tendens att sjunka?⁶⁷ För det första därför att Marx i sina ungdomliga skrifter faktiskt hade en sådan teori – till exempel i *Kommunistiska manifestet*.⁶⁸ Men det formulerades innan han hade dragit sin teoretiska förståelse av det kapitalistiska produktionssättet till sin slutgiltiga, mogna slutsats. Det är först under åren 1857-1858 som Marx’ ekonomiska teori föds i sin väl avvägda, konsekventa form. När han hade skrivit *Till kritiken av den politiska ekonomin* och *Grundrisse*, innehöll hans ekonomiska analys inte längre några spår av en sådan trend mot absolut utarmning.

För det andra på grund av att så många författare blandar ihop Marx’ behandling av arbetskraftens värde (som är beroende av värdet på de konsumtionsvaror arbetarna köper med sina löner) med kategorin reallöner (som bestäms av den mängd konsumtionsvaror deras löner köper). Med tanke på den ständigt ökande arbetsproduktiviteten kan dessa kategorier under kapitalismen röra sig åt motsatta håll.⁶⁹

För det tredje eftersom två berömda stycken i *Kapitalets* första band konsekvent har misstolkats.⁷⁰ I båda dessa stycken talar Marx verkligen om ”ökande elände” och utarmning, och om ”ackumulation av elände”. Men sambandet visar klart att han syftar på ”överbefolkningen”, på ”detta Lazarusskikt av arbetarklassen”, det vill säga på de *fattiga arbetslösa eller delvis anställda*. Avslöjande studier om fattigdom i rika länder som USA och Storbritannien⁷¹ har på ett slående sätt bekräftat att eländet för dessa åldriga pensionärer, arbetslösa, sjuka, hemlösa, förnedrade eller proletära skikt som har oregelbundet arbete faktiskt är ett av kapitalismens, inklusive ”välfärds kapitalismens”, permanenta drag. Sanningen är helt enkelt att Marx i stycken som dessa använder formuleringar som är tvetydiga och således ger särskild tyngd åt förvirringen i frågan.

Betyder det att Marx inte formulerade någon teori om arbetarklassens utarmning, eller att han gjorde optimistiska förutsägelser om den allmänna utvecklingen av arbetarklassens förhållanden under kapitalismen? Det skulle förstås vara en fullständig paradox, i ljuset av vad han skrev i kapitel 23 i *Kapitalets* första band. Poängen är helt enkelt att detta kapitel – precis som alla Marx’ mogna skrifter om detta ämne – *inte alls handlar om reallönernas rörelser*, lika lite som kapitlet

⁶⁷ Se bl a: Pareto, *op. cit.*, p. 63 ; Ludwig von Mises, *Le Socialisme*, Paris, 1938, s 438 ; Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, s 34-8 ; Karl Popper, *The Open Society*, vol. 2, s 155-158 ; W Arthur Lewis, *Theory of Economic Growth*, London, 1955, s 298 ; Eric Roll, *A History of Economic Thought* (2:a upplagan), London, 1954, s 284, 293, etc. Två författare som, trots att de har studerat Marx nära och kallar sig marxister, ändå upprepar samma felaktiga uppfattning är John Strachey i *Contemporary Capitalism*, London, 1956, s 101-108 och Fritz Sternberg i *Der Imperialismus*, Berlin, 1962, s 57-60. Paul M Sweezys redogörelse i *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1980, s 87-92 [i engelska upplagan], är mer objektiv, precis som J. Steindl i *Maturity and Stagnation in the American Economy*, kapitel 14, Oxford, 1952.

⁶⁸ Marx/Engels, *Kommunistiska manifestet*.

⁶⁹ *Kapitalet*, första bandet, kapitel 16 innehåller den i detta avseende centrala formuleringen: ”När arbetets produktivkraft stiger, kan arbetskraftens pris ständigt falla, medan arbetaren samtidigt får en ständigt ökande mängd existensmedel.” (vår kursivering). I ett berömt stycke i slutet av *Lön, pris och profit* säger Marx på samma sätt att: ”... det följaktligen inte är den kapitalistiska produktionens allmänna tendens att höja genomsnittsnormallönen utan att sänka den eller att i större eller mindre grad pressa ner *arbetets värde* till dess *nedersta gräns*” (*Lön, pris och profit*), och han tillägger att ansträngningarna att öka lönerna 99 gånger av 100 bara tenderar att bevara arbetskraftens värde. Hela detta resonemang gäller trender för arbetskraftens värde, inte reallöner.

⁷⁰ Se, *Kapitalet*, första bandet, kapitel 23, avdelning 4.

⁷¹ Se, t ex, Michael Harringtons redan klassiska *The Other America*, Harmondsworth, 1963, och motsvarande brittiska studie av Brian Abel Smith och Peter Townsend, *The Poor and the Poorest*, London, 1963, som beräknar att 14% av Storbritanniens befolkning (7 miljoner människor!) lever i, eller på gränsen till, fattigdom, och det 20 år efter att välfärdsstaten har upprättats! Att ha avslöjat att denna fattigdom är rotad i systemet med lönearbete, och att den bara går att eliminera för gott (det vill säga ge alla människor en garanterad levnadsstandard, oavsett hur mycket de arbetar eller i själva verket om de alls arbetar) genom att avskaffa det ekonomiska tvånget för proletariatet att sälja sin arbetskraft, är en av Marx’ mest epokgörande upptäckter och grundläggande för hans ekonomiska teori.

om värde handlar om marknadsprisernas rörelser för andra varor än varan arbetskraft. Det uttrycks tydligt i det ifrågavarande stycket, eftersom Marx' säger att när kapitalet ackumuleras så blir arbetarnas situation värre *oavsett om deras löner är höga eller låga*.⁷²

Det vi i själva verket har här är en teori om att arbetarklassen tenderar att *utarmas relativt* under kapitalismen, i dubbel mening. För det första på så sätt att produktiva arbetare tenderar att få en mindre del av det nya värde de producerar: med andra ord finns det en trend mot att öka mervärdekvoten. För det andra i den bemärkelsen att *även när lönerna ökar* så förnekas arbetarna sina behov som människor. Det gäller även deras ökande konsumentbehov som härrör ur själva den ökning av arbetsproduktiviteten som är ett resultat av kapitalackumuleringen. Man behöver bara tänka på arbetarnas icke uppfyllda behov av utbildning, hälsa, nya och differentierade färdigheter, fritid, kultur, bostäder, till och med i dagens rikaste kapitalistiska länder, för att inse att detta antagande är riktigt, trots det så kallade "konsumentssamhället". Men det gäller ännu mycket mer arbetarnas behov som producenter och medborgare – deras behov att utveckla en fullständig personlighet, att bli en storslagen och kreativ människa, etc. Dessa behov krossas brutalt av tyranniet med meningslöst, mekaniskt, uppdelat arbete, och alieneringen av produktiv förmåga och verkligt mänskligt välbefinnande.

Utöver denna lag om arbetarnas *allmänna relativa* utarmning under kapitalismen, konstaterar Marx också en trend mot *periodvis absolut* utarmning, i huvudsak som en funktion av arbetslöshetens variationer. Det är nära förknippat med att cykliska svängningar är oundvikliga under kapitalismen, att det är oundvikligt med periodiska överproduktionskriser, eller "recessioner" som de kallas med en mindre provocerande klang.

Det finns också en annan sida av Marx' löneteori som det har rasat en kontrovers om under nästan ett sekel. Det är frågan om de olika värdena på "kvalificerad arbetskraft" och "okvalificerad arbetskraft" (oavsett om det är kopplat till frågan huruvida Marx ger en tillfredsställande förklaring av det faktum att yrkesutbildade arbetare enligt hans arbetsvärdeteori producerar mer värde per arbetstimme än icke yrkesutbildade). Från och med Böhm-Bawerk har flera kritiker påstått sig ha hittat en av de grundläggande motsägelserna i Marx' ekonomiska teori här.⁷³ Ty om de kvalificerade arbetarnas större produktivitet i värdetermer, gentemot okvalificerade arbetares produktivitet, är en funktion av de förstnämndas högre löner, är vi då inte tillbaka vid Adam Smiths berömda cirkelresonemang enligt vilket "priset på arbete" avgör varornas "naturliga pris", men i sin tur avgörs av det "naturliga priset" på en kategori av varor, så kallade lönevaror, det vill säga mat?

Men tvärt emot vad hans kritiker felaktigt antar, undvek Marx i själva verket ett sådant cirkelresonemang. Han förklarade aldrig det högre värdet hos en timme kvalificerat arbete med den högre lön som kvalificerade arbetare får. Det högre värdet förklaras bara med hjälp av arbetsvärdeteorin, med de ökade arbetskostnader som krävs för att skapa färdigheten, i vilka också ingår de totala kostnaderna för utbildning som läggs ut på de som inte lyckas avsluta sina studier.⁷⁴ Det högre värde som produceras av en timme kvalificerat arbete jämfört med en timme okvalificerat arbete, är resultatet

⁷² Se, *Kapitalet*, första bandet, kapitel 23, avdelning 4.

⁷³ Exempelvis Böhm-Bawerk, *op. cit.*, s 80-85 ; Pareto, *op. cit.*, s 52-53 ; Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, s 24, etc. En intressant diskussion om denna fråga förde Bob Rowthorn nyligen i "Skilled Labour in the Marxist System", i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, våren 1974.

⁷⁴ Denna lösning formulerades första gången av Hilferding i hans svar till Böhm-Bawerk (*op. cit.*, s 136-146), och utvecklades sedan mer detaljerat av Hans Deutsch (*Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus*, Wien, 1904) och Otto Bauer ("Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus", i *Die Neue Zeit*, 1905-1906, nr 20). Deutsch skiljer sig från Hilferding, genom att det enligt Hilferding bara är kostnaden för att skapa färdigheten (lärarens arbete, etc.) som ökar den kvalificerade arbetskraftens värde, medan Deutsch menar att den tid som lärlingen (eller studenten) själv har tillbringat medan han lär upp måste läggas till dessa kostnader. Bauer stöder Deutschs tes att lärlingens (studentens) "arbete" skapar ytterligare värde och ingår i de kvalificerade arbetarnas värdeproduktion, men i motsats till Deutsch (och tillsammans med Hilferding) hävdar han att detta värde ökar det mervärde som kvalificerade arbetare producerar, inte värdet på deras egen arbetskraft. Angående denna debatt, se även Rubin, *op. cit.*, s 159-171, och Rosdolsky, *op. cit.*, s 303-311.

av att kvalificerat arbete ingår i samhällets (eller en viss industribranschs) ”totala arbetskraft” (*Gesamtarbeitsvermögen*), inte bara med sin egen arbetskraft utan också med en del av den arbetskraft som krävs för att skapa det kvalificerade arbetets färdighet. Med andra ord kan varje timme kvalificerat arbete betraktas som en timme okvalificerat arbete multiplicerat med en koefficient som är beroende av kostnaden för utbildning.⁷⁵ I detta sammanhang talar Marx om ”sammansatt arbete” till skillnad från ”enkelt arbete”. I likhet med det kan färdigheten jämföras med ett verktyg som i sig själv inte producerar värde, men överför en del av sitt eget värde till värdet på den produkt som produceras av den kvalificerade arbetaren.

10. Marx' penningteori

Marx' försök att formulera sin egen penningteori har sitt ursprung i en viktig brist i Ricardos ekonomiska system.⁷⁶ Ricardo håller strikt fast vid en arbetsvärdeteori vad gäller varor, men han hävdar att det bara gäller guld om mängden som cirkulerar exakt står i proportion till mängden och priset på andra varor. Om denna penningcirkulation skulle öka eller minska, skulle det orsaka en ökning eller minskning av varornas priser, vilket i sin tur skulle orsaka en ytterligare minskning eller ökning av värdet på guld. Marx försöker komma förbi denna motsägelse genom att integrera sin penningteori i sin allmänna förklaring av värde, värdeproduktion och självständig värdecirkulation (cirkulation av pengar, kapitalcirkulation), på basis av en noggrann tillämpning av arbetsvärdeteorin.

Liksom med värdeteorin är den viktigaste aspekten på denna penningteori den kvalitativa sidan, som hittills har fått för lite uppmärksamhet från både kritikerna och Marx' lärjungar. I ett samhälle som grundas på allmän varuproduktion är samhälleligt arbete uppsplittrat i många segment av privat arbete som utförs oberoende av varandra, och som vi har sett leder detta faktum till att dess samhälleliga karaktär bara går att upptäcka *i efterhand*, genom att sälja varan och beroende på hur stort motsvarande värde den får vid denna försäljning. Den samhälleliga karaktären på det arbete som finns inbäddat i varan kan därmed se ut som *en sak* utanför varan – det vill säga pengar. Det faktum att relationer mellan människor under kapitalismen (allmän varuproduktion) verkar vara relationer mellan saker – ett fenomen som Marx analyserade utförligt i första kapitlets fjärde del (om ”Varans fetischkaraktär och dess hemlighet”) i *Kapitalets* första band – borde därför inte tolkas som att människor under kapitalismen är fångade i ett falskt medvetande, och inbillar sig att de möter saker när de i själva verket står inför specifika samhälleliga produktionsförhållanden. Det är också en objektiv nödvändighet och ett objektivt tvång. Under förhållanden av allmän varuproduktion *går det inte* att känna igen samhälleligt arbete på något annat omedelbart sätt än genom att byta det mot pengar. Cirkulationen av varor kan inte annat än skapa sin egen motsvarighet i cirkulationen av medlet för utbyte, pengar.⁷⁷ Pengar är den nödvändiga materialiseringen av det abstrakta samhälleliga arbetet: det vill säga den marxistiska penningteorins kvalitativt bestämmande faktor.

Genom att bortse från pengarnas i grund och botten samhälleliga karaktär, med sina rötter i specifika produktionsförhållanden, har många författare, inklusive marxistiska,⁷⁸ frestats att ge pengar,

⁷⁵ Rubin, *op. cit.*, s 165-166.

⁷⁶ Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*.

⁷⁷ Se Marx' fotnot i början av kapitel 3 om pengar: ”Frågan, varför penningen inte omedelbart representerar själva arbetstiden, så att t.ex. en penningsedel föreställer x arbetstimmar, sammanhänger med frågan, varför på grundval av varuproduktionen arbetsprodukterna måste uppträda som varor, ty rollen som vara inbegriper dess fördubbling i vara och penningvara. Eller frågan, varför inte privatarbetet kan behandlas som allmänt samhälleligt arbete, alltså som sin egen motsats.” (*Kapitalet*, första bandet.)

⁷⁸ Tex Hilferdings förslag (i *Das Finanzkapital*, s 29-30) om en kategori kallad ”samhällelig nödvändigt cirkulationsvärde” (*gesellschaftlich notwendiger Zirkulationswert*), som fastställdes genom att dela summan av alla varors värde med pengars cirkulationshastighet. Hilferding märker inte det orimliga att dela värdemängder, det vill säga mängder av samhälleligt nödvändigt arbete, med hastigheten på cirkulationsmedel. Givetvis kan bara priser (värdets uttryck i

och skapandet av pengar, funktioner som de inte kan fylla i ett samhälle som grundar sig på privat ägande. Att anta att varors bytesvärde ”automatiskt” kan realiseras genom att skapa en ”tillräcklig” mängd pengar förutsätter att detta värde har slagits fast i förhand, att allt arbete som har lagts ner på produktionen av dessa varor var samhällsligt nödvändigt arbete. Med andra ord förutsätter det att det finns en ständig jämvikt mellan tillgång och faktisk efterfrågan, och därmed att det inte finns någon varuproduktion alls, utan en produktion som på förhand har anpassats till medvetet uttryckta behov. Under kapitalismen, inklusive monopolkapitalismen, går detta inte att uppnå.

Pengar som har uppstått under utbytesprocessen, under cirkulationen av varor, kan bara förverkliga dessa varors värden därför att de själva har ett värde, därför att de själva är en vara som har producerats med samhällsligt nödvändigt abstrakt arbete. Marx’ penningteori är alltså framförallt en *varuteori om pengar* där en monetär standard (dyrbara metaller) går in i cirkulationsprocessen med ett eget inneboende värde. Ur den synvinkeln måste Marx avvisa alla kvantitetsteorier om pengar, tillämpade på pengar på grundval av guld- eller guld och silverbas. När en viss mängd guld med en viss cirkulationshastighet har ett värde som är högre än värdet hos den totala mängd varor mot vilka det byter sig själv, så kan det lika lite som andra varor ”förlora” värde under cirkulationsprocessen (det vill säga orsaka en prisökning genom ett överflöd av guldtackor). Det som händer är helt enkelt att en del av dem kommer att dras bort från cirkulationen och lagras tills behovet av cirkulation ökar igen.

Men om en sådan varuteori om pengar innebär ett direkt förkastande av kvantitetsteorin så länge pengar baserar sig direkt på dyrbara metaller, så pekar den åt motsatt håll så fort vi har att göra med papperssedlar, som i själva verket fungerar som *representanter* för och bevis på dyrbara metaller. I detta fall, och helt oberoende av om papper juridiskt är konvertibelt med guld eller inte,⁷⁹ kommer en utgivning av så mycket papperspengar att de vid ett visst guldvärde och en viss cirkulationshastighet för banksedlarna kan realisera priserna på alla varor som cirkulerar inte att påverka dessa priser. Men om det nominella värdet på den mängd papperspengar som cirkulerar fördubblas, och allt annat är lika, så kommer de priser som uttrycks i denna valuta också att fördubblas, inte i motsättning till utan genom att tillämpa arbetsvärdeteorin. Om vi för att förenkla det antar att varje enhet guld bara cirkulerar en gång per år, så innebär ekvationen 1.000.000 ton stål = 1.000 kg guld att samma mängd samhällsligt abstrakt arbete (låt oss säga 100.000.000 mantimmar) har krävts för att producera respektive mängd stål och guld. Om 1.000.000 pund representerar 1.000 kg guld, så är det faktum att priset på 1 ton stål är ett pund bara ett direkt uttryck för att 1 ton stål har samma värde (i mängden abstrakt arbete) som 1 kg guld. Men om en ökad utgivning av papperspengar gör att 1.000 kg guld skulle representera 2.000.000 pund istället för 1.000.000, då skulle, om allt annat är lika, och om vi tillämpar arbetsvärdeteorin strikt, priset på stål att stiga från 1 till 2 pund.

Det betyder inte att Marx förespråkade en mekanisk kvantitetsteori avseende papperspengar. Det finns en uppenbar parallell mellan hans teori och de traditionella formerna för mängden pengar, men parallellen begränsas av två avgörande faktorer. För det första: för Marx är det, både med papperspengar och metallpengar, varornas värdeutveckling, det vill säga förändringar av materiell produktion och arbetsproduktivitet, som är den primära drivkraften bakom prissvängningarna, inte upp- och nedgångarna i mängden papperspengar som cirkulerar.⁸⁰ I detta avseende analyserar Marx i *Kapitalets* tredje band behovet att öka cirkulationen av pengar när kriser bryter ut, och han kritiserar skarpt hur Bank of Englands tillämpning av ”valutaprincipen” förstärkte den penningpanik och de valutakriser som skyndade på överproduktionskriserna som sammanföll med ett utflöde av guld

pengar) delas så. Varor kan inte gå in i cirkulationsprocessen annat än med (preliminära) priser. (Se *Till kritiken av den politiska ekonomin*.)

⁷⁹ Det var exempelvis fallet i Frankrike efter dess militära nederlag mot Tyskland 1870-1871, då betalningen av de stora krigsskadestånden i guld till Tyskland tvingade fram ett tillfälligt upphävande av francens konvertibilitet utan att orsaka någon prisinflation i den Tredje republiken.

⁸⁰ Utom i fall med galopperande inflation.

från England. Men på samma sätt förnekade han helt att det gick att förhindra lågkonjunkturer genom att trycka mer pengar.⁸¹

För det andra förstod Marx helt och fullt, att det dialektiska inbördes sambandet mellan alla delarna i en mekanisk kvantitetsteoretisk ekvation utesluter att man helt enkelt kan dra slutsatser av oberoende variationer av en enda av dessa delar. Han visste till exempel att handelscykeln var med och bestämde penningcirkulationens hastighet, och att den inte kunde anses vara stabil i en viss fas om bara mängden pengar antogs förändras. Men en analys av hans uppfattningar om alla dessa ämnen, liksom en kort kommentar om hela hans teori om pengarnas roll i handelscykeln och om fiktivt kapital, passar bättre i inledningen till *Kapitalets* tredje band än i inledningen till det första bandet.

Vartefter varuproduktionen utvecklas och generaliseras förvandlas pengar alltmer till penningkapital. I cirkulationsprocessen ersätts de alltmer av ”penningssymboler” och omvandlas alltmer från ett utbytesmedel till ett betalningsmedel, det vill säga till motsvarigheten till skulder, till ett kreditverktyg. Men när Marx analyserar pengarnas roll för krediter vidhåller han noggrant arbetsvärde-teorin, så att hela hans ekonomiska system är helt igenom ”monistiskt”. Både pengar som allmän ekvivalent till bytesvärdet på alla varor, och pengar som medel för att reglera skulder (som är resultatet av att försäljning på kredit generaliseras), är anspråk på en viss del av samhällets totala förbrukning av arbete under en bestämd period. Oavsett valutans ”nominella” värde och oavsett ”standarden för att mäta” priser, är det naturligtvis omöjligt att fördela en större arbetsmängd än vad som har producerats och lagrats under samma tidsperiod. Med tanke på varuproduktionens själva natur, kan å andra sidan ingen allmän ökning av penningcirkulationen (ingen ökning av ”den totala efterfrågan”) i det långa loppet förhindra möjligheten att en hel rad producerade varor inte kommer att få den ”specifika efterfrågan” de behöver för att deras ägare ska realisera åtminstone en genomsnittlig profitkvot. Teknologiska förändringar, skillnader i produktivitet mellan fabriker och företag, förändringar i reallöner och konsumenternas utgiftsstruktur, förändringar av profitkvoten som leder till att investeringar ändrar riktning och struktur: alla de komplicerade rörelser som möjliggör handelscykeln och periodvisa recessioner och faktiskt gör dem oundvikliga under förhållanden av allmän varuproduktion, går inte att undanröja genom att manipulera valutamängden eller valutaenheterna. Erfarenheterna sedan Marx’ död, och i synnerhet sedan den ”keynesianska revolutionen”, bekräftar fullkomligt det riktiga i denna diagnos, även om det också bekräftar att valutapolitiken, under specifika förhållanden och inom specifika gränser, kan minska de ekonomiska svängningarnas *omfattning*, ett faktum som Marx var fullt medveten om.⁸²

Marx’ korta kommentarer om guldets dubbla karaktär, som basen, ”en sista utväg”, för alla system med papperspengar och som den enda möjliga ”världsvaluta” som är acceptabel för slutgiltiga uppgörelser mellan de olika ländernas centralbanker (och borgarklasser), är särskilt intressant läsning idag, när Bretton Woods-systemet har brutit samman på grund av att dollarn inte längre kan växlas in mot guld. Det är intressant att konstatera att Marx, samtidigt som han avvisar alla teorier som förklarar pengars ”värde” med hjälp av internationella överenskommelser eller statligt våld,⁸³ verkligen relaterar guldets roll som ett medel för slutliga avräkningar i internationell skala med den borgerliga statens specifika roll. Bland statens funktioner finns att skapa ”övergripande förhållanden för kapitalistisk produktion”. En sammanhållen och accepterad valuta tillhör förvisso dessa ”övergripande förhållanden”. Papperspengar med en fast växelkurs (*Zwangskurs*) går bara att genomdriva inom givna gränser *med hjälp av statens makt*.⁸⁴ Men där denna makt saknas kan inte varornas

⁸¹ Se Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 23. I marginalen på första upplagan av *Kapitalets* första band lade Marx till en not i kapitel 3, som Engels i senare upplagor omvandlade till en fotnot, där han pekade på skillnaden mellan penningkriser som uttryck för allmänna överproduktionskriser och fristående penningkriser.

⁸² Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 25.

⁸³ Karl Marx, *Grundrisse*, s 165; *Till kritiken av den politiska ekonomin*.

⁸⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s 121-135; *Till kritiken av den politiska ekonomin*.

ägare tvingas acceptera papperspengar för sina varor om de anser att deras växelkurs är alltför hög. ”Pappersguld” som allmänt medel för utbyte och betalning på världsmarknaden förutsätter därför en världsregering, med andra ord att det inte finns interimperialistisk konkurrens, och därför till syvende och sist att privat ägande vittrar bort. Det är utopiskt att förvänta sig att en sådan situation ska uppstå under kapitalismen.

Senare marxister har analyserat, kritiserat och diskuterat Marx’ penningteori mycket mindre än andra delar av hans ekonomiska teori.⁸⁵ Men en intressant diskussion ägde rum strax innan Första världskriget mellan Hilferding, Kautsky och Varga, om det från varors *värde* gick att sluta sig till en ”samhälleligt nödvändig mängd pengar” – en hypotes som uppenbarligen är felaktig eftersom den blandar ihop varors *värde* med deras *pris*.⁸⁶ I en rad polemiska artiklar som fortsatte under början av 1920-talet, framhållde dessutom Varga, att eftersom centralbankerna köpte guld till ett fast pris, så skulle svängningarna av guldets inneboende värde inte påverka den allmänna prisnivån utan bara styra upp- och nedgångarna av den differentialränta som guldgruvor med en produktivitet som låg över den nivå som möjliggjorde en genomsnittlig profitkvot vid det givna guldpriset krävde.⁸⁷ Den senare utvecklingen, speciellt de senaste 4-5 åren, har bekräftat att båda dessa försök att korrigera Marx’ penningteori var ogrundade och felaktiga.

11. *Kapitalet* och kapitalismens öde

Det är framförallt genom att förena teori och historia som marxismen visar sin överlägsenhet över den klassiska och nyklassiska politiska ekonomin på det ekonomiska området. Det är genom sin förmåga att på ett riktigt sätt förutse den kapitalistiska utvecklingens långsiktiga trender, inklusive det kapitalistiska produktionsättets viktigaste inre motsättningar som driver på denna långsiktiga utveckling, som *Kapitalet* fortsätter att fascinera både vänner och fiender. Därmed kan de, som generation efter generation fortsätter att anklaga Marx för ”ovetenskapliga” förutfattade meningar eller spekulativa utflykter till profetiornas område,⁸⁸ inte undvika bevisbördan. Det är upp till dem att redogöra för det mystiska faktum att en tänkare som enligt dem så totalt saknar analytiska verktyg, ofelbart har kunnat utarbete de långsiktiga rörelselagar som har avgjort kapitalismens utveckling under ett och ett halvt sekel.

Frånsett den så kallade lagen om arbetarklassens absoluta utarmning som felaktigt har tillskrivits Marx, har den aspekt av den sistnämndes teoretiska slutsatser som ända sedan *Kapitalets* första band publicerades mest konsekvent har angripits, varit den så kallade ”teorin om kapitalismens oundvikliga sammanbrott” (*Zusammenbruchstheorie*). Den ifrågasattes för första gången kraftfullt av den socialistiska rörelsens bernsteinska ”revisionister”, och försvarades bara tveksamt av de flesta av dåtidens ortodoxa marxister,⁸⁹ och har under de senaste decennierna hånats av en monoton rad författare. Alla har frågat den rituella retoriska frågan: har inte det kapitalistiska produktionsättet visat sig ha en förmåga till anpassning och självreformer som går långt utöver något som

⁸⁵ Ett sällsynt undantag är boken av Bruno Fritsch, *Die Geld- und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt, 1968, som, även om den är mycket kritisk, erkänner Marx’ förtjänst som den ”förste verkliga kreditteoretikern”. Mycket svagare var en tidigare bok av H Block, *Die Marxsche Geldtheorie*, Jena, 1926.

⁸⁶ Karl Kautsky, ”Geld, Papier und Ware”, i *Die Neue Zeit*, 1911-1912, nr 24, 25.

⁸⁷ Eugen Varga, ”Goldproduktion und Teuerung”, i *Die Neue Zeit*, 1911-1912, I, nr 7, och 1912-1913, I, nr 16; Rudolf Hilferding, ”Geld und Ware”, *ibid.*, 1911-1912, I, nr 22; Karl Kautsky, ”Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung”, *Erganzungschaft* nr 16, *Die Neue Zeit*, 1912-1913; Otto Bauer, ”Goldproduktion und Teuerung”, *Die Neue Zeit*, 1912-1913, II, nr 1 och 2. Diskussionen fortsatte 1923 mellan Varga och E Ludwig, i KPD:s teoretiska organ, *Die Internationale*.

⁸⁸ Det mest framträdande exemplet är Popper, *Det öppna samhället och dess fiender*, Del 2, ”Förkunnandets tidevarv”. Se även av samma författare, *Conjectures and Refutations*, s 336-346, citerad ovan.

⁸⁹ För Bernsteins ifrågasättande av sammanbrottsteorin se t ex, *op. cit.*, s 113-128. För ett mycket mildt svar se Heinrich Cunow, ”Zur Zusammenbruchstheorie” i *Die Neue Zeit*, 1898-1899, I, s 424-430. Redan i *Das Finanzkapital* tog Hilferding upp möjligheten av en ”organiserad” kapitalism utan kriser, med hjälp av en ”allmän kartell” (*op. cit.*, s 372).

Marx förutsåg?⁹⁰

Den här sortens argument innehåller vanligtvis en grundläggande brist: de försöker bevisa för mycket. De påstår att kapitalismen har överlevt så många kriser att ingen på allvar kan ifrågasätta dess förmåga att överleva framtida kriser. Men samtidigt hävdar de också att det nuvarande ekonomiska systemet i väst inte längre kan betecknas som ”kapitalistiskt”, och att kapitalismen med hjälp av en rad självreformer och anpassning för att övervinna kriser som hotade att krossa den, har omvandlat sig till en ny samhällsekonomisk organisation. Oftast kallar de den ”blandekonomi”, även om en massa andra formuleringar som ”ledarkapitalism”, ”organiserad kapitalism”, ”direktörs-samhälle”, ”teknostrukturens styre”, etc. ibland har utvecklats för att beskriva den.⁹¹

Men *Kapitalet* är inte bara ett kraftfullt verktyg för att förstå de stora dragen i världsutvecklingen sedan den industriella revolutionen. Den ger oss också en klar och entydig definition av vad det kapitalistiska produktionssättet i grund och botten representerar. Kapitalismen är varken ett samhälle med ”perfekt konkurrens”, eller ett samhälle med ”ökande utarmning”, eller ett samhälle där ”privata företagare styr över fabriker”, eller ens ett samhälle där ”pengar är den enda herren”. Den här sortens vaga och inexakta definitioner, som gör det möjligt att undvika de *grundläggande* frågorna, leder till oändlig förvirring om förhållandet mellan dagens ekonomiska system i väst med det ekonomiska system som analyserades i *Kapitalet*.⁹² *Kapitalet* visar att det kapitalistiska produktionssättet i grund och botten bestäms av tre och endast tre omständigheter: (1) det faktum att den stora massan producenter inte äger produktionsmedlen i ordets ekonomiska mening, utan måste sälja sin arbetskraft till ägarna; (2) det faktum att dessa ägare är organiserade i separata företag som konkurrerar med varandra om andelar på den marknad där varorna säljs, om lönsamma investeringsområden för kapitalet, om råvarukällor, etc. (det vill säga institutionen privategendom i ordets ekonomiska mening); (3) det faktum att produktionsmedlens ägare (olika företag) därför är tvingade att pressa ur producenterna maximalt mervärde för att ackumulera alltmer kapital – som under förhållanden av allmän varuproduktion och allmän alienation leder till allt större mekanisering av arbetet, koncentration och centralisering av kapitalet, ökande organisk sammansättning av kapitalet, tendensen för profitkvoten att falla, och periodiskt återkommande överproduktionskriser.

Om detta är kriterierna så finns det ingen tvekan om att samhället i väst fortfarande är kapitalistiskt, att lönearbete och kapital fortfarande är två antagonistiska samhällsklasser, att kapitalackumulation mer än någonsin är samhällets grundläggande drivkraft, och att det som styr de enskilda företagens grundläggande drivkraft är att pressa ut och realisera privata profiter.

Sidor av dagens samhälle i väst. som att en del av dessa företag är nationaliserade, att det finns ett ökande statligt ingripande i ekonomin, att konkurrensen har blivit ”ofullkomlig” (att den inte längre huvudsakligen utkämpas genom att minska priser utan istället genom att minska produktionskostnaderna och öka distribution och försäljning), att arbetarna har starka fackföreningar (utom när de borgerliga demokratiska friheterna avskaffas i samband med våldsamma samhällskriser) och att deras levnadsstandard har ökat mycket mer än Marx förväntade sig – inget av detta avskaffar eller

⁹⁰ Se, t ex, Tugan-Baranovsky, *op. cit.*, s 236-239 ; Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, s 42; Popper, *Det öppna samhället och dess fiender*, Del 2; Anthony Crosland, *The Future of Socialism*, London, 1956, s 3-5, etc. En intressant och omfattande antologi av texter avseende *Zusammenbruchstheorie* har publicerats i Italien av Lucio Colletti och Claudio Napoleoni, *Il futuro del capitalismo – crollo o sviluppo?*, Bari, 1970.

⁹¹ Det är omöjligt att räkna upp alla de viktiga författare som har utvecklat den sortens analys. Det räcker att peka på huvudtrenderna: James Burnhams ”Direktörsrevolution”, socialdemokratin och Samuelsons ”blandekonomi” (se Crosland, *op. cit.*, s 29-35), Robin Morris’ ”Ledarkapitalism” [Managerial Capitalism], och Galbraiths ”teknostuktur” (*Den nya industristaten*), som kanske utan att veta det följer den tyska socialdemokraten Richard Loewenthal (som skrev under pseudonymen Paul Sering), i *Jenseits des Kapitalismus*, Nürnberg, 1946.

⁹² Här är ett typiskt uttalande av Popper: ”Genom att jämföra de moderna demokratiernas ekonomiska system med den kommunistiska revolutionens tiopunktsprogram [i *Kommunistiska manifestet* från 1848], är det lätt att se hur oerhört absurt det är att identifiera det med det system Marx kallade ’kapitalism’”. (*Det öppna samhället och dess fiender*, Del 2, s 129 [i engelska upplagan. Här nyöversatt – öa).

minskar på något sätt hur relevanta kapitalismens grundläggande strukturella drag, som *Kapitalet* definierade dem, är, och ur vilka systemets grundläggande rörelselagar härrör. Dessa grundläggande rörelselagar är således fortfarande giltiga.

Utan att använda paradoxer kan man till och med hävda, att den ”konkreta” kapitalismen under 1900-talets sista fjärdedel ur strukturell synvinkel ligger mycket närmare *Kapitalets* ”abstrakta” modell än den ”konkreta” kapitalismen 1867, då Marx färdigställde korrekturen till första bandet. För det första eftersom de mellanliggande klasserna av oberoende småproducenter, som äger sina egna produktionsmedel, och som för ett sekel sedan fortfarande var ett viktigt samhällsskikt, idag nästan har raderats ut. Beroende lönearbetare som är tvungna att sälja sin arbetskraft utgör idag mer än 80% av den aktiva befolkningen i de flesta västländer, och i flera över 90%. För det andra eftersom kapitalets koncentration och centralisering har lett till en situation där inte bara ekonomin i samtliga imperialistiska länder domineras av några hundra jätteföretag, utan också att några hundra multinationella företag har samlat en tredjedel av den kapitalistiska världsekonomin i sina händer. För det tredje eftersom arbetets produktivitet och objektiva socialisering har ökat så mycket att produktionen av värde för privat berikande har blivit mycket mer absurt än vad Marx någonsin kunde ha förutsett för ett århundrade sedan, och att världen är i så skriande behov av en planerad resurshushållning för att tillfredsställa behoven på grundval av medvetet och demokratiskt beslutade prioriteringar, att inte ens motståndare till socialismen kan undgå att förstå budskapet.⁹³

Varför, kan man då fråga, har expropriatorerna ännu inte blivit exproprierade, och varför överlever kapitalismen fortfarande i de högt industrialiserade länderna? Svaret på den frågan skulle leda till en detaljerad kritisk granskning av 1900-talets politiska och sociala historia. Men hela poängen är förstås att Marx aldrig förutsåg att det kapitalistiska systemet plötsligt och automatiskt skulle bryta ihop i en enda ”slutgiltig” kris, och av en enda ekonomisk ”orsak”. I *Kapitalets* första band, kapitel 24, den berömda avdelning 7, ”Den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens”, beskrev Marx hur ekonomiska tendenser framkallade en reaktion från en del samhällskrafter. Proletariatets tillväxt, utsugningen av det, och dess organiserade revolt mot denna utsugning, är de viktigaste hävstångarna för att stöta kapitalismen. Centraliseringen av produktionsmedlen och den objektiva socialiseringen av arbetet skapar de ekonomiska förutsättningarna för ett samhälle grundat på gemensamt ägande och fritt samarbete mellan associerade producenter. Men de leder inte automatiskt till ett sådant samhälle på en universell segerdag. För att få till stånd ett revolutionärt störtande av systemet måste förutsättningarna utnyttjas medvetet i samband med tillfällena av *samhällelig* kris.

Marx var så långt från att ha någon fatalistisk tro på den ekonomiska determinismens automatiska effekter som någon samhällstänkare kunde vara. Om och om igen upprepade han att människor skapade och måste skapa sin egen historia, men inte på något godtyckligt sätt och oberoende av de materiella förhållanden de befann sig i.⁹⁴ En teori om kapitalismens sammanbrott kan därför bara framställa sig som marxistisk om den är en teori om att medvetet stöta kapitalismen, det vill säga en teori om den socialistiska revolutionen.⁹⁵ I slutet av *Kapitalet*, första bandet, kapitel 24, avdelning 7, pekar Marx bara i mycket allmänna ordalag på hur och varför det kapitalistiska produktions-

⁹³ Se t ex hur forskare som Barry Commoner (*Cirkeln sluter sig*, Stockholm: Aldus/Bonnier, 1972) reagerar på den ekologiska krisen.

⁹⁴ Se t ex slutet på Marx' utomordentliga brev till Friedrich Bolte den 23 november 1871 (utdrag finns på marxists.org – öa), där han förklarar att arbetarklassen först behöver organisera sig för att den ska kunna utmana borgarklassen om den politiska makten, och att arbetarklassen utan en sådan systematisk skolning genom propaganda, agitation och aktioner förblir fångad i borgarklassens politik.

⁹⁵ Så tidigt som 1899 förenade Rosa Luxemburg på ett beundransvärt dessa motsägelsefulla trender: ”Produktionsförhållandena i det kapitalistiska samhället närmar sig alltmer dem i det socialistiska samhället, men de politiska och rättsliga förhållandena [och, kan man tillägga, även deras ideologiska återspeglning i människors sinne] reser en allt högre mur mellan det kapitalistiska och det socialistiska samhället. Denna mur vittrar inte ner genom de sociala reformernas och [den borgerligt demokratiska] demokratins utveckling, utan blir i stället allt fastare och hårdare.” (*Sociala reformer eller revolution?*.)

sättets inre motsättningar gör detta störtande både möjligt och nödvändigt. Resten måste, med Marx' ord, vara resultatet av att "förbittringen ökar hos den ständigt växande arbetarklassen, som samtidigt skolas, sammansvetsas och organiseras genom det kapitalistiska produktionsättets egen mekanik".

Med andra ord, mellan det kapitalistiska produktionsättets ökande ekonomiska motsättningar å ena sidan, och kapitalismens sammanbrott å den andra, finns det ett nödvändigt mellanled: en utveckling av arbetarklassens klassmedvetande, organiserade styrka och förmåga till revolutionära handlingar (inklusive revolutionära ledarskap). Den delen av den marxistiska teorin finns inte med i *Kapitalet*. Kanske Marx tänkte diskutera den i boken om staten som han ville skriva men aldrig ens kom att skissera. Hursomhelst lämnade han inte efter sig någon systematisk framställning av sitt tänkande i detta avseende, även om många funderingar om ämnet finns utspridda i hans artiklar och brev. Det blev upp till hans mest begåvade anhängare, främst bland dessa Lenin, Trotskij och Rosa Luxemburg, att systematiskt behandla det man skulle kunna kalla "den marxistiska teorin om den subjektiva faktorn".

Att kapitalismen har överlevt ända tills idag i de mest industrialiserade länderna har förvisso givit den en avsevärt mycket längre livslängd än vad Marx förväntade sig. Men det är inte på grund av att systemet har utvecklats i en annan riktning än vad som förutspåddes i *Kapitalet*. Inte heller är det på grund av att den har lyckats undvika periodiska upprepningar av explosiva samhällskriser. Tvärtom, ända sedan den ryska revolutionen 1905, och förvisso sedan Första världskrigets utbrott, har sådana kriser blivit ett återkommande drag hos den samtida historien.

I samband med sådana kriser har faktiskt kapitalismen störtats i många länder, där Ryssland och Kina är de viktigaste. Men i motsats till vad Marx förväntade sig ägde detta störtande inte rum så mycket där proletariatet, som ett resultat av en kraftigast möjlig utvidgning av den kapitalistiska industrin, var starkast utvecklat till antalet och ekonomiskt, det vill säga i de länder som också hade en mäktig borgarklass. Istället ägde det rum i de länder där borgarklassen var svagast, och där de politiska styrkeförhållandena därför var gynnsamma för ett ungt proletariat som kunde skaffa stöd från upproriska bönder. Denna historiska omväg går bara att förstå om man tar med två avgörande faktorer i analysen: å ena sidan imperialismens utveckling och dess effekt på den stora del av mänskligheten som lever i socialt och ekonomiskt underutvecklade samhällen (lagen om ojämn och sammansatt utveckling), och å den andra det inbördes sambandet mellan bristen på revolutionära erfarenheter hos arbetarklassen i väst under imperialismens långa period av "organisk tillväxt" (1890-1914) och socialdemokratins ökande reformism och införlivande i det borgerliga samhället och den borgerliga staten, vilket var orsaken till att den första större revolutionära krisen i väst, 1918-1923 (framförallt i Tyskland och Italien) misslyckades. Som ett resultat av detta misslyckande blev den segerrika ryska revolutionen isolerad, och den internationella arbetarrörelsen genomgick den mörka stalinistiska perioden, som den började hämta sig från först på 1950-talet. Det för oss tillbaka till det jag har kallat den marxistiska teorin om den subjektiva faktorn – och förklarar för övrigt varför det efter den marxistiska ekonomiska teorins rika blomstring 1895-1930 följde ett kvarts sekel av nästan fullständig stagnation på även detta område.

Debatten om *Zusammenbruchstheorie* har drabbats av förvirring mellan två olika frågor: frågan om det är oundvikligt att socialismen ersätter kapitalismen (ett resultat av det kapitalistiska produktionsättets inre ekonomiska motsättningar), och frågan om kapitalismen skulle kunna leva för evigt om det inte sker någon socialistisk revolution. Ett negativt svar på den första frågan medför ingalunda ett positivt på den andra. I den unge Marx' efterföljd formulerade i själva verket de klassiska marxisterna sin prognos i form av ett dilemma: socialism eller barbari.

De sociala katastrofer som mänskligheten har bevittnat sedan Auschwitz och Hiroshima antyder att den prognosen inte var "romantisk", utan att den uttryckte en klar insikt om vilken fruktansvärt destruktiv potential som kan finnas hos en produktion av bytesvärden, kapitalackumulering och

kamp för personligt berikande som mål i sig själva. De konkreta mekanismerna bakom den kapitalistiska ekonomins ekonomiska sammanbrott kanske är öppet för gissningar. Det inbördes förhållandet mellan värdeproduktionens nedgång (en minskning av det totala antalet arbetstimmar, som ett resultat av halvautomatiseringen), de ökande svårigheterna att realisera mervärdet, en ökande produktion av avfall som inte tas med i reproduktionsprocessen, ökande förbrukning av nationella resurser, och framförallt en långsiktig nedgång av profitkvoten, är fortfarande långtifrån uppenbart.⁹⁶ Men det går att tala starkt för tesen att det finns definitiva gränser för de kapitalistiska produktionsförhållandenas anpassningsförmåga, och att det successivt når dessa gränser på område efter område.

Det är högst osannolikt att kapitalismen kommer att överleva ännu ett halvsekel av de (militära, politiska, sociala, monetära, kulturella) kriser som oavbrutet har ägt rum sedan 1914. Det är dessutom högst troligt att *Kapitalet* och det den står för – nämligen en vetenskaplig analys av det borgerliga samhället, en analys som representerar det proletära klassmedvetandets högsta nivå – i slutändan kommer att visa sig ha givit ett avgörande bidrag för att kapitalismen ska ersättas av ett klasslöst samhälle av associerade producenter.

⁹⁶ Jag kommer att återvända till hela detta ämne, och i synnerhet förhållandet mellan debatten om sammanbrottet och den genomsnittliga profitkvotens tendens att falla, i inledningen till *Kapitalets* tredje band.

Inledning till "Appendix, Den omedelbara produktionsprocessens resultat"

Som ett resultat av att det på 1930-talet publicerades två tidigare okända, viktiga texter av Marx har vår kunskap och förståelse av *Kapitalet* ökat avsevärt under de senaste decennierna. Den första av dessa var förstas *Grundrisse* [Grunddragen], som Pelican Marx Library nu har gjort tillgänglig för engelsktalande läsare i ett separat band. Den andra var ursprungligen planerad som avdelning 7 i *Kapitalets* första band, som här för första gången publiceras i engelsk översättning. Den hade titeln "Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses" ("Den omedelbara produktionsprocessens resultat"), hädanefter hänvisad till som *Resultat*, och publicerades för första gången 1933 samtidigt på ryska och tyska av Adoratskij i Band II av *Archiv Marksa i Engelsa (Marx-Engels' Arkiv)*, som trycktes i Moskva. Först när den i slutet av 1960-talet nytrycktes på tyska och andra västeuropeiska språk blev den ämne för intensiva studier av både marxister och akademiska "marxologer".

Den verkar ha blivit skriven mellan juni 1863 och december 1866,⁹⁷ det vill säga efter att manuskripten från 1861-1863 (de 23 enorma anteckningsböckerna) blev klara. Kautsky publicerade faktiskt ett utdrag ur anteckningsbok 18 (odaterad, men han antar att det hade skrivits i december 1862) där det sista utkastet till innehållet i *Kapitalets* första band räknas upp. Efter de första fem avdelningarna, som är kvar i den slutgiltiga versionen, står det så här:

6. Mervärdets omvandling till kapital. Primitiv ackumulation. Wakefields kolonialteori.
7. Produktionsprocessens resultat. – Förändringen i form av lagen om anslag kan antingen tas upp under 6 eller under 7.
8. Teorier om mervärde.
9. Teorier om produktivt eller improduktivt arbete.⁹⁸

Vi vet nu att Marx förpassade 8 och 9 från första bandet till band 4. En ny Sjätte avdelning infördes i slutversionen av första bandet, med titeln "Arbetslönen" ("Arbeitslohn"). Den ursprungliga Sjätte avdelningen blev således Sjunde avdelningen med ny och slående titel: "Kapitalets ackumulationsprocess". Vi vet redan att den nya Sjätte avdelningen om löner infördes som ett resultat av att Marx ändrade dispositionen av hela *Kapitalet*, och övergav sin avsikt att behandla lönearbete i ett senare och särskilt band. Men varför förkastades den ursprungligen planerade Sjunde avdelningen? (Som det skrevs har den rubriken "Kapitel sex". "Sju" ändrades till "Sex" på grund av att Marx vid den tiden avsåg att publicera den nuvarande Första avdelningen som en inledning. "Kapitel" var det ord han använde vid den tiden för det som i den publicerade versionen blev "Avdelning".) På basis av den kunskap vi har om hur Marx' tänkande utvecklades mellan 1863 och 1866, är det för närvarande omöjligt att ge ett definitivt svar på denna fråga. Möjligen var orsaken att Marx önskade framställa *Kapitalet* som en "dialektiskt förenad konstnärlig helhet".⁹⁹ Han kanske tyckte att "Sjätte avdelningen" skulle vara malplacerad i en sådan helhet, eftersom den hade en dubbel *didaktisk* funktion: som en sammanfattning av första bandet och som en *bro* mellan det första och andra bandet.

Det må vara hur det vill med det, men i ljuset av denna dubbla funktion innehåller *Resultat* många klagörande insikter, inte bara vad gäller första bandet, utan också det andra bandet. I detta avseende ska jag bara nämna Marx *uttryckliga* uttalande, som har bestridits så ofta, inte bara av hans kritiker utan även av en del av hans anhängare, att han ansåg att det *var absolut nödvändigt med en ständig utvidgning av den kapitalistiska marknaden för att det kapitalistiska produktionssättet ska överleva.*

⁹⁷ Detta förslag förs fram av Bruno Maffi, i hans intressanta "Introduktion" till den senaste italienska översättningen (Marx, *Il Capitale: Libro I, capitolo VI inedito*, Florens, 1969).

⁹⁸ Karl Kautsky, "Vorrede", i Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Vol 3, Stuttgart, 1910, s viii.

⁹⁹ Karl Marx, "Brev till Engels", 31 juli 1865, Marx/Engels, *Werke*, band 31, s 132.

Ty just på grund av att kapitalistisk produktion är produktion med hjälp av ett ökande antal maskiner, ett växande fast kapital, en ökande organisk sammansättning av kapitalet, är det också nödvändigt att massproduktionen av varor sker i en ständigt ökande skala, och försäljningen av dem kräver en hela tiden växande marknad.

Den centrala aspekten hos *Resultat* handlar om att det kapitalistiska produktionssättet är en syntes av produktion av mervärde och produktion av varor som har tillverkats av kapital, och den därmed sammanhängande frågan om den ökade arbetsproduktivitetens ursprung och innehåll, förutom vilken ingen ökning av mervärdeproduktionen vore möjlig på lång sikt. I detta syfte gör Marx en åtskillnad mellan det han kallar formellt och verkligt ”inordnande av arbetet under kapitalet”. Manufakturperioden kännetecknas av formellt inordnande; verkligt inordnande kännetecknar den moderna fabriken, med dess ständiga omvälvning av produktionstekniker och -metoder. Med hjälp av denna åtskillnad avslöjar han kapitalismens inre logik på sidor vars ”moderna” klang matchas av få andra skrifter av ekonomer på 1800-talet. Sökandet efter en ständigt ökad mervärdeproduktion innebär ett sökande efter att ständigt sänka priset, att hela tiden göra varorna billigare. Istället för att anpassa sig till en viss efterfrågestruktur eller vissa samhälleligt accepterade behov, revolutionerar kapitalet produktionen, och revolutionerar därmed själva efterfrågan och behoven, utvidgar marknader, framkallar nya behov, skapar nya produkter och nya områden där produktion av bytesvärden för att få mer värde, produktion för profit, gör entré.

Det leder till att teknologin ständigt vidareutvecklas, att man använder och söker efter vetenskapliga upptäckter som kan tillämpas i produktionsprocessen. Även dessa upptäckter blir en affärsverksamhet som inordnas under kapitalet. Så det uppstår en ny och väldig källa till ökad arbetsproduktivitet, som var okänd innan den moderna fabriken. Marx fördömer mystifieringen att se vetenskapen som både en ”källa till värde” och ett ”bevis” på att ”kapital är produktivt”. Han betonar det faktum, att arbete under kapitalismen inte bara ska ses som kroppsarbete, utan som en *kombinerad eller kollektiv arbetsförmåga* (*kombiniertes Arbeitsvermögen, Gesamtarbeitsvermögen*) hos alla vars arbete är oundgängligt för att tillverka den slutgiltiga produkten. I detta avseende använder han till och med begreppet ”kollektiv arbetare”, ”totalarbetare” (*Gesamtarbeiter*). Den värdeproducerande processen uttrycker den arbetstid som har lagts ner av alla som samarbetar under produktionen, medan de säljer sin arbetskraft till kapitalisten. I denna ”totalarbetare” tog Marx uttryckligen med ingenjörer, teknologer och till och med företagsledare [managers].¹⁰⁰

Här skulle vi kunna behandla den viktiga kontrovers som fortfarande rasar bland studenter av och anhängare till Marx, angående den exakta definitionen av, och skillnaden mellan, ”produktivt” och ”improduktivt” arbete. Men jag föredrar att flytta den diskussionen till inledningen av det andra bandet. Ty den verkliga svårigheten med att slå fast denna skillnad hänger faktiskt inte så mycket på det som sker *under* produktionsprocessen – det problemet klargörs nöjaktigt i *Resultat* – som på skillnaden *mellan* produktion och cirkulation av varor och på frågan om de så kallade tjänsteindustrierna. Den slutgiltiga versionen av Marx’ åsikt därvidlag (hans inledande åsikter hade uttryckts i *Teorier om mervärdet*) finns i *Kapitalets* andra band.

Men det är nödvändigt att understryka, att det som behandlas utförligt i *Resultat* bara är en fortsatt utveckling av en av *Grundrisses* mest slående sidor, nämligen Marx’ teori om *kapitalismens objektiva socialisering av arbetet*. Ty det som Marx skisserar på dessa sidor – och sammanfattar något som utvecklades redan i första bandets första kapitel – är hur föreningen mellan vetenskap och produktion, utvecklingen av teknologi och maskiner, på ett tvåfaldigt sätt objektivt förnekar *arbetets och arbetskraftens* privata karaktär, som är varuproduktionens själva innersta väsen.

Å ena sidan kan varken den enskilda arbetaren eller den enskilda vetenskapsmannen i fabriken arbeta annat än som en del av en grupp. De kan inte längre göra enskilda arbeten utifrån individu-

¹⁰⁰ Se *Den omedelbara produktionsprocessens resultat*, avdelningen ”Produktivt och improduktivt arbete”.

ella böjelser, utan hänsyn till de andra gruppmedlemmarnas aktivitet. Deras jobb har blivit en del av en *samarbetande helhet* som, när kapitalismen väl har efterträtts av de associerade producenternas styre, skulle kunna öppna möjligheter som vi inte ens har drömt om, möjligheter att utveckla även individernas anlag och förmågor, just på grund av att arbetets objektiva samarbete är så utvecklat att det omedelbart utvidgar den totala spännvidden för människans bemödanden och möjliga egenutveckling.

Å andra sidan, ju mer kapitalet centraliseras, desto mer ökar också den tekniska och ekonomiska samverkan mellan fabriker, industribranscher, länder, vilket skapar allt närmare band av objektivt samarbete mellan producenter som fortfarande lever hundratals om inte tusentals kilometer ifrån varandra. Även på detta sätt röjer kapitalismen vägen – och gör med denna objektiva socialisering av arbetet det materiellt möjligt – både för människorasens verkliga enhet och individens verkliga mångsidighet.

Men under det kapitalistiska produktionssättet kan den objektiva socialiseringen av arbetet inte befria sig från de kapitalistiska produktionsförhållandenas bojar. Under kapitalismen kan hela detta enorma maskineri bara ha som funktion att tillägna sig privata profiter och ha som mål att varje enskilt företag får maximala profiter, vilket är något helt annat än en optimal ekonomisk utveckling (och till och med något helt annat än en optimal uppdelning och tillväxt av samhällets materiella resurser). Konflikten mellan de objektivt alltmer socialiserade produktivkrafterna å ena sidan, och å den andra de kapitalistiska produktionsförhållandena som baseras på privat tillägnande, medför både att det uppstår återkommande ekonomiska kriser och en eventuell samhällskris, som – när det borgerliga samhället har fullföljt sitt progressiva uppdrag och inleder en period av historisk tillbakagång – blir fruktansvärt explosiv.

I detta sammanhang är det nödvändigt att säga ett ord om de stycken som här publiceras som ”Isolerade fragment” [Isolated Fragments]. De återfanns i samma anteckningsbok av Marx och togs med i det tyska manuskript som publicerades 1933, men är i egentlig mening inte en del av den ursprungliga Sjunde avdelningen, ”Sjätte kapitlet”. Adoratskij gav dem rubriken ”Einzelne Seiten” (separata sidor). Två av dessa är särskilt betydelsefulla, en som diskuterar fackföreningarnas vikt och funktion och den andra utvandringens funktion. Båda bekräftar den tolkning av Marx’ teori om löner som förs fram i inledningen till detta band.

I det första fragmentet framhåller Marx att en fackförening är ett förbund mellan försäljare av varan arbetskraft, ett förbund som gör det möjligt för dem att förhandla med kapitalisten om priset på varan under mer jämlika förhållanden än om de skulle förhandla enskilt. Precis som med alla andra varor, kan inte priset under särskilt lång tid avvika från den axel, arbetskraftens värde, kring vilket det svänger. Men genom att hindra kapitalisterna från att sänka arbetskraftens värde, kan fackföreningarna åtminstone förhindra att alla resultaten av en ökad arbetsproduktivitet automatiskt tillfaller de förstnämnda: med andra ord kan de öka reallönerna, genom att inkludera värdet på de nya massproducerade varor som tillfredsställer nyvunna behov i arbetskraftens värde (i dess moraliskt historiska beståndsdel).

Det andra fragmentet betonar gränserna för utvandringen till utlandet från Europa (speciellt från Storbritannien), och säger att arbetets internationella rörlighet är mindre än kapitalets internationella rörlighet, men tillägger att *om Storbritanniens utvandring utomlands skulle öka betydligt, så skulle det ödelägga dess dominerande ställning på världsmarknaden*. Det är i själva verket precis vad som hände.¹⁰¹ Som ett resultat av en betydande ökning av både den brittiska exporten av varor och den brittiska exporten av överflödigt arbetskraft, minskade den industriella reservarmén, vilket förklarar ökningen av reallönerna.

¹⁰¹ Mellan 1841 och 1881 var nettoutflödet av personer från Storbritannien praktiskt taget noll, genom att irländsk och skotsk invandring uppvägs den engelska utvandringen. Under perioden 1881-1891 var nettoutflödet över 600.000, och perioden 1891-1911 nästan 1,2 miljoner (A K Cairncross, *Home and Foreign Investment*, Cambridge, 1953, s 70).

Inledning till det andra bandet

1. Det andra bandets plats i Marx' allmänna analys av kapitalismen

”Det andra bandet är rent vetenskapligt och behandlar bara frågor ’från en borgare till en annan’”, skrev Friedrich Engels till den ryske populisterna Lavrov, den 5 februari 1884. 17 månader senare skrev han till Sorge: ”Det andra bandet kommer att orsaka stor besvikelse, eftersom det är rent vetenskapligt och inte innehåller så mycket material för agitation.” Den 13 november 1885, slutligen, skrev han till Danielson: ”Jag betvivlade inte att det andra bandet skulle ge dig samma tillfredsställelse som det har givit mig. Det resonemang det innehåller är verkligen av ett så överlägset slag att en obildad läsare inte kommer att göra sig omaknet att förstå det och följa det till slutet. Det är i själva verket fallet i Tyskland, där all historisk vetenskap, inklusive politisk ekonomi, har sjunkit så djupt att den knappast kan sjunka djupare. Våra katedersocialister har aldrig varit särskilt mycket bättre teoretiskt än de något filantropiska vulgärekonomerna, och nu har de sjunkit ner på Bismarcks *Staatssozialismus*’ nivå. För dem kommer det andra bandet alltid att vara en förseglad bok ... Den officiella ekonomiska litteraturen iakttar en försiktig tystnad om det.”¹⁰²

Dessa förutsägelser skulle besannas långt mer än Engels fruktade. Det gick i själva verket 10 år innan två unga ryska marxister – Tugan-Baranovskij följt av S Bulgakov – tillämpade det andra bandets viktigaste begreppsmässiga innovationer. Och det tog nästan ytterligare ett decennium innan dessa idéer slutligen slog igenom i Tyskland och västvärlden, genom en internationell debatt där Tugan-Baranovskij – trots att han för tillfället fortsatte att kalla sig för marxist – började revidera en del av Marx' centrala teorier.¹⁰³ *Kapitalets* andra band har faktiskt inte bara varit en ”förseglad bok”, utan också bortglömd. I stora stycken är den det än idag.

Men det uppstår allvarliga missförstånd om läsaren försöker gå direkt från det första till det tredje bandet, och underskattar andra bandets centrala plats i det monumentala teoretiska bygget. Marx klargjorde denna plats ganska exakt i ett brev till Engels den 30 april 1868: ”I bok 1 nöjer vi oss ... med att anta, att om värdeökningsprocessen förvandlar 100 pund till 110 pund, då *existerar redan* inom marknaden de faktorer som på nytt kommer att förändra det erhållna beloppet. Här skall vi emellertid studera villkoren för detta förhållande, med andra ord den samhällseliga hopflätningen av kapital, kapitaldelar och vinst (=M).”¹⁰⁴ Denna hopflätning, uppfattad som *en rörelse av varor och pengar*, gjorde det möjligt för Marx att utarbeta åtminstone de grundläggande beståndsdelarna till om än inte en definitivt sammanhängande teori om handelscykeln, som grundades på oundvikliga rubbningar av jämvikten mellan tillgång och efterfrågan under det kapitalistiska produktionssättet. Att glömma andra bandets roll och hoppa till det tredje bandet medför en risk att undvika alla problem som är *specifika* för varans inre motsättningar – problem på marknaden, med realisering av värde och mervärde, etc. – som visserligen berörs i första bandet, men inte utvecklas helt och fullt förrän i det andra bandet. Vi kan till och med säga att det var först genom att behandla kapitalets reproduktion i sin *helhet* som Marx kunde blottlägga alla de oundvikliga motsättningarna hos det

¹⁰² Engels till Lavrov: *Marx-Engels Werke*, bd 36, s 99; Engels till Sorge: *ibid.*, s 296 och 324; Engels till Danielson: *ibid.*, s 298 och 384 (se även Marx/Engels, *Selected Correspondence*, Moskva, 1975, s 365-366).

¹⁰³ Tugan-Baranovskij's *Studies on the Theory and History of the Commercial Crises in England* publicerades ursprungligen på ryska 1894. Enligt Rosdolsky skiljde sig denna version betydligt från den berömda tyska utgåvan från 1901, som utlöste den internationella debatten (se Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomstshistoria*, s 280, not 66). Bulgakovs *On the Markets for Capitalist Production* publicerades på ryska 1897. På hösten 1893 hade Lenin använt Marx' reproduktionsscheman mycket i en lång artikel, *Marknadsfrågan*, som också grundade sig på en muntlig rapport till en socialdemokratisk cirkel i St Petersburg, som svar på G Krassins föreläsning om samma ämne. Men trots att artikeln verkar ha cirkulerat i manuskriptform i Petersburg, så publicerades den inte på den tiden och förmodades vara försvunnen fram tills den publicerades 1937.

¹⁰⁴ Marx, Brev till Engels, 30 april 1868.

kapitalistiska välståndets grundläggande cell – den enskilda varan – i hela sin komplicerade natur.

”[H]opflätningen av kapital, kapitaldelar och vinst” – denna *dubbla rörelse* av både specifika bruks- och bytesvärden, av tillgång och efterfrågan – gjorde det också möjligt för Marx att utveckla en analys av *den kapitalistiska ekonomins och hela det borgerliga samhällets reproduktion*. Under denna bedrift, som är en av de största inom hela samhällsvetenskapen, behövde Marx förstås inte börja från noll. Han kunde framförallt basera sig på Quesnays banbrytande arbete, *Tableau économique*.¹⁰⁵ Inte heller bör vi hävda att Marx löste ”alla” frågor om reproduktionen. I synnerhet efterlämnade han bara en ofullbordad skiss av avdelningen om den utvidgade reproduktionen, och han fick inte tid att arbeta med den kniviga frågan om hur den ibland kan uppnå en jämvikt och samtidigt täckas av kapitalets berömda ”rörelselagar” (speciellt de som skisseras i det tredje bandet: ökande organisk sammansättning; ökande mervärdekvot; konkurrens som leder till koncentration och centralisering och förnyad konkurrens, trots tendensen till utjämning av profitkvoten; tendensen för den genomsnittliga profitkvoten att sjunka). Icke desto mindre kan det andra bandet i en mycket verklig mening ses som föregångare och initiativtagare till moderna aggregeringstekniker, som ibland till och med var direkt inspirerade av boken. På vägen från Quesnay, via Marx, Walras, Leontiev och Keynes, är det helt uppenbart att Marx tar ett språng framåt. Och rörelsen bort från Marx inom den nyklassiska och vulgära ”makroekonomin” innebär delvis enorma steg bakåt, vilket dagens ekonomer långsamt börjar lägga märke till.¹⁰⁶

Kapitalets andra band har underrubriken: ”Kapitalets cirkulationsprocess”, medan det första bandet hade underrubriken ”Kapitalets produktionsprocess”. Vid en första anblick är skillnaden tydlig. Första bandet koncentrerar sig på fabriken. Det förklarar varuproduktionens natur under kapitalismen som både en process av materiell produktion och valorisering (dvs. mervärdeproduktion).¹⁰⁷ I motsats till detta koncentrerar sig det andra bandet på marknaden. Det förklarar inte hur värde och mervärde produceras, utan hur de realiserar. Dess huvudpersoner är inte så mycket arbetaren och industriägaren, utan istället penningägaren (och penningutlånanen), grosshandlaren, handelsmannen och entreprenören eller den ”fungerande kapitalisten”. Entreprenörer definierades bredare än rena industriägare, och är de kapitalister som, efter att ha haft en viss mängd kapital till sitt förfogande (om de äger eller lånar det är ovidkommande), försöker öka detta kapital genom att köpa produktionsmedel och arbetskraft, sedan producera och sälja varor, återinvestera en del av den realiserade vinsten i ytterligare maskiner, råvaror och arbetskraft, och produktion av en ökad mängd varor.

Arbetarnas roll i andra bandet kommer att orsaka en del förvåning, både för icke-marxistiska läsare som är tungt beväpnade med gängse akademiska fördomar om Marx som ”en förlegad och typisk 1800-talsekonom”, och för dogmatiska pseudomarxister vars förståelse av Marx grundar sig mer på

¹⁰⁵ Det bör understrykas att Quesnays skrifter från och med 1758 uppvisar en klar förståelse av ett omlopp av varor och inkomster, liksom en insikt att alla inkomster när det kommer till kritan har sitt ursprung i produktionen (se *Tableau économique, Extraits des economies reelles de Sully, Explication du tableau économique* och *Analyse de la forme économique du tableau*).

¹⁰⁶ För en intressant jämförelse mellan Quesnays *Tableau économique* och Marx’ reproduktionsscheman, se Shigeto Tsuru, ”Om reproduktionsscheman”, i Paul M. Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1980. Värt att notera är också Jacques Nagels, *Genese, contenu et prolongements de la notion de reproduction du capital selon Karl Marx (Boisguillebert, Quesnay, Leontiev)*, Bryssel, 1970.

Även om det verkar finnas ett samband mellan Leontievs tabeller för input-output och arbetsvärdeteorin (se, t ex B Cameron, ”The Labour Theory of Value in Leontiev's Models”, i *Economic Journal*, mars 1952), så återspeglar dessa tabeller bara de inbördes sambanden (”utbyten”) mellan olika avdelningar, och bortser från frågan om källan till den köpkraft som krävs för att förmedla dessa ”utbyten”. Se även Koshimuras bedömning: ”Leontiev fördjupar sig i en mängd små avdelningars obetydliga detaljer, och underlåter att sammanfatta eller generalisera, och ignorerar därmed både kapitalstrukturen i sin helhet och varornas ingående delar, dvs. *k*, *v* och *m* ... Av detta skäl är hans tabell visserligen användbar för att beskriva empiriska fenomen statistiskt, men den bortser från den kapitalistiska produktionens inre struktur.” (Shinzaburo Koshimura, *Theory of Capital Reproduction and Accumulation*, Kitchener, Ontario, 1975, s 9.)

¹⁰⁷ Se inledningen till det första bandet.

vulgära andrahandsversioner än på den äkta varan. Ty om arbetare alls uppträder i det andra bandet, så är det huvudsakligen som *köpare av konsumtionsvaror*, och därmed som *försäljare* av varan arbetskraft, snarare än som producenter av värde och mervärde (även om denna sistnämnda egen-skap, som det slås fast i första bandet, givetvis är den fasta grund som hela analysen grundar sig på.)

Men för att förstå den djupare innebörden i begreppet ”kapitalets cirkulationsprocess”, liksom andra bandets exakta plats i den övergripande analys av det kapitalistiska produktionssättet som Marx försöker göra i sitt stora verk i tre band, måste vi förstå det inre sambandet mellan produktion av värde och realisering av det. Varuproduktion är uttrycket för en speciell samhällelig organisationsform som innehåller en grundläggande motsättning. Å ena sidan har människans produktion lämnat bakom sig de primitiva former av självhushållning och hantverk som var förhärskande i mer eller mindre isolerade samhällen av producenter/konsumenter. Arbetsdelningens och arbetsproduktivitetens utveckling, liksom de ökande transporterna och kommunikationerna, har stadigt utvidgat omfattningen och djupet på det ömsesidiga beroendet mellan människor. Fler och fler lokala, regionala, till och med nationella och kontinentala samhällen är beroende av varandra för tillförsel och sammansättning av råvaror, för arbetsverktyg och för själva de mänskliga producenterna. Därmed har arbetsprocessen i allt större omfattning blivit *objektivt socialiserad*. Men på samma gång gör det privata ägandet av produktions- och cirkulationsmedlen, tillsammans med (penning-) kapitalets uppkomst och tillväxt, att *privat tillägnande* är både startpunkten och målet för alla produktiva bemödanden. Medan arbetet objektivt blir alltmer socialiserat, förblir det således i större utsträckning än tidigare organiserat på basis av *privat produktion*.

Varuproduktion, värdeproduktion, ”värdeformen” som Marx kallar det i början av första bandet, har sina rötter i denna grundläggande motsättning.¹⁰⁸ Produktion är inte möjlig utan *samhälleligt* arbete – utan att tusentals (i en del fall hundratusentals) personer samarbetar för att producera en viss vara under optimala villkor för arbetsproduktivitet. Men eftersom produktionen grundar sig på och är anpassad till privat tillägnande, så är det samhällelige arbetet inte omedelbart organiserat som sådant – dess insats i produktionsprocessen avgörs inte av samhället i sin helhet, och det förbrukas som *privat arbete*. Dess samhällelige karaktär går bara att upptäcka i efterhand, genom att varan säljs, dess värde realiserar, och under kapitalismen genom att varans kapitalistiska ägare tillägnar sig en viss del av det mervärde som alla produktiva arbetare har skapat, och tillägnar sig det i form av profit. Värdeproduktion eller varuproduktion uttrycker således det motsägelsefulla faktum att varor på en och samma gång är ett resultat av samhälleligt och privat arbete, att den samhällelige karaktären på det privata arbete som har lagts ner på deras produktion inte går att slå fast omedelbart och direkt, och att *varor måste cirkulera*, deras värde måste realiserar, innan vi kan få reda på hur stor andel av det privata arbete som har förbrukats under produktionen av dem erkänns som samhälleligt arbete.

Således finns det en oupplöslig enhet mellan produktion av värde och mervärde å ena sidan, och cirkulation (försäljning) av varor å den andra. Under varuproduktionen, och i ännu högre grad under dess kapitalistiska form, kan inte den ena äga rum utan den andra. Det är därför studiet av ”kapitalet i allmänhet” – tillfälligt skilt från konkurrens och ”många kapital” – omfattar *både* varans produktionsprocess och cirkulationsprocess.¹⁰⁹

Men så fort vi börjar analysera varucirkulationen *under kapitalismen* (först och främst försäljningen av varor i syfte att realisera deras värde) tittar vi på mycket mer än enkel *varucirkulation*. Vi tacklar i själva verket cirkulation av varor *som kapital*, det vill säga cirkulation av kapital. Under loppet av

¹⁰⁸ *Kapitalet*, första bandet, kapitel 1.

¹⁰⁹ Marxister har i allmänhet lagt mycket mindre vikt vid frågan om cirkulationen än om produktionen, och har ofta förbisett att de i grund och botten är förenade. Ett sällsynt exempel av att böja pinnen för långt åt andra hållet är boken av ”höger-” austromarxisten och den tidigare presidenten för den österrikiska republiken, dr Karl Renner – *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlin, 1924. Renner koncentrerar helt sin analys på varucirkulationen, och försöker medvetet göra cirkulationsfären till en språngräda för att socialisera det ekonomiska livet.

sin analys av cirkulationsprocessen presenterar Marx ett nytt och hänförande intressant studieobjekt: *det samhälleliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation* ("omslag"). Även om det formellt bara är titeln på andra bandets tredje avdelning, så kan man mycket väl hävda att det uttrycker hela bandets bakomliggande ämne.

Marx förklarar själv¹¹⁰ att varje enskilt kapitals cirkulation och reproduktion, som börjar analyseras i andra bandets första avdelningar, måste betraktas som en del av en mer allmän rörelse av cirkulation och reproduktion – det samhälleliga totalkapitalets cirkulation och reproduktion. Det beror inte bara på att en sådan studie metodologiskt måste föregå en undersökning av konkurrensens effekter på uppdelningen av mervärdet mellan olika kapitalistiska företag, utan också för att en bredare fråga återstår att besvara. Hur kan ett anarkistiskt samhällssystem, som grundar sig på privata beslut om investeringar, "sammansättning av faktorer" och produktion säkerställa att de objektiva, materiella beståndsdelar som är nödvändiga för en fortsatt produktion och tillväxt existerar? Vilka är de *absoluta förutsättningarna* för en sådan tillväxt? Det var för att besvara dessa utomordentligt "moderna" frågor som Marx utvecklade sina berömda reproduktionsscheman och visade att tillväxt kunde rymmas inom hans teori om kapitalismen.

Eftersom kapitalistisk produktion är produktion för profit (värdeproduktion som är inriktad på att värdet ska öka), innebär tillväxt alltid *kapitalackumulation*. Även om detta klargjordes redan i *Kapitalets* första band (kapitel 22 och 23), så utvecklas resonemanget fullt ut först i det andra bandet. De centrala begreppen är *kapitalisering av (en del av) mervärdet* och *utvidgad reproduktion*. För att en ekonomisk tillväxt ska ske måste en del av det mervärde som arbetarklassen har producerat och kapitalisterna tillägnat sig *spenderas produktivt* och inte slösas bort improduktivt på konsumtionsvaror (och lyxvaror) av den härskande klassen och dess följeslagare och påhäng. Med andra ord måste det omvandlas till mer konstant kapital (byggnader, utrustning, energi, råvaror, hjälpprodukter, etc.) och mer variabelt kapital (penningkapital som är tillgängligt för att anställa en större arbetsstyrka). Kapitalackumulation är inget annat än denna (delvisa) kapitalisering av mervärdet, det vill säga en (delvis) omvandling av profit till ytterligare kapital.¹¹¹

Utvidgad reproduktion betecknar den process med vilken kapitalets omslag (både enskilt kapital och det samhälleliga totalkapitalet, om än inte nödvändigtvis *alla* enskilda kapital; med tanke på konkurrensen kan vi till och med säga: i det långa loppet *aldrig* alla kapital) efter ett visst antal mellanliggande stadier, som studeras minutiöst i det andra bandet, leder till att *den produktiva verksamheten blir allt större*. Mer råvaror omvandlas av fler arbetare som använder fler maskiner till fler färdiga produkter, med ett större totalt värde än under den föregående omslagsperioden. Det leder till en högre total försäljning och slutliga profiter, vilket i sin tur gör det möjligt att lägga en högre absolut mängd (om än inte alltid en högre procentuell andel) av profiterna till kapitalet. På så sätt fortsätter tillväxtspiralen...

Studien av varucirkulationen, reproduktionen (och ackumulationen) av kapital och kapitalets rotation i sin helhet, omfattar hela tiden den dialektiska enheten och motsättningen mellan de motsatser som finns i produktionens varuform, nämligen den motsägelsefulla enheten mellan bruksvärde och bytesvärde, som dubbleras i enheten mellan varor och pengar. Ett av de framträdande särdragen i *Kapitalets* andra band, som både marxistiska och akademiska kommentatorer har givit otillräcklig uppmärksamhet,¹¹² är just det mästerliga sätt på vilket Marx under hela sin analys av cirkulationsprocessen utvecklar det inledande temat i *Kapitalets* första band. Vi kommer att få tillfälle att återvända till det.

¹¹⁰ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 18.

¹¹¹ Mycket viktigt är att kapitalackumulation också kräver att produktionsmedel som *producerar mer produktionsmedel* läggs till de produktionsmedel som producerar konsumtionsvaror, eller helt enkelt ersätter de produktionsmedel som har förbrukats under den löpande produktionen.

¹¹² Ett viktigt undantag är Rosdolsky, *op. cit.*

2. Kapitalets tre former

Ända från början gör Marx klart att kapital under det kapitalistiska produktionssättet¹¹³ uppträder i tre former: penningkapital, produktivt kapital och varukapital. Penningkapital är den ursprungliga formen och det slutgiltiga syftet med hela denna djävulska strävan. Produktivt kapital är den grundläggande förutsättningen för en hela tiden allt större spiral. Om inte kapitalet tränger in i produktionssfären kan den samhälleliga produktionen och merprodukten bara fördelas och tillägnas på nytt, inte ökas av kapitalistiska företag. Under sådana villkor skulle kapitalisterna i grund och botten agera som parasiter och plundrare av förkapitalistiska (eller postkapitalistiska) produktionsformer, istället för herrar över produktionen och tillägnandet av mervärdet (av den samhälleliga merprodukten). Vad gäller varukapital, så är det kapitalismens grundläggande förbannelse att varor *måste* gå igenom en fas där de – i ännu ej realiserad form – innehåller det mervärde som arbetarklassen har producerat. Med andra ord, innan penningkapitalet kan återgå till sin ursprungliga form, utökat med mervärde, så *måste* det gå igenom det mellanliggande stadiet varuvärde – värde som är förkroppsligat i varor som fortfarande *måste* gå igenom eldprovet att säljas.

Marx använde formuleringen ”kapitalets formförändringar” för att peka på att kapitalet, precis som en fjäril som går genom de på varandra följande stadierna av larv, puppa och fjäril, antar formerna penningkapital, produktivt kapital och varukapital, innan det återvänder till stadiet penningkapital. Samtidigt som dessa tre former till stor del följer på varandra under kapitalets rotation, så samexisterar de också med varandra. En av de viktigaste och mest lysande avdelningarna i det andra bandet är den som om och om igen betonar den *diskontinuerliga* karaktär som reproduktionen av kapitalets tre former har, och det organiska bandet mellan denna diskontinuitet och det kapitalistiska produktionssättets själva väsen.

Just på grund av att det kapitalistiska produktionssättet är allmän produktion av varor, kan inte penningkapitalet enbart föregå och komma efter den utbredda förekomsten av kapital, och också gör det, utan det *måste* också existera *sida vid sida* med det. På samma sätt är varukapital inte bara ett resultat av det produktiva kapitalets funktion, det är också dess nödvändiga grund. Löpande produktion är i själva verket bara möjlig (och det gäller speciellt varor med en livslängd eller produktionsperiod som är längre än genomsnittet) om alla varor som tillverkas under den föregående omslagsperioden *inte* redan har sålts till slutkonsumenterna – det vill säga om *lager och reserver* av råvaror, energi, hjälpprodukter, halvfabrikat och de konsumtionsvaror som krävs för att reproducera arbetskraften finns tillgängliga i stor skala. En fortsatt produktionsprocess kan sägas vara beroende av att penningkapitalet, det produktiva kapitalet och varukapitalet har omslagscyklar som är diskontinuerliga eller inte synkroniserade.

Dessutom kräver de kapitalistiska produktionsförhållandenas själva natur att det finns penningkapital innan produktionsprocessen inleds. Att de ”fria” arbetarna skilts från sina produktionsmedel och sitt levebröd innebär att ägarna till produktionsmedlen är *tvungna att köpa* arbetskraft innan den produktiva verksamheten påbörjas. Och de *måste* ha tillgång till tillräckligt mycket penningkapital för att genomföra transaktionen: ”Peningförhållandet mellan kapitalist och lönearbetare, deras ömsesidiga förbindelse som köpare och säljare, ligger inneslutet i själva det kapitalistiska produktionssystemet.”¹¹⁴

Således studerar det andra bandet i stor utsträckning det *ständiga sammanflätandet* av penningkapitalets, det produktiva kapitalets och varukapitalets framträdande och försvinnande – från cirkulationssfären till produktionssfären och tillbaka till cirkulationssfären, tills varan slutligen

¹¹³ Denna specificering är nödvändig. Även om kapital kan uppträda och överleva i förkapitalistiska och postkapitalistiska samhällen (samhällen i övergång från kapitalism till socialism), så gör det detta huvudsakligen utanför produktionssfären. Det kan i inget av dessa fall dominera produktionens viktigaste sektorer. Det sker först när produktivt kapital uppträder – den form som är lämplig för det kapitalistiska produktionssättet.

¹¹⁴ *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 4.

konsumeras. Varje form övergår i den andra utan att helt driva ut den från cirkulationssfären, och än mindre från den allmänna samhällseliga scenen. Vi kan faktiskt säga att dialektiken mellan pengar (penningkapital) och varor (varukapital) är den grundläggande motsättning som undersöks i *Kapitalets* andra band. Här är återigen Marx' "modernism" särskilt slående.

Dessa överväganden visar "tidsfaktorns" centrala betydelse i Marx' analys av det kapitalistiska produktionssättet. Produktionssättets funktionssätt går inte att förstå om tidssekvenser och tids-scheman, produktions- och omslagscyklernas varaktighet, och längden på kapitalets omslagsperiod görs helt abstrakta. Marx' viktiga åtskillnad mellan cirkulerande kapital och fast kapital grundar sig uteslutande på den mängd tid som krävs för att var och en av dessa två delar av penningkapitalet ska återgå till sin ursprungliga form. Efter varje produktions- och cirkulationscykel av varor återvinner de kapitalistiska företagen det cirkulerande kapitalet (som har spenderats på råvaror och löner). Men fast kapital återfås i sin helhet först efter n produktions- och cirkulationscykler, vars antal beror på maskinernas och byggnadernas livslängd. Det är välkänt att Marx arbetade utifrån hypotesen att maskinernas (givetvis inte byggnadernas) genomsnittliga livslängd är lika med, och i själva verket *avgör*, handelscykelns genomsnittliga varaktighet. Det vore en fruktbar uppgift för marxistiska forskare att fördjupa vår förståelse för vilken roll och funktion denna "tidsdimension" har i Marx' *Kapitalet*. Ty där uppträder tiden som ett mått på produktion, värde och mervärde (arbetstid), som det samband som knyter samman produktion, cirkulation och reproduktion av varor och kapital (cykler av omslag och reproduktion av kapital), som medel för kapitalets rörelselagar (handels-cykler, cykler av klasskamp, långsiktiga historiska cykler), och som människans själva innersta natur (fritid, livslängd, kreativ tid, tid för social samvaro).

Studiet av varornas och kapitalets cirkulationsprocess handlar i grund och botten om formförändringar – förändringen från en form till en annan som vi just har nämnt. Men denna analys börjar på en hög abstraktionsnivå och kommer allt närmare det kapitalistiska livets vardagliga "fenomen", och representerar själv denna cirkulationsprocess i de på varandra följande konkretiseringsstadierna. Först har vi cirkulationen av (penning-) kapital i dess mest allmänna form som vi stötte på den i det första bandet:

$$P-V-P' (P+AP)$$

Pengar köper varor så att de kan säljas med en ökning av pengarna – en profit – varav en del kommer att läggas till det ursprungliga penningkapitalet.

Om vi översätter denna formel till hur det kapitalistiska produktionssättet verkligen fungerar, så måste vi ersätta V , de varor som har köpts, med industriägarens speciella åtagande, nämligen att köpa produktionsmedel (pm) och arbetskraft (A) så att arbetskraften kan producera ytterligare värde, mervärde. Under produktionsprocessen ger denna kombination av produktionsmedel och arbetskraft upphov till nya varor som innehåller ett ytterligare värde som måste säljas för att leda till bildandet av ackumulerat kapital. Således blir den ursprungliga formeln:

$$P - V \begin{array}{l} \nearrow pm \\ \searrow A \end{array} \quad \dots \text{produktion} \dots V' - P' (P + AP, \text{ där } AP = \text{ackumulerat mervärde})$$

3. Kapitalomslaget dubbla aspekt i Marx' ekonomiska teori

På grundval av den motsättning mellan bruksvärde och bytesvärde som finns inneboende i varan betraktade Marx frågan om kapitalets omslag, reproduktionen, som ett *dubbelt problem*:

(a) För att uppnå (åtminstone en enkel, och normalt en utvidgad) reproduktion, *måste* hela det värde som finns förkroppsligat i de producerade varorna *realiseras*, det vill säga att de måste *säljas till sitt värde*. Tvärtemot de antaganden som en del av Marx' mest skarpsinniga anhängare gjorde, främst Rudolf Hilferding, Otto Bauer och Nikolaj Bucharin, så betraktade han inte denna realisering som

”automatisk”, och inte heller härledde han den ”från sina reproduktionsscheman” som en del naivt har föreslagit.¹¹⁵

(b) För att lyckas kräver åtminstone enkel – och normalt även utvidgad – reproduktion, *samtidigt* att *bruksvärdet på de varor som produceras* ska tillfredsställa de *materiella* förutsättningarna för att starta om produktionen i en befintlig eller bredare omfattning. Med en teknologisk nivå som är lägre än fullständig automatisering, och utan livsmedelsreserver, kan ingen reproduktion äga rum om varorna enbart består av råvaror och maskiner. Arbetarna och kapitalisterna skulle svälta ihjäl innan de tillgängliga maskinerna kunde användas för att starta om jordbruksproduktionen, eller lagren av råvaror kunde omvandlas till konstgjord mat. På samma sätt vore reproduktion omöjlig om hela den löpande varuproduktionen, som genomförts med användning av sofistikerade maskiner i stor skala, bestod av konsumtionsvaror och råvaror. Om det inte finns några lager av maskiner eller reservdelar, skulle maskinerna och produktionen bryta samman innan de välnärda arbetarna kunde bygga nya maskiner av enbart råvaror.

Vi bör i förbigående tillägga att en utvidgad reproduktion, som är ”norm” under kapitalismen, inte bara kräver att det finns (dvs. tidigare har producerats) bruksvärden som utgör nödvändiga objektiva delar i reproduktionen (produktionsmedel för att ersätta förbrukad utrustning och råvaror; fler produktionsmedel som krävs för att öka den materiella produktionen; konsumtionsvaror för att livnära både redan anställda arbetare och fler rekryter till arbetsstyrkan). En utvidgad reproduktion kräver dessutom att det existerar *en möjlig källa till mer arbete*. Man ska inte förbise den ”industriella reservarméns” *dubbla funktion*, både för att reglera lönerna (säkerställa att mervärdekvoten är över en viss nivå) och som materiell förutsättning för en utvidgad reproduktion. Om de ”traditionella” sätten att öka eller vidmakthålla denna ”reservarmé” tar slut (när till exempel självständiga bönder, hantverkare och butiksägare har minskat som andel av den totala aktiva befolkningen, eller ersätandet av människor med maskiner inom industrin saktar in), så kan nya källor alltid utnyttjas genom utbredd omvandling av hemmafruar till lönearbetare, arbetskraftsinvandring i massiv skala, omfattande omplacering av studerande ungdomar till arbetsmarknaden, och så vidare.¹¹⁶

Det jättesteg framåt inom den ekonomiska analysen som Marx tog går att mäta med det faktum att de flesta akademiska ekonomer än idag inte till fullo har förstått denna grundläggande nyskapande beståndsdel i hans reproduktionsscheman. De har splittrat upp kapitalets hela reproduktionsprocess, som grundar sig på denna ”enhet mellan motsatser”, i en osammanhängande dikotomi. Å ena sidan koncentrerar sig analysen på *fysiska koefficienter* (i synnerhet inom utbytet mellan branscher, som i Leontievs input-output-tabeller och alla härledningar av dem), dvs. den handlar om bruksvärden. Å andra sidan riktar studierna, som i fallet med keynesianska och post-keynesianska avhandlingar,¹¹⁷ in sig på penningflöden, inkomstflöden, det vill säga på bytesvärden som till stor del skiljs från varorna i den produktion från vilken de härrör. Inkomstteorierna blir därmed alltmer skilda från produktionsteorierna, och om ”produktionsfunktionens” förmedling överhuvudtaget används, så är

¹¹⁵ Se speciellt Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien, 1923, s 310; Nikolaj Bucharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, London, 1972, s 226; och Otto Bauer, ”Die Akkumulation des Kapitals” i *Die Neue Zeit*, vol 31, 1913.

¹¹⁶ Se Ernest Mandel, *Senkapitalismen*, del 1.

¹¹⁷ Paul Samuelsons *Economics* (4:e upplagan, New York, 1958, s 41) försöker korrelera intäktflöden och varuflöden med hjälp av ett sammanhängande system av ”marknader med tillgång och efterfrågan”. Men det är ”allmänheten” som köper ”konsumtionsvaror”, samtidigt som den ”säljer” mark, arbete och kapitalvaror (dvs. produktionsfaktorer) till ”företagen”. I sin tur köper ”företagen” mark, arbete och kapital från ”allmänheten” och säljer konsumtionsvaror till den. Samuelson verkar inte ha lagt märke till att ”allmänheten” (dvs. den stora massan konsumenter) under kapitalismen inte äger ”kapitalvaror” (dvs. råvaror och utrustning) och att dessa säljs av vissa ”företag” till andra. I hans system ”säljs” ”kapitalvaror” utan att ha producerats. Vi bör lägga märke till att Marx’ reproduktionsscheman inte bara är analytiskt och teoretiskt mer stringenta, utan på samma gång är mer realistiska, det vill säga de överensstämmer bättre med det kapitalistiska ekonomiska livets verkliga organisering än många akademiska ekonomers mystifierande konstruktioner.

den till största delen resultatlös, och beaktas på mikroekonomisk snarare än makroekonomisk nivå.

Framförallt har den traditionella akademiska teorin fört fram tanken om *en ständig förening och sammanflätning av de två* – det uppenbara faktum att inkomster skapas under produktionen av varor med ett visst bruksvärde, som motsvarar strukturen på de samhälleligt erkända behoven, och att det är oundvikligt med en ojämvikt när det inte finns en inkomststruktur som är förenlig med det värde som har producerats – och än mindre tacklat den (med ett marginellt undantag av vissa som har studerat handelscykeln och kristeorin). Den aggregationsteknik som Keynes presenterade har om något gjort saker och ting ännu värre genom att arbeta med odifferentierade penningflöden. Ty då undviker man frågan (för att inte tala om lösningen på den) om en viss nationalinkomst har en efterfrågestruktur (på konsumtionsvaror, på produktionsvaror som producerar produktionsvaror, på produktionsvaror som producerar konsumtionsvaror, på lyxvaror, på vapen och andra varor som bara staten köper, etc.) som exakt motsvarar den specifika strukturen på det totala varuvärde som skapas under produktionsprocessen.

I själva verket antog större delen av den berörda akademiska teorin (och även en inte så liten del av den postmarxistiska teorin) under lång tid att någon sorts Says lag gällde.¹¹⁸ Det vill säga att den tog för givet att marknadskrafternas normala verkan gör att en viss värdestruktur hos produktionen står i relation till en motsvarande inkomststruktur (köpkraftsstruktur). Ett av Marx' främsta syften i *Kapitalets* andra band är att visa att så inte är fallet: att sådana överensstämmelser är beroende av vissa exakta proportioner och strukturer, både av bytesvärden och bruksvärden, att till exempel löner *aldrig* köper maskiner under kapitalismen, och att dessa exakta proportioner är extremt svåra att förverkliga i kapitalismens faktiska praktik.

Det är därför särskilt överraskande att Joan Robinson förebrår Marx för att ha "misslyckats att inse hur mycket den ortodoxa teorin står och faller med Says lag, och ha ställt sig uppgiften att upptäcka en kristeori som skulle gälla i en värld där Says lag är förverkligad, liksom en teori som uppstår när Says lag omkullkastas".¹¹⁹ Vore det inte riktigare att säga att Robinson själv, när hon följer Keynes' uppfattning om "effektiv efterfrågan", inte lyckas inse hur mycket Marx' teori om varan som en enhet-och-motsättning av bruksvärde och bytesvärde inte bara underbygger hans uppfattning om de nödvändiga svängningarna i tillgång och efterfrågan på makroekonomisk nivå, utan faktiskt flätar samman det med sin teori om inkomstfördelningen (fördelningen av efterfrågan) i det kapitalistiska samhället? Under kapitalismen har inkomstfördelningen en klasstruktur som bestäms av själva produktionssättets struktur, och på medellång sikt styrs av kapitalisternas klassintressen. Under kapitalismen kommer aldrig en ökning av den "effektiva efterfrågan" som inte ökar profitkvoten utan istället får den att minska att leda till en "högkonjunktur". *Denna* grundläggande sanning förstod både Ricardo och Marx mycket väl – även om många av senare tiders keynesianer inte gör det.

Vi sa tidigare att en av reproduktionsschemans grundläggande funktioner är att visa att tillväxt (dvs. själva kapitalismens existens) åtminstone är *möjlig* under det kapitalistiska produktionssättet. Med tanke på hur enormt anarkistisk produktionens organisering är (under *laissez-faire*-kapitalismen på hemmamarknaden, under monopolkapitalismen på världsmarknaden), och med tanke på konkurrensens själva karaktär, är detta ingalunda så självklart som det låter. Reproduktionsschemana pekar ut den kombination av värde- och bruksvärdestrukturer i den totala mängden varor inom vilken tillväxt *kan* ske. Men Marx försökte aldrig bevisa att dessa proportioner automatiskt och alltid säkerställs av marknadskrafternas "osynliga hand". Tvärtom hävdade han om och om

¹¹⁸ I sin långa och intressanta diskussion om reproduktionsscheman och jämviktsformler som härrör från dem, undviker exempelvis Oskar Lange hela tiden det *dubbla* flödet av varor och pengar, och förutsätter ett rent bytesförhållande mellan de två avdelningarna. (Oskar Lange, *Theory of Reproduction and Accumulation*, Warszawa, 1969, s 24, 28, etc.)

¹¹⁹ Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, New York, 1966, s 51.

igen¹²⁰ att dessa proportioner är *svåra* att uppnå och omöjliga att bibehålla permanent, och att de rubbas automatiskt av samma krafter som ibland skapar dem. Med andra ord visar reproduktions-schemana att under kapitalismen är jämvikt, för att inte tala om en tillväxt i jämvikt, undantag och inte regel: att bristande proportioner är mycket vanligare än proportionalitet, och att tillväxt som i grund och botten är ojämn oundvikligen leder till att tillväxten avbryts – krympande reproduktion eller kris.

När vi säger att Marx' reproduktionsscheman sammanfattar kapitalets och varornas omslag som *en dubbel rörelse*, så menar vi att de baseras på *ett kombinerat dubbelt flöde* – ett flöde av värde som skapats under produktionsprocessen, och ett flöde av pengar (penningintäkter och penningkapital) som har frigjorts under cirkulationsprocessen för att realisera värdet hos de varor som producerats. Schemana baseras uppenbarligen inte på byteshandel: avdelning I ”byter” inte helt enkelt varor med avdelning II i enlighet med ”ömsesidiga behov”. *Innan* kapitalisterna eller de arbetare som är anställda i avdelning I kan få de varor de behöver måste de visa sig ha tillräcklig köpkraft för att *köpa* dem från avdelning II *till sitt värde*.¹²¹ Dessutom går det inte att lösa svårigheten med knep som att ur tomma intet plötsligt plocka fram fler källor till köpkraft. Om det verkligen uppträder nya källor till pengar – och vi kommer att se att de spelar en central roll i Marx' scheman – så måste de vara strukturellt förknippade med den fråga som analyseras. Med andra ord måste man visa att de *av nödvändighet samexisterar* med produktionsprocessen och cirkulationen av varor under det kapitalistiska produktionssättet.

Reproduktionsschemans dubbla natur återspeglar varans och varuproduktionens natur i allmänhet, och undviker eller motsäger inte på minsta sätt värdelagens funktion – en lag som bland annat säger att mängden och kvalitén på det värde som produceras, både det hos varje enskild vara och det hos totalmängden varor, är oberoende av deras bruksvärde. Bruksvärde är en nödvändig *förutsättning* för varuvärde. En vara som ingen vill köpa på grund av att den inte tillfredsställer något behov går inte att sälja, och har därmed inget bytesvärde. Arbete som har förbrukats under produktionen av den är samhällsligt bortslösat, inte samhällsligt nödvändigt arbete. På samma sätt är en viss bruksvärdesstruktur hos den totala produktionen – en viss mängd av x råvaror, y delar utrustning och z sorters konsumtionsvaror – en materiell och *samhällelig* förutsättning för en framgångsrikt genomförd (enkel eller utvidgad) reproduktion. Men dessa varors bruksvärde kommer bara att realiseras om deras marknadsvärde kan mötas, det vill säga om de kan köpas. (Även om all mat de behöver finns, så kan miljoner svälta – och gör det! – under kapitalismen, på grund av att de saknar köpkraft att köpa den. De skulle förstås också svälta om det verkligen saknades mat, men även om det verkligen händer ibland, är det en mycket mer sällsynt händelse.) Dessutom kommer systemet bara att vara i jämvikt (dvs. att utvidgad reproduktion kommer att vara möjlig i värdetermer) om dessa varor generellt sett *säljs till sitt värde*, det vill säga om det mervärde som arbetarklassen har producerat realiseras i form av profit. Och det är ingalunda säkert under kapitalismen.

Ett annat första villkor för jämvikt måste uppfyllas innan det dubbla flödet av varor och köpkraft mellan avdelningarna ens kan undersökas. Den *sammanlagda totala* produktionen i båda avdelningarna måste vara lika med, inte mindre eller större än, den totala efterfrågan som en utvidgad reproduktion skapar. Under enkel reproduktion kan det uttryckas så här:

¹²⁰ Jmfr: ”Då den kapitalistiska produktionen medför att produkterna omsätts som varor, innebär det också att pengarna inte bara användes som cirkulationsmedel utan också som penningkapital inom varuproduktionen. Därvid uppstår vissa för detta produktionssätt säregna betingelser för den normala omsättningen, och därmed också för penningproduktionens normala förlopp i både enkel och utvidgad skala. Dessa betingelser kan emellertid lika gärna medföra ett onormalt förlopp, som slår om i kriser, då jämvikten själv är en tillfällighet, vid den spontana utvecklingen av produktionen.” (*Kapitalet*, andra bandet, kapitel 21, avdelning 1.) Jmfr även Karl Marx, *Grundrisse*, London, 1973, s 413-414.

¹²¹ I *Kapitalets* andra band, som i Marx' övergripande plan, precis som det första bandet, förekommer under rubriken ”Kapitalet i allmänhet” (”Das Kapital im Allgemeinen”), bortser författaren medvetet från konkurrensen. Därmed spelar produktionspriser ingen roll, och beräkningarna är endast värdeberäkningar.

$$I = I_c + II_c$$

$$II = I_v + I_m + II_v + II_s$$

Under utvidgad reproduktion blir det:

$$I = I_c + \Delta I_c + II_c + \Delta II_c$$

$$II = I_v + \Delta I_v + (I_m - \Delta I_c - \Delta I_v) + II_v + \Delta II_v + (II_m - \Delta II_c - \Delta II_v)$$

Värdet på och mängden produktionsmedel som produceras måste vara lika med värdet på och mängden produktionsmedel som förbrukas i båda avdelningarna under den aktuella produktionsperioden (plus, under utvidgad reproduktion, värdet på de ytterligare produktionsmedel som behövs i båda avdelningarna). Värdet av och mängden konsumtionsmedel som produceras måste vara lika med efterfrågan på konsumtionsvaror (löner + profit som spenderas på icke produktiv konsumtion) i båda avdelningarna.

4. Innebörden i Marx' reproduktionsscheman

De så kallade "villkoren för proportionalitet" i ett system med två avdelningar (där den totala mängden varor klassificeras i en avdelning I för produktionsmedel och en avdelning II för konsumtionsvaror) formulerades av Marx själv. I fallet med enkel reproduktion är de:

$$I_v + I_m = II_c$$

Utifrån detta härledde Otto Bauer och Bucharin en liknande formel för utvidgad reproduktion, som även om den finns i det andra bandet inte uttryckligen formulerades av Marx:¹²²

$$I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma} = II_c + II_{m\beta}$$
¹²³

I överensstämmelse med reproduktionsschemanas dubbla natur har dessa villkor för proportionalitet två samtidiga betydelser:

(a) *Bytesvärdet* på de varor som avdelning I säljer till avdelning II måste vara lika med värdet på de varor som avdelning II säljer till avdelning I (annars skulle det uppstå ett överskott i åtminstone en av avdelningarna som inte går att sälja).

(b) Det specifika *bruksvärdet* på de varor som produceras i båda avdelningarna måste motsvara deras ömsesidiga behov. Exempelvis måste köpkraften hos de arbetare som tillverkar produktionsvaror inte bara hitta "varor" på marknaden, utan *verkliga konsumtionsvaror* som är lika med det lönebeloppet. (Under kapitalismen antas inte arbetare spendera sina pengar på andra varor än konsumtionsvaror.)

Reproduktionsschemanas varukaraktär, och inte karaktär av byteshandel, medför vidare ett *dubbelt flöde* mellan de två avdelningarna. När avdelning I *säljer* råvaror och utrustning till avdelning II (för att ersätta värdet på det II_c som har förbrukats under den föregående produktionscykeln), så strömmar varor från avdelning I till avdelning II, medan pengar strömmar från avdelning II till avdelning I. Det måste utrönas varifrån dessa pengar ursprungligen kom. Och vice versa, när avdelning II säljer konsumtionsvaror till arbetarna i avdelning I, för att göra det möjligt för dem att reproducera sin arbetskraft, så strömmar varor från II till I, medan pengar strömmar från I till II.

Ur rent teknisk synvinkel är det inget egendomligt eller magiskt med detta schema med två avdelningar. Det är bara det mest grundläggande begreppsmässiga verktyget – en enorm förenkling i

¹²² Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 21, avdelning 3.

¹²³ Det totala mervärdet (m) i båda avdelningarna delas upp i tre delar:

α : improduktivt konsumerat av kapitalisterna;

β : ackumulerat i form av konstant kapital;

γ : ackumulerat i form av variabelt kapital.

syfte att visa *det bakomliggande antagandet av jämvikt* (eller tillväxt som hålls i jämvikt och är proportionerlig) *under förhållanden av varuproduktion*. För att ett utbyte ska ske måste det finnas minst två privata kapitalister som är oberoende av varandra. Med dessa begreppsmässiga verktyg vore det enkelt att skissera en modell med tre avdelningar (t ex med guld som avdelning III), eller med fyra avdelningar (med både guld och lyxvaror som ytterligare avdelningar, med skillnaden, att även om lyxvaror precis som vapen är oanvändbara ur reproduktionens synvinkel, så ingår inte guld i reproduktionsprocessen utan förmedlar den, och hjälper till att cirkulera varor för utvidgad reproduktion). Vi skulle sedan kunna gå vidare till en modell med fem avdelningar (och dela upp avdelning I i produktionsmedel som producerar produktionsmedel och produktionsmedel som producerar konsumtionsvaror) eller en med sju avdelningar (med en ytterligare uppdelning av underavdelningarna i avdelning I i råvaror och maskiner). Steg för steg skulle vi närma oss en branschövergripande modell som återspeglar den faktiska strukturen hos en modern kapitalistisk industrialiserad ekonomi.¹²⁴

Vi skulle behöva slå fast ett visst antal förutsättningar för ett ömsesidigt fysiskt beroende mellan alla dessa branscher (de klagörs av Leontievs input-output-tabeller, som grundar sig på antingen en stabil eller föränderlig teknologi). Dessa skulle sedan behöva kompletteras med en tabell med värdeekvivalenter (värdejämlikhet), eftersom det enda villkoret för jämvikt är att värdet *totalt sett* realiseras. Här visar sig en viktig skillnad mellan ett schema med två avdelningar och ett med många avdelningar. I det förstnämnda måste bytesvärdena i de två avdelningarna vara likvärdiga, men det gäller inte för det sistnämnda. Avdelning *C* till exempel (låt oss säga råvaror som är nödvändiga för produktion av konsumtionsvaror) skulle kunna ha ett ”överskott” i sitt utbyte med avdelning *E* (färdiga konsumtionsvaror i ett schema med nio avdelningar, där *F* är avdelningen för lyxvaror och *G* avdelningen för guldproduktion), samtidigt som den hade ett ”underskott” i sitt utbyte med avdelning *B* (utrustning för produktion av produktionsvaror, inklusive råvaror).¹²⁵ I detta fall skulle systemet fortfarande uppnå jämvikt, under förutsättning att alla ”överskott” och ”underskott” tog ut varandra *för varje avdelning* (dvs. stod i inbördes förhållanden på ett absolut proportionellt och inte godtyckligt sätt), och under förutsättning att varje avdelning realiserade totalvärdet av de varor som producerades i dem, och hade tillräcklig köpkraft för att skaffa sig de nödvändiga objektiva beståndsdelarna i en utvidgad reproduktion (som måste tillhandahållas med sina speciella bruksvärden av den aktuella produktionen i avdelning *A* till *E*).

Men bilden blir en annan när vi inte bara betraktar schemat med två avdelningar som ett begreppsmässigt eller analytiskt verktyg, utan som en modell som motsvarar en samhällsstruktur. Då blir det uppenbart att valet av *dessa* två avdelningar som grundläggande uppdelning av den mängd varor som produceras inte alls är godtyckligt, utan motsvarar den fundamentala karaktären hos människans produktion i allmänhet – inte bara hur den uttrycks specifikt under kapitalistiska produktionsförhållanden. Människan kan inte överleva utan att upprätta en materiell symbios med naturen. Och

¹²⁴ Avdelning III användes första gången av Tugan-Baranovskij (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901) och von Bortkiewicz som ett sätt att representera produktionen av lyxvaror eller guld. Utan att Tugan-Baranovskij och andra som deltog i diskussionen kände till det, hade Marx själv använt ett schema med fyra avdelningar i *Grundrisse* (op. cit., s 441), och fört in särskilda avdelningar för råvaror och maskiner, och liksom Tugan-Baranovskij delat upp konsumtionsmedel mellan en avdelning för arbetarnas konsumtionsvaror och en för lyxvaror (”merprodukter”) ämnade för kapitalisterna.

¹²⁵ För att undvika förvirring använder vi bokstäverna A, B, ... i schemat med nio avdelningar, istället för de romerska siffrorna I, II, etc. Således betecknar A avdelningen för råvaror som används vid produktionen av produktionsmedel; B: utrustning som används vid produktionen av produktionsmedel; C: råvaror som används för produktion av masskonsumtionsvaror; E: råvaror som används för produktion av lyxvaror; F: utrustning som används för produktion av lyxvaror; G: masskonsumtionsvaror; H: lyxvaror (och andra varor som inte ingår i reproduktionsprocessen – t ex vapen); I: guld. Den sovjetiske ekonomen V S Dadajan har skapat ett sofistikerat ”återkopplingsystem” för utvidgad reproduktion som baserar sig ett system med fyra avdelningar (A: produktionsmedel; B: råvaror; C: masskonsumtionsvaror; D: ”element av icke produktiva tillgångar och resten av den samhälleliga produktionen”). Se V S Dadajan, *Ökonomische Berechnungen nach dem Modell der erweiterten Reproduktion*, Berlin, 1969.

hon kan inte förverkliga denna symbios utan att använda verktyg. Hennes materiella produktion kommer därför alltid att åtminstone bestå av verktyg och medel för uppehållet. De två avdelningarna i Marx' reproduktionsscheman är inget annat än den speciellt *kapitalistiska* formen av denna allmänna uppdelning av människans produktion, i så måtto som de (1) tar den generaliserade formen av varor, och (2) förutsätter att arbetarna (de direkta producenterna) inte köper och inte kan köpa den del av varuberget som består av verktyg och råvaror.¹²⁶

Om vi återvänder till de scheman för två avdelningar som läggs fram i *Kapitalets* andra band kan vi nu skissera det dubbla flödet av varor och pengar mellan de två avdelningarna, både i fallet med enkel och med utvidgad reproduktion.

1. *Enkel reproduktion.* I avdelning I köper arbetarna varor från avdelning II till ett värde motsvarande deras löner, och kapitalisterna till ett värde motsvarande deras profiler. *Båda dessa flöden* är kontinuerliga (både arbetare och kapitalister måste äta varje dag) *oavsett* om avdelning I:s varor redan har blivit sålda. Därmed kräver även enkel reproduktion *att kapitalistklassen redan på förhand har tillgång till penningkapital och penningreserver* (för intäktsutgifter) *som är högre än det produktiva kapitalets värde.*¹²⁷ Med de pengar som kapitalisterna i avdelning II får vid försäljningen av sina varor köper de produktionsmedel som behövs för att återställa det konstanta kapital som har förbrukats under produktionsprocessen. Dessa pengar återvänder till avdelning I efter att ha förmedlat köp och försäljning av produktionsmedel i denna avdelning, och återupprättar det inledande penningkapitalet och reserven av penningintäkter med vilka hela omslagsprocessen kan börja om. På samma sätt säljer kapitalisterna i avdelning II konsumtionsvaror till sina egna arbetare och återupprättar därmed omedelbart sitt eget variabla kapital. De säljer konsumtions- och lyxvaror till alla industriägare som är aktiva i denna avdelning, och realiserar på så sätt det mervärde som finns i hela den mängd konsumtionsvaror som har producerats.

2. *Utvidgad reproduktion.* Arbetare och kapitalister i avdelning I köper konsumtionsvaror från avdelning II till ett värde av $I_v + I_{m\alpha}$. Med dessa pengar köper kapitalisterna i avdelning II produktionsmedel från avdelning I för att återupprätta sitt eget konstanta kapital som har förbrukats under produktionsprocessen.¹²⁸ Nu har kapitalisterna i avdelning I de nödvändiga medlen (om det behövs genom att använda reserver av penningkapital) för att förmedla cirkulationen av c i sin egen avdelning och anställa fler arbetare, som kommer att köpa ytterligare konsumtionsvaror (motsvarande $I_{m\alpha}$) från avdelning II. Därmed får kapitalisterna i avdelning II köpkraft för att från avdelning I köpa de ytterligare produktionsmedel som krävs för deras egen utvidgade reproduktion ($II_{m\beta} = \Delta II_c$), medan försäljningen av konsumtionsvaror till arbetare och kapitalister i avdelning II fungerar som det beskrevs ovan. Med de ytterligare medel som kapitalisterna i avdelning I har fått genom försäljningen av ΔII_c till avdelning II, kan de slutligen fullborda sin egen utvidgade reproduktion och förmedla försäljningen av ΔI_c i sin egen avdelning (och även köpa motsvarigheten till ΔI_v från avdelning II, om det inte har täckts helt och hållet under cirkulationens första skede).

5. Bruk och missbruk av reproduktionsschemana

Under de senaste 70 åren har Marx' reproduktionsscheman brukats och missbrukats på ett antal sätt, ända sedan deras analytiska användbarhet började gå upp för både anhängare och motståndare. Vi har redan pekat på en av de mest paradoxala missbruken av schemana, nämligen att använda dem

¹²⁶ Rudolf Hickel (*Zur Interpretation der Marxschen Reproduktionsschemata*, s 116 och fotnoter, s 7) kritiserar vår användning av en avdelning III, och tror att vi rättfärdigar den på grund av att staten köper vapen eller på grund av uppfattningen att vapen är "slöseri". Denna kritik är helt ogrundad. Den objektiva grundvalen till avdelning III är det faktum att den omfattar *alla* varor som inte ingår i reproduktionsprocessen (möjligen med undantag för guldpenningar, i ett schema med fyra avdelningar).

¹²⁷ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 12.

¹²⁸ Utifrån jämviktsformeln $II_c + II_{m\beta} = I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma}$ är det uppenbart att II_c kan vara lika med eller mindre än eller större än $I_v + I_{m\alpha}$, beroende på förhållandet mellan $II_{m\beta}$ och $I_{m\gamma}$.

som ”bevis” för att kapitalismen skulle kunna växa harmoniskt och obegränsat ”om bara” de rätta ”proportionerna” mellan avdelningarna (”villkoren för jämvikt”) vidmakthölls. De författare som är skyldiga till denna avvikelse förbisåg det grundläggande antagande som Marx gjorde: att själva det kapitalistiska produktionssättets struktur, liksom dess rörelselagar, innebär att ”villkoren för jämvikt” *oundvikligen* raseras, att ”jämvikt” och ”harmonisk tillväxt” är marginella undantag till (eller långsiktiga genomsnitt av) normala villkor för obalans (”missbedömningar” mellan de två avdelningarna) och ojämn tillväxt. Vi har studerat detta problem på andra ställen och ska inte upprepa argumenten här. Det räcker att säga, att under kapitalismen gör både *dynamiken hur värde fastställs* och att *konsumenternas utgifter inte är fastställda* det omöjligt att vidmakthålla exakta proportioner mellan de två avdelningarna på ett sätt som tillåter harmonisk tillväxt.

Själva karaktären på den utvidgade reproduktionen – den kapitalistiska reproduktionen – under kapitalismen, gör att produktionen inte bara äger rum i större skala, utan också under förändrade teknologiska förhållanden. Ständiga revolutioner av teknik och produktionskostnader är grundläggande kännetecken hos systemet, vilket Marx underströk mycket kraftigare än någon av sina samtida (inklusive kapitalismens beundrare och smickrare). Men de ständiga revolutionerna medför att varors värde som ett *samhälleligt* mått är utsatt för periodiska förändringar. Av det följer att värdet på insatsnivå inte automatiskt avgör värdet på produktionsnivå. Först efter ett visst intervall kommer det att visa sig om en del av ”insatserna” har varit samhälleligt slöseri. Varken ”monopolens” eller ”statens” subjektiva vilja eller de nykeynesianska planerarnas skicklighet kan förhindra att värdelagen gör sig gällande när privat ägande och konkurrens härskar. Ingenting kan hindra dessa långsiktiga förändringar av varornas värde från att leda till en *omfördelning* av levande arbete mellan olika produktionsbranscher (och till syvende och sist också en omfördelning av produktionsmedlen).

För att undvika överproduktionskriser krävs det på samma sätt inte bara proportionalitet mellan avdelningarna, utan också mellan produktion och ”slutkonsumtion” (dvs. den stora löntagarmassans konsumtion, framförallt i de moderna industrisamhällena, där de tillsammans med sina familjer i allmänhet utgör 80% av det totala antalet konsumenter). Men det är omöjligt av två skäl. För det första: den enda frihet som det normalt inte går att beröva arbetarna är deras frihet att spendera lönerna som de vill – och det finns inget sätt att helt exakt förutsäga hur de kommer att göra det (även om en förutsägelse är 95% riktig så kan det ändå göra att 5% av konsumtionsvarorna inte går att sälja, vilket räcker för att starta en lavin). För det andra har kapitalismens rörelselagar en inneboende tendens att utveckla produktionskapaciteten (inklusive produktionen av konsumtionsvaror) utöver de gränser inom vilka produktionssättet begränsar köpkraften för de som är dömda att sälja sin arbetskraft. Således är bristande proportioner inbyggt i själva systemet.¹²⁹ Men för en marxistisk teori om handelscykler och kriser räcker det inte att visa att det finns en inneboende brist på proportioner (vilket trots allt nästan är en självklarhet, med tanke på de senaste mer än 150 årens regelbundet återkommande överproduktionskriser!). Den måste också visa de *exakta mekanismer* som förknippar denna periodiskt återkommande obalans med kapitalismens grundläggande rörelselagar.

I Sovjetunionen och andra länder där kapitalismen har störtats har Marx’ reproduktionsscheman allmänt använts som verktyg för en ”socialistisk planering”. Vi nekar inte till att dessa scheman, *på motsvarande sätt*, kan vara användbara verktyg för att studera speciella problem mellan avdelningarna och all möjlig samhällelig dynamik. Men då måste vi först klart inse vad vi gör i ett sådant fall. Ty vi upprepar att schemana syftar på *varuproduktion* och *dubbla flöden* av varor och penninginkomster. Att utvidga användningen av dem till samhällen som har gått utöver allmän varuproduk-

¹²⁹ Se *Grundrisse*, op. cit., s 414. Jmfr också *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3, där Marx slår fast, att under kapitalismen ”[uppkommer] proportionaliteten mellan de enskilda produktionsgrenarna ... ur en ständigt pågående disproportionell process.”

tion, där produktionsmedel till absolut största delen¹³⁰ är bruksvärden som fördelas av staten (planeringsmyndigheterna) i enlighet med en plan istället för varor som säljs på basis av sitt ”värde” – leder till en rad paradoxer som författarna i allmänhet inte ens är medvetna om.

Framlidne Maurice Dobb är ett bra exempel. På 1950-talet deltog han i en ”stor debatt” med sovjetiska och östeuropeiska ekonomer, gällande Stalins så kallade ”lag om produktionsmedlens prioriterade utveckling under socialismen” och hur en optimal tillväxttakt för båda avdelningarna skulle slås fast.¹³¹ Dobb glömde bort att Marx’ reproduktionsscheman handlade om att *beräkna varors värde*, och ”bevisade” att en ökad framtida tillväxttakt av konsumtionsvaror var ”omöjlig” om inte den *nuvarande* tillväxttakten i avdelning I var högre än avdelning II:s tillväxttakt. Men en politik som offerar fyra generationer arbetares konsumtion bara för att öka tillväxttakten av den konsumtion som börjar med den femte generationen har ingenting gemensamt med en ”lämplig socialistisk norm”, och går inte att motivera förnuftigt utom avseende rent politiska omständigheter. Ty Dobbs resonemang är givetvis fullständigt felaktigt. Det enda hans beräkningar visar är att *värdet* på de konsumtionsvaror som produceras efter x år inte kan växa snabbare om inte *värdet* på avdelning I omedelbart stiger snabbare än värdet på avdelning II.

Men varken en enskild arbetare eller själva arbetarklassen i ett postkapitalistiskt samhälle (för att inte tala om ett *socialistiskt samvälde*) har intresse av en ständigt stigande tillväxttakt av konsumtionsvarornas *värde*. Tvärtom har de intresse av att så mycket som möjligt *minska* det ”värdet”, genom att öka arbetsproduktiviteten, och av att varuproduktionen och marknadsekonomin vittrar bort. Deras grundläggande intresse är att snabbast möjligt *tillfredsställa förnuftiga konsumentbehov*, dvs. att till lägsta möjliga kostnad producera en optimal korg med konsumtionsvaror (och på så sätt kombinera en maximal arbetsekonomi med att maximalt tillfredsställa konsumenternas behov). Att tro att det är samma sak som att maximera det kapitalistiska varuvärdet (eller profiterna) är inte bara att begå ett allvarligt teoretiskt misstag, utan också göra en katastrofal politisk och social felbedömning.

Ännu värre var försöken på 1960-talet att återuppliva en så kallad ”socialistisk strukturell lag”, enligt vilken avdelning I måste växa snabbare än avdelning II.¹³² Alla sådana bemödanden bortser från reproduktionsschemans *värdekaraktär*, och antar att en optimal tillfredsställelse av samhällliga behov innebär både att utvidga produktionen av produktionsmedel på ett kontinuerligt, obegränsat sätt, och tilldela en allt större del av samhällets möjliga totalarbete till produktion av *materiella konsumtionsvaror* (istället för samhällsservice som rör hälsovård, utbildning, konstnärligt skapande, ”rent” vetenskaplig forskning, barnomsorg, etc., etc.). Inget av dessa antaganden går att bevisa eller rättfärdiga vetenskapligt. För varje kritisk observatör är deras ursäktande funktion – helt enkelt ett rättfärdigande av den existerande praktiken i Sovjetunionen och ”folkdemokratierna” – uppenbar.

Vi bör tillägga, att även om varken Oskar Lange eller Bronislaw Mine klargör skillnaderna mellan kapitalistiska och socialistiska reproduktionsscheman, så visar de på ett riktigt sätt att ökad arbetsproduktivitet och tekniska framsteg inte nödvändigtvis kräver att avdelning I ska växa snabbare än avdelning II. Och inte heller antyder de att de löpande kostnaderna för produktionsmedel per löpande (årlig) producerad enhet behöver öka.¹³³

Rosa Luxemburg förstod mycket väl att reproduktionsschemans *form* bara gäller för kapitalistisk

¹³⁰ Undantagen är de produktionsmedel som säljs till jordbrukskooperativ och småhantverkare eller illegalt kanaliseras till den svarta (parallella) marknaden.

¹³¹ Maurice Dobb, *On Economic Theory and Socialism*, London, 1955, s 330-331, 150-151, med flera ställen.

¹³² Se, bl a , P Mstislavski, ”On the Methodology to Justify Optimal Proportions of Social Reproduction”, i *Voprosij Ekonomiki*, nr 5, 1964; Helmut Koziolk, *Aktuelle Probleme der politischen Ökonomie*, Berlin, 1966; Rudolf Reichenberg, *Struktur und Wachstum der Abteilungen I und II im Sozialismus*, Berlin, 1968.

¹³³ Se Lange, *op cit.*, s 32-33, och Bronislaw Mine, *Aktualne zagadnienia ekonomii politycznej socializmu* (Aktuella problem i socialismens politiska ekonomi), Warszawa, 1956.

varu- och värdeproduktion, och att de rörelselagar som motsvarar denna form inte är giltiga i icke kapitalistiska samhällen. Men även hon gjorde fel genom att ge de ”jämlighetsproportioner” som härletts från schemana en ohistorisk, evig giltighet som de inte har och inte kan ha.¹³⁴

Om mervärdet ersätts med en samhälleligt tillägnad merproduktion, då tar formeln för jämvikt en ny form som uttrycker reproduktionens *olika samhälleliga mål*, motsvarande den förändrade samhällsstrukturen. Mervärde är inte enbart en del av det totala värdet på de varor som produceras under kapitalismen, och inte heller är det bara en liten bit av den nyproducerade värdeproduktionen (nationalinkomsten). *Det är också den kapitalistiska produktionsprocessens mål*. Som sådant är det mycket mer än bara en symbol i ett reproduktionsschema som är avsett att representera verkligheten på en hög abstraktionsnivå. För Marx syftar dessa scheman på reproduktionen av uppmätta bruksvärden och bytesvärden i en viss proportion. Men de uttrycker också reproduktionen av själva de kapitalistiska produktionsförhållandena.¹³⁵ Allt detta görs gällande i formeln $I_v + I_m = II_c$. Och allt det förändras under socialismen, när *m* försvinner.

I ett samhälle där varuproduktionen har vittrat bort, och där föreställningen om merarbete i grund och botten kan inskränkas till *samhällsservice och ekonomisk tillväxt*, förvandlas dessutom innebörden i uppfattningen om ”jämvikt”, som den härleds från ”proportionalitetsformeln”, på ett grundläggande sätt. När proportionaliteten rubbas i ett varuproducerande samhälle, så minskar produktionen av *både bruksvärden och bytesvärden*, eftersom båda är oupplösligt knutna till varandra. Men under socialismen överlever inte ett sådant ofrånkomligt samband – inte ens som en nödvändig proportion (i form av en ”evig lag”) mellan insatser av arbete och insatser av bruksvärde. I *Kapitalets* andra band går Marx i själva verket så långt att han kategoriskt slår fast, att det efter kapitalismens avskaffande kommer att vara en ”ständig relativ överproduktion” av utrustning, råvaror och livsmedel. ”En sådan överproduktion”, säger han, ”kommer att vara en nödvändig följd av att samhället får kontroll över produktionens materiella villkor.”¹³⁶

Det är lätt att tänka sig ett samhälle, som när det har nått en viss konsumtionsnivå medvetet beslutar sig för att helt prioritera ett enda mål: att minska arbetsbördan. Dess ansträngningar skulle då riktas in på att med allt färre arbetsinsatser säkerställa produktion och distribution av ett ”perfekt” *knippe bruksvärden*. På bruksvärdens nivå skulle det fortfarande vara ”enkel reproduktion”, men det skulle uppnås med, låt oss säga, en minskning av antalet arbetsdagar med 4% per år (om befolkningen ökade med 1% och arbetsproduktiviteten med 5%). Att kalla detta för ”krympande reproduktion” vore fel, både på grund av att ett socialistiskt samhälle *i huvudsak skulle räkna med bruksvärden*, och på grund av att begreppet ”krympande reproduktion” i Marx’ reproduktionsschema är logiskt förknippat med föreställningar om kris, rubbad ekonomisk jämvikt och sjunkande levnadsstandard, medan de förhållanden som just beskrivits inbegriper en mjukt kontinuerlig materiell produktion, stabil levnadsstandard och frånvaro av alla sorts kriser.

Det betyder inte att en planerad socialistisk produktion kan klara sig utan specifika proportioner i flödet av arbete, produktionsmedel och konsumtionsvaror mellan de två avdelningarna. En sådan proportionell fördelning av resurser är i själva verket själva den socialistiska planeringens väsen. Det betyder bara att det finns en både kvalitativ och kvantitativ skillnad mellan beräkningar av

¹³⁴ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London, 1963, s 84-85. Men tidigare hade hon uttryckligen sagt: ”I varje planerat produktionssystem är det framförallt förhållandet mellan allt tidigare och nuvarande arbete och produktionsmedlen (mellan $v + m$ och c , enligt vår formel), eller förhållandet mellan mängden nödvändiga konsumtionsvaror (enligt vår formel återigen $v + m$) och c som är underkastat regleringar. Under kapitalistiska förhållanden behandlas å andra sidan allt samhälleligt arbete som behövs för att vidmakthålla de döda produktionsmedlen och även av den levande arbetskraften som en enhet, i motsats till det merarbete som har utförts, dvs. med mervärdet m . Förhållandet mellan dessa två kvantiteter c och $(v + m)$ är ett påtagligt verkligt, objektiva förhållande i det kapitalistiska samhället: det är den genomsnittliga profittkvoten.” (*Ibid*, s 79.)

¹³⁵ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 51.

¹³⁶ Marx, *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 11 c.

värde och beräkningar av arbetstid – mellan å en sidan en dynamik av tillägnande och ackumulation av mervärde, och å den andra ökande effektivitet (arbetsproduktivitet) som uppnås under på varandra följande produktionsfaser och mäts i mängden bruksvärden som produceras under en bestämd tid.¹³⁷

Mine går mycket längre än Luxemburg när han sammanfattar två generationer stalinistiska och poststalinistiska östeuropeiska och sovjetiska ekonomers åsikter, och klart och tydligt bedyrar: ”De grundläggande teserna i Marx’ teori om utvidgad reproduktion, som de uttrycks i schemana, är helt giltiga under socialismen.”¹³⁸ Tvärtemot Marx’ och Engels teori skulle således en sådan ”socialistisk produktion” fortfarande vara allmän varuproduktion, dvs. allmän produktion av värde. Vi kan mycket väl fråga oss vilken inneboende ”lag” om att öka merarbetet som sedan skulle införlivas i dessa ”socialistiska produktionsförhållanden”. För Marx säger tydligt att en sådan lag ligger bakom den utvidgade reproduktionens scheman som talar om produktionen av mervärde.¹³⁹

¹³⁷ Jmfr följande stycke ur Engels *Anti-Dühring*: ”Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat det än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhälleligt arbete. Den mängd samhälleligt arbete som ingår i en produkt behöver då inte först fastställas på en omväg. Den dagliga erfarenheten visar direkt hur mycket som i genomsnitt erfordras. Samhället kan med lätthet räkna ut hur många arbetstimmar som ingår i en ångmaskin, i en hektoliter vete av den senaste skörden eller i hundra kvadratmeter tyg av en bestämd kvalitet. Det kan alltså inte falla samhället in att i fortsättningen uttrycka de i produkten nedlagda arbetskvantiteterna, som det nu känner direkt och absolut, med hjälp av en relativ, föränderlig, otillräcklig och tidigare som nödfallsutväg anlitad måttstock, en tredje produkt i stället för den naturliga, adekvata, absoluta måttstocken, *tiden*. Lika litet som det skulle falla kemin in att uttrycka atomvikten relativt i multiplar av väteatomen, om den vore i stånd att uttrycka den absolut med dess adekvata måttstock och i dess verkliga vikt, i biljondels eller kvadriljondels gram. Under ovanstående förutsättningar tillskriver samhället alltså heller inte produkten något värde. Det kommer inte att uttrycka det enkla faktum att det erfordras låt oss säga tusen arbetstimmar för att producera hundra kvadratmeter tyg i den missvisande och meningslösa formen att tyget skulle vara *vårt* tusen arbetstimmar. Men naturligtvis måste samhället i ett sådant fall också veta hur mycket arbete som går åt för framställningen av varje nödvändighetsartikel. Det kommer att anpassa produktionsplanen efter produktionsmedlen, bland dem främst arbetskraften. De olika nödvändighetsartiklarnas nytta, avvägd efter den för deras framställning nödvändiga arbetsmängden, kommer i sista hand att bli bestämmande för planen.” (Friedrich Engels, *Anti-Dühring*) Jmfr också Marx’ observation: ”Låt oss slutligen för omväxlings skull föreställa oss ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft... Arbetstiden skulle alltså spela en dubbel roll. Den samhälleligt planmässiga fördelningen av arbetstiden reglerar den riktiga proportionen mellan de olika arbetsfunktionerna och de olika behoven. Å andra sidan tjänar arbetstiden också som mått för varje enskild producents andel i totalarbetet och därmed också som mått för den andel av totalprodukten, som han har rätt att förbruka.” (*Kapitalet*, första bandet, första kapitlet.)

Till vilka teoretiska förvanskningar sammanblandningen av kapitalistiska och socialistiska reproduktionsscheman med nödvändighet leder visar sig på ett slående sätt hos Reichenberg (*op. cit.*). Först tar han lugnt med servicesektorns materiella verktyg i en avdelning II för konsumtionsvaror (s 16). Sedan talar han om en ”intensifierad utvidgad reproduktion” som ett resultat av den ”vetenskapligt tekniska revolutionen” – en intensifiering som uttrycker sig i det faktum att ”om skillnaden mellan ($I_v + I_m$) och II_c förblir densamma, är en process av ökad ackumulation möjlig” (s 21). Men han underlåter att specificera målet för denna ackumulation. Är det *värdet* på II_c ? Det vore givetvis nonsens. Skillnaden mellan två värdekvantiteter kan inte förändras om inte kvantiteterna själva förändras. Kanske det är ackumulation av *bruksvärden*? Utan tvekan. Men en ökning av mängden råvaror och verktyg (för att producera konsumtionsvaror) som produceras med en given mängd samhälleligt nödvändigt arbete är väl förvisso själva definitionen på ökad arbetsproduktivitet. Och samtidigt antyder Reichenberg att värdet på dessa produkter (och därmed den utvidgade reproduktionens dynamik i värdetermer) inte har förändrats!

¹³⁸ Bronislaw Mine, *L’Economie politique du socialisme*, Paris 1914, s 161.

¹³⁹ ”Av detta framgår beträffande de enskilda kapitalisterna, att de kommenderar över arbetararméer som växer i storlek (oavsett hur mycket det variabla kapitalet även för dem faller i förhållande till det konstanta), att *mängden mervärde och därmed profit som de tillägnar sig växer* samtidigt med och trots att profitkvoten faller.” (*Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 13, vår kursivering). Det bör noteras att Marx i den föregående meningen uttryckligen syftar på kapitalackumulation, och således utvidgad reproduktion. Detta stycke bör ställas mot det inte mindre uttryckliga stycket gällande ekonomisk tillväxt under socialismen: ”Naturligtvis, om arbetslönen reduceras till en allmän grundval för varje produktionsätt, nämligen till den del av den egna arbetsprodukten, som ingår i arbetarens individuella konsumtion. Om man befriar denna andel från den kapitalistiska begränsningen och *utvidgar* den till att gälla en omfattning som konsumtionen kräver, å ena sidan vid den samhälleliga produktivkraft som existerar (alltså den samhälleliga produktivkraften

6. Produktivt och improduktivt arbete

Marx' reproduktionsteori är fast rotad i hans fulländade arbetsvärdeteori, inte bara i den meningen att hans reproduktionsscheman grundar sig på en vanlig standard för värdeberäkning, arbetstid, utan också i den meningen att det de mäter och uttrycker är fördelningen (och rörligheten) av den för samhället tillgängliga arbetskraften mellan den materiella produktionens olika avdelningar och branscher. I Marx' teori är värde abstrakt samhälleligt arbete.

Michio Morishima har ägnat mycket möda och genialitet för att återupprätta Marx i de akademiska ekonomernas ögon som en av aggregeringsteknikens viktigaste föregångare, men ser ändå en motsättning mellan en makroekonomisk värdeteori, baserad på aggregering (sammanslagning), och en mikroekonomisk arbetsvärdeteori. Samtidigt som han avvisar den banala "motsättning" mellan det första och det tredje bandet som så mycket av den akademiska kritiken mot Marx har rört sig om under nästan ett sekel, så skapar han en ganska imponerande halmgubbe¹⁴⁰ av denna "nya" motsättning.¹⁴¹ Men enligt vår uppfattning grundar sig hans skarpsinniga åtskillnad mellan Marx' "två" arbetsvärdeteorier på en enkel begreppsmässig förvirring. För Marx är värde och värdeproduktion i högsta grad *samhälleliga* kvalitéer som syftar på förhållanden mellan människor, och inte "fysiska" egenskaper som hänger ihop med saker en gång för alla. När Marx således skriver att en varas värde är förkroppsligandet av det mänskliga arbete som har förbrukats under produktionen av den, och när han fortsätter med att säga att dess värde är lika med det samhälleligt nödvändiga arbete som den innehåller, så säger han inte två olika saker utan upprepar helt enkelt samma tes. Ty en viss varas värde avgörs bara av den andel arbete som har förbrukats under produktionen av den som motsvarar det samhälleliga genomsnittet (både den genomsnittliga arbetsproduktiviteten och det genomsnittligt samhälleligt erkända behovet), det vill säga det som *samhället erkänner som samhälleligt nödvändigt arbete*. Arbete som förbrukas under produktionen av en viss vara men inte erkänns av samhället, producerar inte värde *för ägaren av den varan*.

Men just på grund av att värde och värdeproduktion sist och slutligen syftar på fördelningen och omfördelningen av den *för samhället tillgängliga totala arbetskraft som är indragen i produktionen*, så är denna makroekonomiska mängd en grundläggande ekonomisk realitet, ett grundläggande "faktum". Om fem miljoner arbetare arbetar 2.000 timmar per år i materiell produktion, så är det totala värdet på produktionen 10 miljarder timmar, oavsett om det samhälleligt erkända värdet på varje enskild vara är lika med, eller större eller mindre än det faktiska antal timmar som har lagts ner på den under produktionen. Av det följer, att om värdet på en *viss* vara är mindre än det arbete som faktiskt har förbrukats under produktionen av den, så måste det finnas minst en annan vara vars värde är högre än den mängd arbete som den faktiskt förkroppsligar.¹⁴² *Samhälleligt erkänt*

av hans eget arbete såsom faktiskt samhälleligt) och å andra sidan vid full utveckling av individualiteten. *Reducerar* man vidare merarbetet och merprodukten till det mått som behövs under de givna produktionsbetingelserna i samhället, å ena sidan för att bilda en försäkrings- och reservfond, å andra sidan för att oavbrutet utvidga reproduktionen *i den omfattning som dikteras av det samhälleliga behovet...* d.v.s. om man avlägsnar, både från arbetslön och mervärde, från det nödvändiga arbetet och merarbetet, den specifika kapitalistiska karaktären, så återstår inte dessa former utan bara deras allmänna grundvalar som är gemensamma för alla samhälleliga produktionsätt." (Tredje bandet, kapitel 50, vår kursivering). Av dessa citat är det uppenbart att skillnaden i form för Marx innebär en skillnad i mängd, i synnerhet de dynamiska mängder som är tillväxttrender.

¹⁴⁰ Halmdocka är en sorts argumentationsteknik, och består i att debattören först bygger en nidbild av motståndarens åsikter och argument och sedan argumenterar mot denna nidbild – öa.

¹⁴¹ Michio Morishima, *Marx's Economics*, Cambridge, 1973, s 11-12. Jmfr *Grundrisse* (op. cit., s 135): "Det som bestämmer värdet är inte den mängd arbetstid som införlivas i produkterna, utan istället den mängd arbetstid som är nödvändig i ett visst ögonblick."

¹⁴² Jmfr *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 10, speciellt följande stycke: "I verkligheten är strängt taget ... marknadsvärdet av hela mängden, reglerat som det är av genomsnittsvärdet, lika med summan av deras individuella värden, ... Producenterna vid den sämsta extremen måste då sälja sina varor under det individuella värdet; de vid den bästa säljer över." Se även *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6: "Om varorna inte blir sålda till sina värden, så förblir de omsatta värdenas summa oförändrad: det som är plus å ena sidan, är minus å den andra."

förbrukat arbete och *faktiskt förbrukat arbete* kan bara skilja sig för enskilda varor, inte för totalmängden.¹⁴³ I denna mening har Morishima rätt när han betonar att Marx' värdelag till syvende och sist, och för det kapitalistiska produktionssättet (till skillnad från den enkla varuproduktionen), i *grund och botten* är ett samlat, makroekonomiskt begrepp.¹⁴⁴

Sambandet mellan reproduktionsschemana (och frågan om kapitalets cirkulation i allmänhet) och värdeteorin för oss tillbaka till en av den marxistiska ekonomiska teorins allra hetast omdiskuterade frågor: den exakta avgränsningen mellan produktivt och improduktivt arbete. Eftersom schemana är värdescheman, så uttrycker de bara *värdeproduktion*, och utesluter automatiskt ekonomisk verksamhet som inte producerar värde. Exakt vad består denna verksamhet av?

Vi måste medge att Marx själv gjorde det svårare att lösa detta problem. Det finns onekligen skillnader – om än nyansskillnader – mellan å ena sidan det långa stycke i *Teorier om mervärdet* som behandlar frågan om produktivt och improduktivt arbete, och å den andra de centrala stycken i *Kapitalet* (speciellt i det andra bandet) som tar upp samma ämne. En slående illustration av detta är analysen av handelsombud och handelsresande. I *Teorier* betecknas de som produktiva arbetare, och i *Kapitalet*, det andra och tredje bandet, som improduktiva arbetare.¹⁴⁵ På senare år har en lång och ofta förvirrad debatt mellan marxister krånglat till frågan ännu mer.¹⁴⁶ Den är också sammanflätad med skillnader i bedömningen av den så kallade tjänsteindustrin som, för att ta ett exempel, i de sovjetiska och östeuropeiska räkenskaperna inte räknas som att de bidrar till nationalinkomsten, och det på basis av en särskild tolkning av Marx' teori om produktivt arbete.¹⁴⁷ Hur ska vi då reda ut problemet?

En inledande distinktion vi måste göra är central för frågan. När Marx rubricerar vissa sorters arbete som produktivt och andra som improduktivt arbete, gör han inte någon moralisk bedömning och använder heller inte kriterier om samhällelig (eller mänsklig) nytta. Han framställer inte ens denna klassificering som objektiv eller ohistorisk. Målet för hans analys är det *kapitalistiska produktionssättet*, och han avgör helt enkelt vad som är produktivt och improduktivt för detta och endast detta

¹⁴³ Jag återkommer till denna tes när jag behandlar det så kallade transformationsproblemet i inledningen till det tredje bandet.

¹⁴⁴ Morishima, *op. cit.*, s 2-3.

¹⁴⁵ *Teorier om mervärdet*, kapitel 4 *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 17; och *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6. Till och med i *Teorier om mervärdet* finns det slående motsättningar om denna fråga. I kapitel 4, avdelning 3, skriver således Marx: "Följaktligen är t.ex. en skådespelare, till och med en clown, en produktiv arbetare om han arbetar i tjänst hos en kapitalist". Och längre fram i samma kapitel skriver han: "Men vad beträffar arbeten som är produktiva för deras köpare eller employer [arbetsgivaren] själv, som t.ex. skådespelarens arbete för teaterföretagaren, så skulle det framstå som improduktivt arbete genom att dess köpare inte kan sälja det till publiken i varans form utan endast i själva verksamhetens form."

¹⁴⁶ Se, bl a, Jacques Nagels, *Travail collectif et travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Bryssel, 1974; S H Coontz, *Productive Labour and Effective Demand*, London, 1965; Arnaud Berthoud, *Travail productif et productivité du travail chez Marx*, Paris, 1974; Ian Gough, "Marx and Productive Labour", i *New Left Review*, nr 76, november-december 1972; Peter Howell, "Once Again on Productive and Unproductive Labour", i *Revolutionary Communist*, nr 3/4, november 1975; Mario Cogoy, "Werttheorie und Staatsausgaben", i *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, Frankfurt, 1973, s 164-171; P Bischoff m fl., "Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien der Klassenanalyse", i *Sozialistische Politik*, juni 1970; Altvater och Huisken, "Produktive und unproduktive Arbeit als Kampfbegriffe", i *ibid.*, september 1970; Rudi Schmiede, *Zentrale Probleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie*, doktorsavhandling, Frankfurt, 1972; I Hashimoto, "The Productive Nature of Service Labour", i *The Kyoto University Economic Review*, oktober 1966; K Nishikawa, "Productive and Unproductive Labour from the Point of View of National Income", i *Osaka City University Economic Review*, nr 1, 1965; K Nishikawa, "A Polemic on the Economic Character of Transport Labour", i *ibid.*, nr 2, 1966. Se också artikeln av Elisaburo Koga, Catherine Colliot-Tbeleme, Pierre Salama och Hugues Lagrange i *Critiques de Economie politique*, nr 10 och 11/12 (januari-mars och april-september 1973); de av J Morris och J Blake i *Science and Society*, nr 22 (1958) och 24 (1960); och de av Fine, Harrison, Gough, Howell och andra i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 1973-1975. Det finns många böcker om marxistisk ekonomisk teori som tar upp samma ämne i förbigående.

¹⁴⁷ Se, t ex, Jean Marchal och Jacques Lecaillon, *La Repartition du revenu national: Les modeles*, vol III, *Le modele classique. Le modele marxiste*, Paris, 1958, s 82-85; Bronislaw Mine, *op. cit.*, s 159-165, och många fler.

systems funktionssätt och *syfte*. Vad gäller samhällelig nytta eller behov, så tillhandahåller läkare arbete som är oundgängligt för alla mänskliga samhällens överlevnad. Deras arbete är således i högsta grad nyttigt. Men utifrån att producera eller öka *kapital* är det icke desto mindre improduktivt. I motsats till det är produktionen av dumdkulor, droger eller pornografiska tidningar meningslös och skadlig ur det mänskliga samhällets övergripande intressen. Men eftersom dessa varor hittar ivriga kunder, så realiserar det mervärde som de förkroppsligar, och kapital reproduceras och tillväxer. Det arbete som lagts ner på dem är således produktivt arbete.

Inom ramen för detta samhälleligt bestämda och historiskt relativa begrepp, kan alltså produktivt arbete definieras som allt arbete som byts mot kapital och inte mot intäkter, dvs. allt arbete som berikar en eller flera kapitalister, och gör det möjligt för dem att tillägna sig en del av den totala mängden mervärde som har producerats av allt värdeproducerande lönearbete.¹⁴⁸ Vi skulle kunna kalla det ”arbete som är produktivt ur den enskilda kapitalistens/-ernas synvinkel”. Allt lönearbete som kapitalistiska företag anlitar – i motsats till arbete åt privata hushåll, för konsumtionsbehov – tillhör denna kategori. Det är på denna nivå *Teorier om mervärdet* stannar.

Men när Marx återvänder till samma fråga i *Kapitalets* andra band, och tittar på den ur hela det kapitalistiska produktionssättets synvinkel, och i synnerhet kapitalackumulationens eller kapitaltillväxtens synvinkel, så skiljer han mellan *produktivt arbete för kapitalet i sin helhet* och arbete som är produktivt för den enskilda kapitalisten. För kapitalet i sin helhet är bara det arbete produktivt som *ökar den totala mängden* mervärde. Allt lönearbete som gör det möjligt för en enskild kapitalist att tillägna sig en del av den totala mängden mervärde, utan att öka denna mängd, kan vara ”produktivt” för kapitalisten i handels-, finans- eller tjänstesektorn, för vilken det blir möjligt att delta i den allmänna uppdelningen av kakan. Men ur hela kapitalets synvinkel är det improduktivt eftersom det inte ökar kakans totala storlek.

Bara varuproduktion gör det möjligt att skapa värde och mervärde. Alltså genomförs produktivt arbete på varuproduktionens område. Inget nytt mervärde kan tillföras inom cirkulations- eller utbytessfären, för att inte tala om på börsen eller i bankkassan. Det enda som äger rum där är omfördelning av tidigare skapat mervärde. Denna punkt klargörs i *Kapitalets* andra och tredje band.¹⁴⁹ Huvuddelen av de relevanta styckena i andra bandet hämtade Engels från Manuskript II och IV. Med andra ord skrevs de 1870 eller mellan 1867 och 1870, en tid efter *Teorier om mervärdet* från 1861-1863 (och till och med efter det ungefärliga manuskriptet till det tredje bandet), och kan därför anses uttrycka Marx’ slutgiltiga uppfattning om frågan. I motsats till vad som sägs i *Teorier* vill de göra gällande att anställda butiksbiträden eller handelsresande inte utför produktivt arbete, åtminstone inte utifrån hela kapitalets synvinkel. Men även när denna grundläggande princip är fastslagen återstår det att lösa ytterligare fyra problem.

För det första är det frågan om så kallade ”immateriella varor”: konserter, cirkusföreställningar, prostitution, undervisning, etc. I *Teorier om mervärdet* har Marx en benägenhet att klassificera dem som varor, i så måtto som de produceras av löntagare åt kapitalistiska företagare. Även om han inte uttryckligen motsäger det i det andra bandet, så betonar han starkt och upprepade gånger sambandet mellan de bruksvärden som förkroppsligas i varor genom en arbetsprocess som verkar på och omvandlar naturen, och produktionen av värde och mervärde.¹⁵⁰ Dessutom lägger han fram en allmän

¹⁴⁸ Se *Teorier om mervärdet*, kapitel 4, avdelning 3.

¹⁴⁹ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6; och *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 16 och 17.

¹⁵⁰ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6. Av de mer systematiska analyserna av denna fråga, anammar Nagels och Bischoffs analys (se not 44 ovan) en ståndpunkt som liknar vår. Gough stöder den motsatta åsikten, och grundar sig speciellt på ett stycke i *Kapitalets* första band, där Marx uttryckligen inbegriper anställda som arbetar åt privatkapitalet (såsom lärare) bland de produktiva arbetarna (*Kapitalet*, första bandet, kapitel 14). Enligt vår åsikt visar detta stycke, liksom flera stycken i *Teorier om mervärdet* att Marx ännu inte hade fullbordat sin utformning av det ”produktiva arbetets” motsägelsefulla bestämmande faktorer – å ena sidan utbyte mot kapital snarare än avkastning, och å den andra deltagande i varuproduktionsprocessen (som innefattar arbetsprocessens och valoriseringsprocessens enhet och

formel som antyder att lönearbete i den ”personliga tjänsteindustrin” inte tillhör det produktiva arbetets sfär: ”Även om arbetsdelningen leder till att ett improduktivt men nödvändigt arbete i reproduktionens tjänst förvandlas från en bisyssla för ett flertal till ett heltidsarbete för ett fåtal, så medför detta ingen förändring i verksamhetens karaktär.”¹⁵¹ Om detta gäller handelsresande eller bokhållare, så gäller det givetvis ännu mer lärare eller städtjänster.

Definitionen av produktivt arbete som *varuproducerande arbete som kombinerar konkret och abstrakt arbete* (dvs. kombinera skapande av bruksvärden med produktion av bytesvärden) utesluter logiskt ”icke materiella varor” från värdeproduktionens område. Dessutom är denna slutsats nära förknippad med en grundläggande tes i *Kapitalet*: för mänskligheten är produktion den nödvändiga förmedlingen mellan natur och samhälle. Det kan inte finnas någon produktion utan (konkret) arbete, inget konkret arbete utan tillägnande och omvandling av materiella objekt.¹⁵²

Detta blir uppenbart när Marx i *Kapitalets* andra band lägger fram sina skäl för att placera transportindustrin inom sfären för produktion av värde och mervärde, istället för inom cirkulationssfären. Argumentet sammanfattas tydligt i följande stycke: ”Produkternas mängd ökar inte genom transporten. Och de förändringar, som produkternas naturliga egenskaper kan genomgå under transporten, består ytterst sällan av beräknade nyttoeffekter, i allmänhet tvärtom av oundvikliga skador. Men tingens bruksvärden kan endast förverkligas genom konsumtion, och denna konsumtion kan nödvändiggöra produkternas förflyttning från en plats till en annan, vilket utgör motiveringen för transportväsendets produktionsprocess. Det produktiva kapital, som investerats i transportväsendet, tillför alltså de transporterade produkterna värde...”¹⁵³

Det är uppenbart att inget av dessa argument är tillämpligt på transport av människor. Passagerartransporter är inte någon oundgänglig förutsättning för att realisera bruksvärden och lägger inte till nytt värde till någon vara. Det är istället en personlig tjänst som enskilda människor (både kapitalister och arbetare) spenderar sina egna intäkter på. Således kan inte industrier för transport av passagerare, vare sig de organiseras på basis av lönearbete eller ej, anses öka den totala mängden samhällsligt värde och mervärde, lika lite som lönearbete som används inom handel, bankväsende eller försäkringsväsende.

Marx’ argument i andra bandets kapitel 6, avdelning 3 står i slående kontrast till ovanstående stycke. Även om han uttryckligen slår fast att kapitalistiska företags persontransporter *inte* skapar varor eller någon sorts bruksvärden, konstaterar han ändå att det är en ”produktionsprocess”, även om ”nyttoeffekten” (*Nutzeffekt*) bara kan konsumeras under själva produktionsprocessen.¹⁵⁴

Om vi inordnar denna fråga under den vidare rubriken tjänsteindustri, kan vi som allmän regel säga att all sorts lönearbete som förkroppsligar sig i och således tillför värde till en produkt (material) skapar värde och följaktligen är produktivt för kapitalismen i sin helhet. Det gäller inte bara tillverkning och gruvindustrier, utan också transporten av varor,¹⁵⁵ ”offentlig service” som produktion och transport av vatten och all sorts energi (t ex gas och elektricitet), försäljning av mat på restauranger, byggande och försäljning av hus och kontor och tillhandahållande av materialet för att

motsättning, bruksvärde och bytesvärde, konkret och abstrakt arbete) Vilken är den ”immateriella vara” som produceras av en anställd lärare, som begreppsmässigt kan ställas mot den ”immateriella tjänst” som produceras av en anställd städare (som arbetar åt ett kapitalistiskt städbolag) eller ett anställt butiksbiträde i ett varuhus?

¹⁵¹ *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6.

¹⁵² Se *Kapitalet*, första bandet, kapitel 7. Jacques Gouverneur försöker, enligt vår uppfattning felaktigt, överskrida denna begränsning. För att kunna ta med lönearbetares produktion av ”immateriella varor” i kategorin ”produktivt arbete”, utvidgar han den formulering av Marx som vi hänvisat till ovan till att ”omvandla naturen *eller världen*”, där ”eller världen” betyder ”eller samhället”. Eftersom anställda lärare ”omvandlar samhället” utan att ”omvandla naturen” är undermeningen uppenbar. (Jacques Gouverneur, *Le Travail ”productif” en regime capitaliste*, Louvain, 1975, s 41 ff.)

¹⁵³ *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6, avdelning 3.

¹⁵⁴ *Ibid*, kapitel 1, avdelning 4.

¹⁵⁵ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 6.

bygga dem, och givetvis jordbruk. Många av de sektorer som ofta tas med under rubriken ”tjänsteindustrier” är därmed en del av den materiella produktionen och nyttjar produktivt arbete. Till skillnad från detta tillför inte *uthyrning* av lägenheter eller hotellrum, persontransporter i bussar, tunnelbanor eller tåg, lönearbete inom sjukvård, utbildning eller fritidssektorn som inte objektifieras utanför arbetaren (försäljning av speciella sorters arbete snarare än varor), arbete av butiks- och bankpersonal och anställda på försäkringsbolag eller marknadsundersökningsföretag – dessa arbeten ökar inte den totala mängden samhällsligt värde och mervärde som produceras, och kan därmed inte klassificeras som produktivt arbete.

En intressant illustration är TV. Produktion av TV-apparater och *filmer* (inklusive kopior av sådana filmer) är uppenbarligen en sorts varuproduktion, och lönearbete indraget i denna produktion är produktivt arbete. Men uthyrning av färdiga filmer eller uthyrning av enstaka TV-apparater till på varandra följande kunder har inte egenskaper som produktivt arbete. På samma sätt är lönearbete som används för att göra reklamfilmer produktivt, medan att övertala möjliga kunder att köpa eller beställa sådana filmer är lika improduktivt som säljares arbete i allmänhet.

Det andra problemet är att dra en exakt skiljelinje mellan produktions- och cirkulationssfären i det kapitalistiska samhället i sin helhet. *Kapitalets* andra band lämnar inte utrymme för tvivel om Marx' uppfattning: bara det arbete som antingen ökar eller är oumbärligt för att realisera och bevara en varas *bruksvärde* ökar totalmängden abstrakt samhällsligt arbete som förkroppsligas i den varan (producerar värde).¹⁵⁶ Liksom resten av det andra bandet handlar de stycken som behandlar denna fråga bara om olika sidor av denna grundläggande analys av varan – av dess absoluta dubbelhet och de motsättningar som härrör ur den.

För det tredje måste vi begrunda de olika sorters arbete som utförs under själva produktionsprocessen. Här har Marx en mycket mindre ytlig inställning än hans moderna lärjungar. Hans grundläggande tes är om den ”kollektiva arbetaren” som den utvecklas i ”Den omedelbara produktionsprocessens resultat”.¹⁵⁷ Produktivt arbete, som arbete som förbrukas på varuproduktionens område, är allt lönearbete som är oumbärligt för denna produktionsprocess, det vill säga inte bara kroppsarbete, utan också arbete av ingenjörer, laboratoriepersonal, inspektörer och till och med chefer och lagerarbetare, i den mån den fysiska produktionen av en vara skulle vara omöjlig utan detta arbete. Men lönearbete som är likgiltigt för en varas specifika bruksvärde och som bara utförs för att pressa ut maximalt mervärde ur arbetsstyrkan (t ex tidtagares arbete) eller säkerställa försvaret av privat egendom (säkerhetsvakter i och runt en fabrik); arbete som är förknippat med den kapitalistiska produktionens speciella *samhälleliga och juridiska former* (advokater som är anställda i tillverkningsföretag); ekonomiska bokhållare; *extra* lagerkontrollanter som gjorts nödvändiga på grund av tendensen till överproduktion – inget av detta är produktivt arbete för kapitalet. Det tillför inget värde till de varor som produceras (trots att det kan vara viktigt för det kapitalistiska systemets eller hela det borgerliga samhällets övergripande funktionssätt).

Det sista fall som ska undersökas är enkla varuproducenter, självständiga bönder och hantverkare. Även om de producerar varor, och således både bruks- och bytesvärden, så skapar inte dessa skikt direkt mervärde (utom i marginella fall), även om de indirekt kan bidra till mängden samhällsligt mervärde – till exempel genom att pressa ner värdet på livsmedel med hjälp av sitt billiga arbete. Vi tror att Marx på denna punkt vidhöll den ståndpunkt han förde fram i *Teorier om mervärdet*: dessa skikt utför arbete som ur det kapitalistiska produktionssättets synvinkel varken är produktivt eller improduktivt, eftersom de verkar utanför dess ramar.¹⁵⁸

¹⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷ Marx, *Den omedelbara produktionsprocessens resultat*. Den finns med som appendix i Penguin-upplagan av *Kapitalet*, se Mandels inledning till denna på sidan 50 och även *Kapitalet*, första bandet, kapitel 12.

¹⁵⁸ *Theories of Surplus-Value*, Del 1, Moskva 1969, s 407-408.

7. Är improduktiva arbetare en del av proletariatet?

En exakt definition av produktivt arbete under kapitalismen är inte bara av teoretisk betydelse. Den har också en viktig betydelse för den samhällsliga bokföringen (beräkningar av nationalinkomsten *i värdestermer*)¹⁵⁹ och påverkar avsevärt vår analys av samhällsklasserna och de politiska slutsatser vi drar av den.

Den snävaste ståndpunkten, som försöker begränsa proletariatet till gruppen kroppsarbetare inom industrin, står i fullständig motsättning till Marx' uttryckliga definition av produktivt arbete, och vi behöver inte dröja vid den här. Den andra ytterligheten, att utvidga begreppet proletariat till alla lönearbetare (inklusive armégeneraler och chefer som tjänar miljontals kronor per år), är givetvis absurd. Det strukturella kännetecknet som definierar proletariatet i Marx' analys av kapitalismen är det *samhällsekonomiska tvånget att sälja sin arbetskraft*. I proletariatet ingår alltså inte bara kroppsarbetare i industrin, utan också alla improduktiva lönearbetare som är underordnade samma grundläggande begränsningar: äger inga produktionsmedel; saknar direkt tillgång till försörjningsmöjligheter (mark är ingalunda fritt tillgänglig!); inte tillräckligt med pengar för att köpa sitt uppehälle utan att mer eller mindre hela tiden sälja sin arbetskraft. Således ingår inte de skikt vars lönenivå *gör det möjligt* att ackumulera kapital utöver att ha en "normal" levnadsstandard i proletariatet. Det är i sig själv ovidkommande om en sådan ackumulation faktiskt äger rum (även om monografier och statistik tenderar att bekräfta att denna samhällsgrupp, i blygsam eller betydande skala, verkligen deltar i ackumulationen. Det är speciellt fallet med de så kallade chefer som – trots en plattityd som fortsätter att cirkulera trots bevis för motsatsen – utgör en väsentlig del av kapitalistklassen, om än inte nödvändigtvis dess översta skikt av miljardärer).

Denna definition av proletariatet, som innefattar massan av improduktiva löntagare (inte bara butiksbiträden och lägre regeringsanställda utan också hembiträden), och betraktar produktiva arbetare inom industrin som den proletära förtruppen bara i ordets bredaste mening, har på senare tid ifrågasatts av flera författare.¹⁶⁰ Men det var otvivelaktigt den som fördes fram av Marx och Engels och deras mest "ortodoxa" anhängare: den mogne (inte den senile) Kautsky, Plechanov, Lenin, Trotskij, Luxemburg m fl.¹⁶¹ Men det finns en tung invändning. Om bara produktivt arbete

¹⁵⁹ Det bör tilläggas att det, av både analytiska och praktiska skäl, är helt berättigat för marxister att föra in kategorier som "alla hushålls och företags sammanlagda penninginkomster" vid beräkningen av nationalinkomsten, under förutsättning att de klart skiljs från värdet på den årliga produktionen och de inkomster som genereras av den årliga produktionen.

¹⁶⁰ Gillman grupperar "reklamchefer, PR-chefer, bolagsjurister, skatteexperter, 'försäljningsingenjörer', lagstiftningslobbyister och deras skrivbiträden" tillsammans med "resten (!) av den växande gruppen kontorsarbetare" i den allmänna kategorin "tredjepartskonsumenter". Även om han inte uttryckligen säger det, tenderar han därmed att utesluta dem ur proletariatet. (*The Falling Rate of Profit*, London, 1957, s 93 och 131). Denna åsikt påverkade helt klart Paul Barans analyser i *Utvecklingens politiska ekonomi* (svensk utgåva 1971) och Barans och Paul Sweezys i *Monopolkapitalet* (finns på MIA). Boccara m fl. (*Le Capitalisme monopoliste d'etat*, Paris, 1971) utesluter uttryckligen de "mellanliggande avlönade skikten" från proletariatet, och begränsar det sistnämnda till gruppen produktiva arbetare (arbetare som producerar mervärde). (Se s 213 och 236 ff.)

¹⁶¹ Källorna är alltför många att räknas upp i sin helhet. Följande är särskilt värda att notera: *Kapitalet*, första bandet, kapitel 23, avdelning 4, där arbetslösa, sjuka, handikappade, lemlästade, änkor, äldre, etc. betecknas som ett "Lazarusskikt av arbetarklassen"; *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 10, där Marx definierar klassen av lönearbetare som de som ständigt (kontinuerligt) tvingas sälja sin arbetskraft (i avdelning 13 betecknas tjänare – *die Bedienstklasse* – också som lönearbetare). Rosa Luxemburg (*Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin, 1925, s 263-264 och 277-278) inbegriper också tillfälligt anställda arbetare, liksom fattiga, sjuka och arbetslösa och så vidare som medlemmar i arbetarklassen. Trotskij (*Året 1905*, Farsta: Rättviseböcker, 2011, s 54.) grupperar tjänstefolk under samma rubrik, och Kautsky (*The Class Struggle: Erfurt Program*, New York, 1971, s 35-43) innefattar uttryckligen löntagare inom handel och industri i proletariatets led. I sitt programförslag till det ryska socialdemokratiska arbetarpartiet, definierade Plechanov proletariatet som de som tvingas sälja sin arbetskraft (se Lenin, *Collected Works*, bd 6, s 19), och senare utvidgade han det till "personer som inte äger några produktions- och cirkulationsmedel ... Alla dessa personer tvingas genom sin ekonomiska ställning ständigt eller periodvis sälja sin arbetskraft" (s 61-63). Även om Lenin ifrågasatte orden "och cirkulationsmedel", så gjorde han inga avgörande invändningar mot formuleringen.

skapar värde och därmed reproducerar motsvarigheten till sin lön (utöver att skapa mervärde),¹⁶² innebär det då inte att det improduktiva arbetets löner betalas ur mervärde som har producerats av produktivt arbete? Och uppstår det inte i så fall en viktig intressekonflikt mellan produktiva och improduktiva arbetare, där de förstnämnda försöker minska mervärdet till ett minimum medan de sistnämnda vill att det ökar? Hur kan en så grundläggande intressekonflikt förlikas med att inkludera båda i samma samhällsklass? Borde dessutom inte industriarbetarna vara mot alla utvidgningar av de statliga utgifterna, även på "samhällsservicens" område, eftersom den när det kommer till kritan finansieras genom att öka det mervärde som sugts ur dem?

Denna invändning kan bemötas på två nivåer. Till att börja med stämmer det inte att allt improduktivt arbete betalas med löpande producerat mervärde. En viktig del av detta arbete (t ex handelsanställda, arbetare inom finanssektorn och de i improduktiva tjänsteindustrier) betalas inte med det löpande producerade mervärdet, utan av den del av det *samhälleliga kapitalet* som investeras i dessa sektorer. Bara dessa kapital *profiter* utgör en del av det löpande producerade mervärdet. Det är sant att samhällsligt kapital är resultatet av ett tidigare framtvingat mervärde. Men det gäller också det variabla kapitalet, dvs. de löner som för närvarande utbetalas till produktiva arbetare. Den viktiga punkten här är, att eftersom löner i alla dessa sektorer inte dras från det *för närvarande producerade* mervärdet, *så minskar betalningen av dem på intet sätt de löner som för närvarande betalas till produktiva arbetare.*¹⁶³

Men en del av lönerna för det improduktiva arbetet finansieras ur det löpande producerade mervärdet. Det gäller huvudsakligen lönerna och inkomsterna till statligt anställda inom offentlig service och administration (givetvis inte statliga industrier där självständig varuproduktion och därmed värdeproduktion äger rum). Men för att av detta dra slutsatsen att minskade statliga utgifter innebär att mervärdet minskar och reallönerna ökar (eller, vilket är samma sak, att ökningen av de statliga utgifterna har skett med hjälp av en ökning av mervärdet och en minskning av reallönerna), skulle man behöva genomföra en mycket detaljerad analys av hur utsagningsgraden och arbetarnas levnadsstandard och behov har utvecklats efter att statsutgifterna "exploderade". En sådan undersökning ligger helt klart utanför ramarna för denna inledning, men två centrala punkter bör påpekas.

För det första har begreppet "bruttolöner" (dvs. löner före skatt) ingen innebörd i den marxistiska ekonomiska teorin. Löner är medel för arbetarna att återställa sin arbetskraft genom att köpa varor och tjänster. Således har pengar som dras av från arbetarnas "bruttolön" för att hjälpa staten att köpa flygplan absolut inget med löner att göra. De är ända från början en del av det samhällsliga mervärdet. (Om nya skatter faktiskt minskar nivån på de tidigare reallönerna, så kan de förstås sägas ha ökat mervärdekvoten. Men återigen kommer det att mätas genom att jämföra på varandra följande mängder netto- (real-) löner, och inte "bruttolöner".)

¹⁶² Ett intressant gränsfall är det så kallade halvproletariatet – dvs. det skikt som delvis äger sina egna produktionsmedel. Deras inkomst härrör från jordbruks- och hantverksvaror som producerats privat vid en arbetsproduktivitet som är långt under det samhällsliga genomsnittet, knappt överstiger sina produktionskostnader, och därmed inte räcker för att säkerställa ens det minsta levebröd. Halvproletariatet tvingas därför arbeta en del av tiden som lönearbetare. Men just på grund av att de säljer sin arbetskraft *bara tillfälligt*, kan deras löner tvingas ner långt under den rådande samhällsliga miniminivån. Deras samhällsliga existens kännetecknas av en slående motsättning: trots att de på inget sätt är indragna i att pressa ut eller konsumera mervärde, så står både deras omedelbara och historiska intressen i viss begränsad motsättning till det egentliga proletariatets intressen. Det är därför halvproletariatet till skillnad från improduktiva arbetare och andra entydiga löntagare inte kan ses som en del av proletariatet. Det utgör snarare ett övergångsfenomen med en fot i småbourgeoisien och en annan i proletariatet.

¹⁶³ Dessa löner ökar den totala mängden samhällsligt kapital bland vilka den *givna* mängden mervärde måste fördelas (med andra ord minskar de den genomsnittliga profitkvoten). Men när det gäller industriägarna är detta ett mindre ont. Om det inte fanns något självständigt handelskapital och handelsanställda, skulle deras egna kapitalutgifter för att täcka cirkulationskostnaderna vara avsevärt högre, och profitkvoten ännu lägre (se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 17.) Eftersom detta bara rör fördelningen av en given mängd mervärde mellan olika sorters kapital, utan någon *direkt* betydelse för fördelningen av nytt skapat värde mellan löner och mervärde (dvs. för utsagningsgraden av det produktiva arbetet) uppstår ingen intressekonflikt mellan produktiva löntagare och handelsanställda.

På samma sätt vore det absurt att säga att statliga medicinska, utbildnings- eller transporttjänster som hjälper till att återställa arbetarnas arbetskraft (eller vidmakthålla deras familjer under normala levnadsförhållanden) härrör från mervärde: de utgör istället en *socialiserad del av lönen*, oavsett om de går via formen ”statsinkomster”, och oavsett om de ”härstammade” från ”bruttolöner” (skatter betalda av arbetarna), ”bruttoprofiten” (skatter betalda av kapitalisterna) eller de oberoende medelklassernas ”bruttoinkomster”.¹⁶⁴

Det visar sig alltså trots allt meningsfullt att undersöka hur en ökning eller minskning av statens utgifter påverkar *arbetarklassens genomsnittliga levnadsstandard*, oberoende av hur de används (förmedlas) av improduktiva statsanställda. Om levnadsstandarden minskar är slutsatsen uppenbar: arbetarklassens totala pris (enskilda plus ”socialiserade” löner) har minskat. Men om den stiger kan inga spetsfundigheter bevisa att det innebär en ökning av det samhälleliga mervärdet. (Det kan förvisso *åtföljas* av en sådan ökning, men det kan också en ökning av de direkta reallönerna göra. ”Åtföljas av” är inte detsamma som ”orsakad av”, utom för personer med en felaktig logik.)

Eftersom den marxistiska ekonomiska teorin avvisar uppfattningen om en rigid ”lönefond”, måste alla analyser av vilka effekter olika nivåer på statsutgifterna skulle få på utsagningsgraden vara totala och dynamiska. Ingenting härrör automatiskt från vare sig en ökning eller minskning av de statliga utgifterna. För att visa att den stiger på arbetarklassens bekostnad måste det bevisas att en minskning av utgifterna under de givna ekonomiska, sociala och politiska omständigheterna skulle leda till högre reallöner och inte till högre profiter för kapitalistklassen. Utan sådana detaljerade bevis skulle tesen vara minst sagt tveksam. Analysen skulle behöva ta hänsyn till den politiska och samhälleliga klasskampens troliga dynamik (som bland annat är en funktion av de stora historiska svängningarna i den ekonomiska växelverkan mellan klasskrafterna i ett visst borgerligt samhälle) och exakt hur det påverkar både de statliga intäkternas och utgifternas struktur.

Vi verkar ha förrirat oss långt från frågan om produktivt och improduktivt arbete och dess förhållande till hur proletariatet definieras. Men i själva verket har vi först nu kommit fram till problemets kärna. Ty den korrekta marxistiska klassificeringen av proletariatet – den klass som genom samhällsekoniskt tvång är tvungen att sälja sin arbetskraft till produktionsmedlens kapitalistiska ägare – innebär att både variationer av den industriella reservarméns storlek och de brokiga relationerna mellan de ”rent fysiologiska” och ”moraliskt historiska” delarna av arbetskraftens värde¹⁶⁵ är av avgörande betydelse för proletariatets omedelbara öde.

¹⁶⁴ Det har invänts att arbetslöshetsunderstöd inte på några villkor kan anses vara motsvarigheten till ”priset” eller ”värdet” på en vara vid namn ”arbetskraft”, ty per definition säljer inte arbetslösa sin arbetskraft. Men detta argument grundar sig på en något mekanisk förenkling av kategorin ”socialiserade löner”. Ingen kan hävda, att om arbetare placerar 10% av sina aktuella löner i en chokladlåda eller på ett bankkonto för att tillgodose den del av deras ”aktiva vuxna liv” under vilken de förväntar sig att vara arbetslösa, så upphör därmed inte denna mängd pengar att vara en del av deras löner. Det finns ingen grundläggande skillnad mellan detta och en situation där alla arbetare använder en chokladlåda eller bankkonto som kallas Allmän arbetslöshetsförsäkring eller Socialförsäkring, och där pengarna inte går via arbetarnas lönebesked utan överförs direkt från kapitalisternas konton till dessa myndigheter. Bara om denna analys accepteras är det för övrigt legitimt att kräva att dessa tillgångar uteslutande ska administreras av fackföreningarna (ty varken arbetsköparna eller staten borde ha något att säga till om hur arbetarna använder sina egna pengar!).

¹⁶⁵ Se ”Inledning till det första bandet” och *Senkapitalismen*.

När vi väl förstår detta kan vi se betydelsen av den tillväxt av den improduktiva arbetskraften som åtföljer proletariats absoluta och relativa tillväxt i dagens kapitalistiska länder.¹⁶⁶ Långt från att återspegla en ökad utsugning av det produktiva arbetet eller en kraftig ökning av utsagningsgraden, har den istället slagit fast ett tak över vilket utsagningsgraden knappast kan stiga under "normala" politiska omständigheter (det vill säga förutom fascistiska eller fascistliknande regimer). Ty trots att levande arbete allt snabbare har ersatts av dött arbete (halvautomatiska maskiner), så är det denna tillväxt av det improduktiva lönearbetet som under en hel historisk period har minskat den industriella reservarmén. Dessutom har de tjänster som en betydande sektor av det improduktiva lönearbetet tillhandahåller varit en viktig faktor för att utveckla proletariats behov och levnadsförhållanden långt utöver den fysiologiska grundvalen. Den nya minimala standard som har uppstått är åtminstone i de imperialistiska länderna (och en del av de mest utvecklade halvkoloniala länderna med en stark arbetarrörelse, som Argentina), mycket högre än den som fanns på Marx' tid.

Detta framsteg ska givetvis inte tas för givet eller betraktas som oantastligt. Det är bara en erövring som arbetarklassen har gjort under gynnsamma förhållanden på arbetsmarknaden (långsiktig minskning av den strukturella arbetslösheten) och bara objektivt möjlig tack vare den långa perioden av snabb ekonomisk tillväxt efter kriget. Sedan början av 1970-talet har, som förväntat, denna grundläggande ekonomiska situation förändrats.¹⁶⁷ En strukturell massarbetslöshet har återuppstått, tillsammans med våldsamma angrepp på arbetarklassens reallöner i många "rika" länder, angrepp som har riktats mot "direkta" eller "socialiserade" löner eller mot båda. Helt riktigt har arbetarna reagerat starkt mot massiva nedskärningar av statens sociala utgifter, och visar på så sätt att deras klassinstinkt är klarare än "vetenskapen" hos de teoretiker som framhåller i att kalla alla statliga utgifter för "mervärde" (vars logiska slutsats skulle bli att arbetarklassen skulle vara likgiltig för eller till och med stöda nerskärningarna).

8. Lyxproduktion, mervärde och kapitalackumulation

Frågan om den exakta karaktären på det arbete som producerar lyxvaror, liksom dess funktion i reproduktionen, hänger också ihop med hur Marx' arbetsvärdesteori passar in i hans teori om reproduktionen. Detta problem är viktigt, inte så mycket på grund av lyxkonsumtionens roll som sådan, utan på grund av den uppenbara parallellen mellan lyxvaror och en annan sektor som har spelat en olycksbådande ökande roll i den kapitalistiska ekonomin ända sedan Marx skrev *Kapitalet*. Vi syftar givetvis på *vapenproduktionen*.

Debatten om vapensektorns exakta funktion under kapitalismen har rasat sedan slutet av 1800-talet, då den ryske populisterna V Vorontsov för första gången förde fram möjligheten att undvika överproduktionskriser genom att en ökad vapenproduktion skulle "suga upp" en del av mervärdet.¹⁶⁸ På 1930- och 1940-talet tog en lång diskussion bland marxister upp vilken roll upprustning kunde ha

¹⁶⁶ Löntagare (inkl arbetslösa) som % av hela den aktiva befolkningen

	1930-talet	1974
Belgien	65,2 % (1930)	83,7 %
Kanada	66,7 % (1941)	89,2 %
Frankrike	57,2 % (1936)	81,3 %
Tyskland	69,7 % (1939)	84,5 % (Västtyskland)
Italien	51,6 % (1936)	72,6 %
Japan	41,0 % (1936)	69,1 %
Sverige	70,1 % (1940)	91,0 %
Storbritannien	88,1 % (1931)	92-3%
U.S.A.	78,2 % (1939)	91,5%

Källor: För 1930-talet, *Annuaire des statistiques du travail*, 1945-6, Bureau International du Travail, Montreal, 1947; för 1974, *Office statistique des communautés européennes: statistiques de base*, 1976.

¹⁶⁷ Se *Senkapitalismen*, del 1, kapitel 4.

¹⁶⁸ Citerat i Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, op. cit., s 282.

för att få bukt med den internationella kapitalistiska ekonomins långsiktiga stagnation under mellankrigsperioden. Sedan kriget har Vance-Cliff-Kidrons skola givit den ”permanent rustningsekonomin” en central roll som förklaring av den långa ekonomiska ”högkonjunkturen”, och vapenproduktionen har en central plats i ”absorptionen av överskottet” i Baran och Sweezys *Monopolkapitalet*.¹⁶⁹ Ännu mer nyligen har en ny kontrovers uppstått mellan författaren till denna inledning och olika andra marxistiska ekonomer, inriktad på det specifika förhållandet mellan vapenproduktionen och profitmängdens och -kvotens utveckling under senkapitalismen.¹⁷⁰

Marx’ teori ser abstrakt samhälleligt arbete som värdets innersta natur, oavsett det specifika bruksvärdet hos den vara det producerar. Att någon sorts bruksvärde existerar är bara en förutsättning för att realisera bytesvärdet, i den omedelbara och uppenbara meningen att ingen köper en vara som absolut inte är till någon användning för honom/henne. Men det samhälleliga faktum att varan köps är tillräckligt bevis för dess bruksvärde, alltså dess användbarhet för köparen. Följaktligen är det bara *osålda* varor som inte representerar ett samhälleligt nödvändigt arbete och alltså inte har något värde. De som säljs är per definition produkter av samhälleligt nödvändigt arbete och ökar genom sin produktion mängden samhälleligt producerat värde. Under kapitalismen ökar också per definition produktionen av alla sålda varor som har skapats av lönearbete den totala mängden mervärde som produceras och realiseras (om de inte säljs till ett pris som ligger så långt under sin produktionskostnad att samhället inte erkänner någon del av det merarbete de innehåller).

I andra bandet skiljer Marx tydligt produktion och realisation av mervärde (och underförstått profiter) från utvidgad reproduktion av kapital, dvs. kapitalackumulation. Alla varor som produceras bidrar inte till den utvidgade reproduktionsprocessen. Men Marx säger uttryckligen att alla varor som produceras och säljs bidrar till ökningen av det totala mervärde som kapitalisterna och deras följeslagare tillägnar sig.¹⁷¹ Under förhållanden av enkel reproduktion skulle det tvärtom inte bli något som helst mervärde eller profiter, eftersom *allt* mervärde skulle konsumeras improduktivt utan att gå in i reproduktionsprocessen.

Produktionen av lyxkonsumtionsvaror som köps med den del av mervärdet som inte ackumuleras blir kvar inom produktionsfären av värde och mervärde, det vill säga den ökar den profitmängd som tillfaller kapitalistklassen. Av samma anledning är produktionen av vapen eller rymdutröstning en sorts varuproduktion. Det faktum att den enda köparen här är staten, medan lyxvaror byts mot borgarklassens intäkter, gör ingen avgörande skillnad. För att avgöra om vapenproduktion minskar eller ökar den genomsnittliga profitkvoten, måste samma frågor besvaras som för varje annan ”underavdelning” i den kapitalistiska produktionen. Är kapitalets organiska sammansättning i den speciella avdelningen lika med, högre eller lägre än den genomsnittliga organiska sammansättningen i andra avdelningar? Och påverkar dess uppgång (eller nedgång) den genomsnittliga samhälleliga mervärdekvoten?¹⁷²

¹⁶⁹ Även här är listan av böcker alltför lång för att återges i sin helhet. Bortsett från äldre verk förtjänar följande verk att omnämnas: Nathalia Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürich/New York, 1943; T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley, 1970; Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalismus*, Wien, 1966; Baran och Sweezy, *Monopolkapitalet*, op. cit.; Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1965; Michael Kidron, *Western Capitalism since the War*, London, 1968. Av mindre direkt relevans är Gillman, *The Falling Rate of Profit*, op. cit.

¹⁷⁰ Se mina argument i *Senkapitalismen*, del 2, kapitel 1, och Cogoy’s i, *Werttheorie und Staatsausgaben*, op. cit., s 165-166. Se även Paul Mattick, *Kritik der Neomarxisten*, Frankfurt, 1974.

¹⁷¹ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2, 3 och 20, avdelning 9.

¹⁷² Detta följer automatiskt av de producerade vapnens karaktär som varor, det vill säga från det faktum att kapital som investerats i denna sektor är indraget i produktion av varor och motsvarande arbete sysslar med produktion av mervärde. Precis som i fallet med produktion av lyxvaror kommer således skillnader mellan profitkvoten i den branschen och kvoten utanför den (till exempel på grund av variationer i kapitalets organiska sammansättning) att sjunka eller öka i enlighet med den genomsnittliga samhälleliga profitkvoten. I *Teorier om mervärdet* försvarar Marx uttryckligen denna ståndpunkt mot Ricardo.

Det är inte lika lätt att precisera vapenproduktionens bidrag till kapitalackumuleringen som det är att avgöra om den utgör en form för produktion av värde och mervärde som påverkar profitkvotens svängningar. Två grundläggande situationer måste urskiljas.

I en situation med ”full kapitalsysselsättning” (som kan åtföljas av och ofta har åtföljts av en strukturell lönearbetslöshet), bidrar uppenbarligen inte vapenproduktionen till kapitalackumuleringen, lika lite som produktionen av lyxvaror som inte ingår i reproduktionen av arbetskraft gör det. Det är sant i dubbel mening. Lika lite som lyxvaror, ger vapen några objektiva materiella beståndsdelar till en utvidgad (re-)produktion. De tillhandahåller varken mer råvaror, maskiner eller energikällor, eller konsumtionsvaror som kan livnära en utvidgad arbetsstyrka. Icke desto mindre kunde inte den del av nationalinkomsten som köper vapen ha spenderats på fler produktionsmedel eller på löner till fler produktiva arbetare. Under förhållanden av ”full sysselsättning” för det samhälleliga kapitalet bidrar således inte vapen till en utvidgad reproduktion, till kapitalackumulering, och det både på grund av sitt speciella bruksvärde och på grund av att de byts mot mervärdets icke ackumulerade del.

Det medför inte nödvändigtvis att vapenproduktion *minskar* kapitalackumuleringen, utom i den mest allmänna meningen att *alla* sorters improduktiva utgifter av mervärde gör det. För att det ska gå att visa att vapensektorns framträdande eller utvidgning *faktiskt har minskat* den utvidgade reproduktionen, måste man visa att den har framträtt (eller vuxit) *på bekostnad* av produktionsmedelssektorn. Om den bara har ersatt lyxproduktion, då kommer, om allt annat är lika, varken kapitalackumuleringens omfattning eller möjliga rytm att ha förändrats.

Men om vapensektorn har framträtt (eller vuxit) på bekostnad av den sektor som producerar varor till arbetarna, och om vi fortfarande antar ”full kapitalsysselsättning”? Återigen måste två olika möjligheter övervägas. När detta ersättande leder till att arbetsstyrkans fysiska eller moraliska arbetsförmåga minskar, så kommer kapitalackumuleringstakten som en konsekvens av det att falla, och efter en viss tid kanske till och med så mycket att det leder till krympande reproduktion.¹⁷³ Men om ersättandet inte förändrar arbetarnas förmåga eller villighet att acceptera den aktuella ”normen” för det samhälleliga arbetet i produktionsprocessen, så skulle en sådan övergång av resurser från avdelning II till avdelning III medföra en ökning av den genomsnittliga samhälleliga mervärdekvoten. Samma värdeproduktion skulle då produceras med samma arbetskraft men till priset av mindre variabelt kapital. Arbetarklassen skulle helt enkelt få en mindre andel av den existerande nationalinkomsten. Huruvida detta skulle lämna ackumuleringstakten oförändrad eller om det i själva verket skulle leda till en högre kapitalackumulering eller utvidgad reproduktion, skulle då bero på hur denna uppgång av mervärdekvoten och -mängden påverkade uppdelningen av mervärde mellan den improduktivt konsumerade delen (i vilken vapensektorn ingår) och den ackumulerade delen.¹⁷⁴

Här måste vi överge det inledande antagandet om ”full kapitalsysselsättning” och analysera den ökande vapenproduktionens verkliga funktion under förhållanden med långvarigt överflöd av kapital. Situationen är ingalunda konstgjord eller framförd bara för diskussionens skull. Tvärtom var den allmänt förekommande redan under den första massiva upprustningen i kapitalismens historia, som ägde rum under de två decennier som föregick Första världskriget.¹⁷⁵ Den var ännu tydligare under 1930-talet, under den andra perioden av massiv upprustning som började med Japans ”Manchuriet-incident” och den tyska politiken efter Hitlers makttillträde, och blev efter 1936 allmän. Ett sådant överflöd av kapital förblev mer än någonsin regel under den fas av

¹⁷³ Se Ernest Mandel, *Marxismens ekonomiska teori*, om krigsekonomin.

¹⁷⁴ I *The Accumulation of Capital* (op. cit., s 455-457 och 461 ff), betonar Luxemburg helt riktigt de omständigheter under vilka ökade militärutgifter som har finansierats på arbetarklassens bekostnad (till exempel genom indirekta skatter på konsumtionsvaror) kan leda till både ökning av mervärdet och kapitalackumuleringen.

¹⁷⁵ Det räcker att hänvisa till kapitel 8 i Lenins *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*.

permanent upprustning som nu har varat i mer än 30 år och inte visar några tecken på att ta slut – tvärtom.¹⁷⁶ Det är således helt ändamålsenligt att analysera vilka effekter det blir på kapitalackumuleringen av en rustningssektor som utvecklas under förhållanden av ett omfattande överflöd av kapital.

På värdesidan innebär överproduktion av kapital att det har uppstått stora summor kapital som måste lagras på bankkonton eller användas för att köpa aktier och statsobligationer, där de bara får en genomsnittlig ränta istället för en genomsnittlig profitkvot. På bruksvärdesidan uttrycks det i stora lager av oanvända råvaror och produktionsförmåga på fabrikerna, liksom i stora reserver av arbetslösa arbetare. Om uppkomsten och tillväxten av en betydande vapensektor inom ekonomin leder till att penningkapital (eller kvasipenningkapital) återinvesteras produktivt, då ökar produktionen av värde och mervärde. Vi vet redan att tillverkningen av vapen producerar värde och mervärde. I omedelbar mening blir därför kapitalet rikare, eftersom fler arbetare utsugs under produktionen av mer mervärde.

I och med att avdelning II inte bidrar till skapandet av den utvidgade reproduktionens materiella delar, kan inte en utvidgning av den *direkt* säkerställa en högre nivå av kapitalackumulering. Men den kan göra det indirekt. Ty när fler arbetare anställs så ökar lönerna, vilket leder till ökande produktion och försäljning av konsumtionsvaror. På samma sätt stimulerar konsumtionen av mer råvaror inom vapenindustrin produktionen av gruvor och andra centrum i avdelning I som tidigare hade minskat sin produktion. Den materiella produktionen kommer att öka inom ekonomins samtliga sektorer, och därmed öka den utvidgade reproduktionens materiella delar, *under förutsättning att det finns reserver av "produktionsfaktorer" tillgängliga* (vilket följer av utgångshypotesen om "undersysselsättning av kapital") och/eller under förutsättning att åtminstone *delar* av det ytterligare mervärdet inte sugts upp av rustningssektorn eller andra improduktiva avdelningar, utan finns tillgängligt för kapitalackumulering.

Dessa villkor gäller med ännu större kraft om de beskrivna processerna åtföljs av en förändrad fördelning av nationalinkomsten mellan löner och mervärde, det vill säga om rustningssektorn i viss mån finansieras på arbetarklassens bekostnad med hjälp av en ökning av mervärdekvoten. Då skulle det sammanlagda resultatet vara "perfekt" för kapitalackumuleringen: både mängden anställda och utsugna arbetare skulle öka (dvs. både en ökad produktion av värde, mängden mervärde, och ökad efterfrågan på marknaden); en ökad mervärdekvot och (troligen) profitkvot; och en ökad ackumuleringstakt (dvs. ökade investeringar i den produktiva sektorn, högre än ökningen av vapenutgifterna).¹⁷⁷

Självklart är inte detta någon "långsiktig lösning" på problemet med en kapitalistisk jämvikt, eftersom operationens själva "framgång" oundvikligen återskapar de ursprungliga motsättningarna. Ökad kapitalackumulering leder till en ökande organisk sammansättning av kapitalet, vilket i sin tur börjar trycka ner profitkvoten. Den högre sysselsättningen (som möjliggörs genom att en del av de arbetslösa sugts upp i armén eller statsapparaten – ett normalt drag vid en mer betydande ökning av militärutgifterna) minskar den industriella reservarmén, och med undantag för under en diktatur av

¹⁷⁶ Angående kontroversen mellan de som ser en "brist" på kapital för närvarande och de som tvärtom hävdar att det finns ett överflöd av kapital, se "Capital Shortage: Fact and Fancy" av *Monthly Reviews* redaktörer, i Vol 27, nr 11, april 1976. I min egen artikel, "Waiting for the Upturn" (*Inprecor*, nr 40/41, december 1975), för jag fram samma uppfattning som *Monthly Review*. Det bör understrykas att det inte finns någon motsättning mellan förekomsten av ett överflöd av kapital och en sjunkande profitkvot (dvs. relativ brist på mängden mervärde). I själva verket avgör den sistnämnda den förstnämnda. Detta verkar bara paradoxalt för de som ignorerar en av det andra bandets viktigaste lärdomar, avlägsnar "tidsfaktorn" från analysen av "kapital i allmänhet" och felaktigt identifierar kapital med löpande producerat mervärde. Problemet försvinner så fort kapital förstås som ackumulering av mervärdemängder som har producerats i en rad tidigare operationer.

¹⁷⁷ Det förklarar den viktiga skillnaden mellan Hitlers krigsekonomi och "boomen" efter kriget. I motsats till den sistnämnda, var de ökade investeringarna i det förstnämnda fallet på det stora hela begränsade till rustningssektorn. Det ägde inte rum någon verkligt kumulativ tillväxt, med en tillväxt av den "slutliga konsumentmarknaden".

fascistisk typ tenderar det att göra det svårare att neutralisera effekterna av kapitalets ökande organiska sammansättning genom att driva upp mervärdekvoten ännu mer. En minskande profitkvot pressar ner de produktiva investeringarna och leder både till överproduktionskris och minskande kapitalackumulationstakt. När den takten blir ”negativ” inleds en process av devalorisering, som är överproduktionskrisernas normala funktion.

Om denna nya kapitalackumulationskris skulle motverkas med en intensifierad vapenproduktion, när det redan finns en ansevärd sektor inom ekonomin, så skulle de grundläggande proportionerna förändras av både uppdelningen av mervärdet mellan ackumulation och konsumtion, och fördelningen av produktiva resurser mellan avdelning I och II å en sidan, och avdelning III å den andra. Oavsett vilka effekter som det till en början gav på den utvidgade reproduktionen, så skulle de alltmer neutraliseras. Dessutom skulle det bli nödvändigt med en så hög beskattning av profiler och löner att de viktigaste samhällsklasserna (utom den sektor bland kapitalisterna som är direkt involverade i vapenproduktion och -inköp) skulle göra uppror mot en fortsatt utveckling av vapenindustrin. Således är inte en sådan här utbyggnad någon patentmedicin för de kapitalistiska sjukdomarna överackumulation och överproduktion. Men den kan utlösa kortare eller längre perioder av ekonomisk uppgång om de förutsättningar som har angivits ovan är uppfyllda.

9. Hur kan handels- och finanskapitalet delta i fördelningen av det samhälleliga mervärdet?

Skillnaden mellan produktivt och improduktivt arbete sammanfaller delvis med distinktionen mellan två övergripande kapitalsektorer: kapital investerat i *varuproduktion* (oavsett om det är inom industri, jordbruk, transporter eller produktiva delar av den så kallade tjänsteindustrin) och kapital investerat på andra ställen (dvs. mellan ”produktivt kapital” och ”improduktivt kapital”). Den sistnämnda kategorin omfattar huvudsakligen handelskapital, bank- och försäkringskapital och kapital investerat i tjänsteindustrins ”improduktiva” branscher. Vi har tidigare sett, att även om lönearbete som anlitas av dessa kapitalister gör det möjligt för dem att tillägna sig en del av den totala mängd mervärde som tillfaller hela kapitalistklassen, så tillför det inte själv något till totalmängden. Frågan kan därför ställas så här: varför accepterar industrikapitalisterna, eller mer exakt alla de som investerar i de ”produktiva” sektorerna, att en del av det mervärde som har producerats av ”deras” arbetare ska beslagtas av kapitalister vars kapital inte bidrar till produktionen av mervärde?

Detta problem behandlas ingående i *Kapitalets* tredje band, men eftersom en del av andra bandet ägnas åt det ska vi kort beröra det här. Svaret blir uppenbart så fort vi inser, att även om kapital som investerats utanför den materiella produktionssfären inte direkt ökar mervärdemängden, *så bidrar det indirekt till en ökning av den*. Med andra ord: industri- och jordbrukskapitalisterna överlämnar inte en del av ”sitt” mervärde till handelsmän och bankirer av godhet, utan på grund av att dessa herrar hjälper dem att öka mängden av detta mervärde.

För att visa att det är så, tog Marx åter med ”tidsdimensionen” i sin analys, en dimension som spelar en så central roll i hela det andra bandet, och som i viss mening strukturerar kapitalets hela cirkulations- och omslagsprocess. Medan det fasta kapitalets totala omslagstid sträcker sig över många år, och i grund och botten inte påverkas av små förändringar av längden på den period under vilken kapitalet antar formen av varukapital (dvs. under vilken varor är osålda inom cirkulationssfären), är situationen en helt annan när det gäller cirkulerande kapital. Om det tar tre månader att tillverka en viss mängd varor, och tre månader att sälja dem, kommer det cirkulerande produktiva kapitalet bara att omsättas två gånger per år, om det inte får hjälp. Den del som byts mot arbetskraft, och således möjliggör skapandet av mervärde, skulle då vara sterilt i sex månader varje år. Men om handelskapitalet köper upp en stor del av varorna så fort de lämnar fabriken, eller om bankkapitalet förskottar pengarna för att betala räkningen för råvarorna direkt efter att varorna produceras och innan de säljs, då kan det produktiva cirkulerande kapitalet, tack vare hjälpen från dessa sektorer inom kapi-

talistklassen, återinvesteras så fort produktionscykeln är färdig. Följaktligen kommer det variabla kapitalet aldrig att vara överksamt. Det kommer att få arbetarna att producera mervärde tolv månader per år och inte sex – och som ett resultat av det kommer, om allt annat är lika, den totala mängden mervärde att vara dubbelt så stor som den annars skulle ha varit. Om dessa räddningsoperationer möjliggör en allmän ökning av produktionen av mervärde ger det förstås industrikapitalet möjlighet att rabattera partihandlarna eller betala ränta till bankirerna.

Men detta antyder att bara en del av det totala samhällsliga kapitalet ständigt är indraget i produktionen. En viktig del befinner sig alltid utanför produktionsfären. Vi har redan lagt märke till varför en del av det samhällsliga kapitalet med nödvändighet tar formen av penningkapital. Vi ser nu att en annan del måste ta formen av transport- och bankkapital för att förkorta varornas cirkulationstid. Ur hela kapitalistklassens synvinkel (och det är den som Marx antar i andra bandet. Först i tredje bandet funderar han över hur dessa sektorer konkurrerar med varandra om delar av det samhällsliga mervärdet), kan detta betraktas som en *funktionell arbetsdelning inom denna klass*. Istället för att varje affärsman och kapitalistisk jordbrukare fungerar som sin egen kassör, sin egen penningväxlare, sin egen transportör, sin egen försäljare av varor på hemma- och världsmarknaden, och sin egen förskotterare av mer penningkapital, centraliseras alla dessa olika funktioner socialt av delar av borgarklassen som specialiserar sig på olika områden. Denna arbetsdelning medför en avsevärd rationalisering: kostnaderna för den totala samhällsliga cirkulationen, transporter och bankväsendet är lägre än vad de skulle ha varit om varje enskilt kapitalistiskt företag tvingades genomföra uppgifterna själva. Därmed minskar omkostnaderna för produktionen, och den totala mängden mervärde ökas genom att produktionen blir kontinuerlig. Det är alltså lönsamt för borgarklassen i sin helhet att vidmakthålla (och som ”tjänsteindustrins” meriter visar till och med utöka!) denna funktionella arbetsdelning.

Vilken är källan till det kapital som investeras utanför den materiella produktionsfären? Eftersom allt kapital till syvende och sist härrör från mervärde, och eftersom allt mervärde under det kapitalistiska produktions sättet skapas av ”produktivt kapital” (dvs. av lönearbete som är indraget i materiell produktion), kan det verka som om allt handels- och bankkapital sist och slutligen härrör från industrins och jordbrukets ”produktiva” kapital. Det är delvis sant. I *Kapitalets* andra band pekar Marx på hur penningkapitalet periodvis ”utesluts” ur värdeproduktionen och därmed tillfälligt blir tillgängligt för andra syften. Det bästa exemplet på detta är det fasta kapitalets avskrivningsfond. Den återinvesteras bara med vissa intervall istället för gradvis efter varje produktionscykel, och fungerar därmed under en period som en viktig källa till det penningkapital som används till krediter och andra operationer.

Men en sådan uppfattning ska inte generaliseras. Kapital är trots allt äldre än det kapitalistiska produktions sättet. Innan mervärde producerades under produktionsprocessen ackumulerades enorma förmögenheter genom att bönderna plundrades, feodalherrarna skinnades (till exempel genom överpriser på exotiska varor), handelsmän rånades (genom sjöröveri) och stamsamhällen plundrades (genom erövring av slavar). Handels-, köpmanna- och bankkapital existerade långt innan ”produktivt” kapital uppstod i manufakturerna, för att inte tala om under den industriella revolutionen. Således reproducerar industrikapitalet inte bara handels- och bankkapital genom att betala in delar av det mervärde som ”deras egna” arbetare har skapat, utan upptäcker också att dessa andra kapitalformer existerar redan när det själv föds, och att det i själva verket är en förutsättning för det. Handels- och bankkapital reproducerar alltså sig själv både genom att fortsätta sin tidigare praktik (dvs. att tillägna sig en del av den samhällsliga produktion som har sitt ursprung *utanför* de kapitalistiska produktionsförhållandenas sfär, och omvandla det till mervärde och penningkapital) och genom att tillägna sig en del av det mervärde som skapats *inom* den egentliga kapitalistiska produktionsprocessen. Att kolonier och halvkolonier påtvingas förkapitalistiska, halvkapitalistiska och kapitalistiska produktionsförhållanden med hjälp av kapitalets makt på världsmarknaden och den utländska politiska och militära maktens våld, har varit en ytterst viktig faktor under den

historiska utvecklingen av dessa dubba källor till ackumulation av penningkapital. Via handels-, köpmanna-, ocker- och bankkapitalets operationer har de fram till idag fortsatt att spela en central roll under den kapitalistiska expansionen i hela världen, speciellt i den så kallade tredje världens länder. Således är primitiv kapitalackumulation och ”produktiv” kapitalackumulation (genom skapandet av mervärde inom *varuproduktionen*) inte bara på varandra följande historiska stadier, utan också samtidiga och kombinerade fenomen. Inte heller leder primitiv ackumulation automatiskt till en motsvarande spridning av ”produktivt” kapital och industrialisering. Det kan istället helt enkelt avkortas till en ”ensidig” expansion av de ovan nämnda formerna för ”improduktivt” kapital. Tillsammans med effekterna av utländskt imperialistiskt herravälde, klargör denna omständighet en av underutvecklingens mysterier under kapitalismen.

10. Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman

Den viktigaste kontroversen i det marxistiska tänkandets och den internationella arbetarrörelsens historia om det andra bandet utlöstes genom Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman i *The Accumulation of Capital* [Kapitalackumulationen]. Debatten gällde i sanning formidabla frågor: Marx' kristeori; det kapitalistiska produktionssättets historiska gränser (den så kallade ”sammanbrottsteorin” eller *Zusammenbruchstheorie*); och imperialismens, kolonialismens, militarismens och krigens ursprung och funktioner under den imperialistiska epoken.¹⁷⁸ I denna inledning ska vi begränsa oss till den del av Luxemburgs bidrag som är direkt förknippad med ämnet för *Kapitalets* andra band – det totala samhällsliga kapitalets cirkulation, omslag och reproduktion.

Luxemburgs kritik är huvudsakligen inriktad på ett enda tema: hur kan den del av varornas värde som motsvarar den ackumulerade delen av mervärdet realiseras? Vad krävs det för köpkraft för att realisera den? Varför utökar kapitalister produktionen, om inte för att de är övertygade om eller förväntar sig att få fler kunder? Vilka är dessa nya kunder? Först avvisar hon tanken att de skulle kunna vara arbetare, eftersom de sistnämndas köpkraft härrör från kapital, och att en utökning av produktionen bara för att tillfredsställa en utvidgad arbetskrafts nya behov vore otänkbar för kapitalistklassen *i sin helhet*. (Detta gäller givetvis inte de enskilda kapitalisterna, för vilka alla arbetare *utom deras egna* är möjliga kunder. Men som Luxemburg säger rent ut: för kapitalistklassen *i sin helhet* är *alla* arbetare ”deras egna arbetare”, och det är inte meningsfullt att behandla dem som en källa för ökad försäljning.)¹⁷⁹ Hon avfärdar också uppfattningen att dessa ytterligare kunder skulle kunna vara andra kapitalister. Ty hur skulle kapitalistklassen *i sin helhet* kunna berika sig själva om pengarna för att köpa merproduktionen kom ur dess egen ficka?¹⁸⁰ Inte heller kunde de vara så kallade tredje personer, som i grund och botten är kompisar, okritiska anhängare och tjänare åt kapitalistklassen (eller jordägare som tillägnar sig jordrätten). Ty när det kommer till kritan härrör alla dessa samhällsskiktets intäkter från mervärdet. Om mervärdet vore den enda källan till den köpkraft som finns tillgänglig för att köpa den ökande mängden varor och deras värde, så skulle det innebära att kapitalister blir rikare genom att spendera sina egna pengar.

För Luxemburg är alltså slutsatsen oundviklig. Den nya köpkraft som måste sugas in i den kapitalistiska cirkulationsprocessen kan bara komma från *utanför* de egentliga kapitalistiska produktionsförhållandena, genom att tvinga icke kapitalistiska samhällsklasser (huvudsakligen bönder och förkapitalistiska jordägare) att på ett slösaktigt sätt använda sina intäkter på kapitalistiska varor.

¹⁷⁸ De viktigaste bidragen till diskussionen om Luxemburgs *The Accumulation of Capital* var recensionerna av Otto Bauer (i *Die Neue Zeit*, nr 24, 1913), Anton Pannekoek (i *Bremer Bürgerzeitung*, 29 januari 1913) och G Eckstein (i *Vorwärts*, 16 februari 1913), och boken av Bucharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, op. cit. Henryk Grossmann (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Leipzig, 1929) tar på ett antal ställen upp Luxemburgs teori. Se även diskussionen nyligen i Arghiri Emmanuel, *Le Profit et les crises*, Paris, 1975, och Joan Robinsons inledning till den engelska översättningen av *The Accumulation of Capital* (ed. cit.).

¹⁷⁹ Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, op. cit., s 289-290.

¹⁸⁰ *Ibid*, s 127-133.

Bara på detta sätt kan en utvidgad produktion och reproduktion, kapitalackumulation och överhuvudtaget kapitalistisk ekonomisk tillväxt äga rum. Slutresultatet av resonemanget är lika uppenbart. Genom att förstöra den icke kapitalistiska miljö på vilken dess expansion grundar sig, undergräver kapitalismen villkoren för sin egen tillväxt. Att denna icke kapitalistiska (förkapitalistiska) miljö försvinner utgör således den absoluta gränsen för kapitalismens utveckling.¹⁸¹

Medan huvuddragen i Luxemburgs resonemang är klart och enkelt, har en stor del av debatten om *The Accumulation of Capital* avvikit från hennes centrala tes, till stor del på grund av att hon själv kombinerade den med en massa annan kritik mot Marx' reproduktionsscheman som är mycket enklare att bemöta. När hon hävdar att Marx blandar ihop pengarnas funktion som cirkulationsmedel med inkomsternas (köpkraftens) roll som en nödvändig förutsättning för att realisera varornas värde, har hon uppenbarligen fel.¹⁸² Och när hon antyder att reproduktionsschemana inte motsvarar det kapitalistiska produktionssättets verklighet, blandar hon ihop abstraktionsnivåer som är tydligt åtskilda i Marx' metod. Hon har inte mindre fel när hon förmodar, att eftersom Marx' siffror inte innefattar kapitalets "rörelselagar" (de räknar inte med någon ökning av kapitalets organiska sammansättning) så kunde de inte innefatta dessa lagar. På samma sätt följer det inte alls av den uppenbara sanningen att avdelning I är ackumulationsprocessens främsta motor, att avdelning II på något sätt "offras till" eller är "beroende av" avdelning I, i motsats till privategendomens och konkurrensens lagar.¹⁸³ Och så vidare och så vidare. Kontroversen har rasat om alla dessa sekundära tvistefrågor, i allmänhet på Luxemburgs bekostnad. Men även om den då och då bryter ut på nytt, så har den inte särskilt stor relevans för den viktiga fråga hon ställde.

Luxemburgs huvudargument måste besvaras på tre varandra följande abstraktionsnivåer. Först och mest abstrakt var att hon begick ett metodologiskt misstag genom att förlägga ett problem som bara kan betraktas i förhållande till "konkurrensen mellan många kapital" inom ramen för "kapitalet i sin helhet".¹⁸⁴ Det är omöjligt att göra en analys av dessa två skilda nivåer samtidigt, eftersom kapitalet i sin helhet *per definition bortser* från många kapital, från konkurrens. Således förbiser argumentet att kapitalistklassen inte kan berika sig själv genom att köpa sin egen merproduktion från det faktum att merproduktionen under ett system med privat ägande *aldrig* kan ägas av "ett enda totalkapital". Den kapitalistiska konkurrensen innebär att kapitalister förvisso kan bli rikare genom att köpa varandras "merproduktion". Marx sa själv uttryckligen att "det *mervärde* som har skapats på ett ställe kräver att det skapas mervärde på ett annat ställe, mot vilket det kan bytas".¹⁸⁵ Han visar också, att utan konkurrens skulle tillväxten faktiskt försvinna.¹⁸⁶

Kort sagt, för Marx är tillväxt möjlig i en "rent" kapitalistisk miljö (dvs. där ingen del av den samhälleliga merproduktionen kan hitta "icke kapitalistiska" kunder) under förutsättning att man antar att inte alla kapitalisters räntor och tillväxttakt är identiska, utan tvärtom *har sina rötter i konkurrens*. Frågan om realisering *uppstår inte* och *kan inte* uppstå när det handlar om "kapitalet i allmänhet". Tillsammans med teorin om kriser och handelscykeln uppträder den bara inom ramen för "många kapital". Det sa Marx själv upprepade gånger.¹⁸⁷

Av detta följer, att reproduktionsscheman som inbegriper konkurrens *som regel* borde förutsätta att

¹⁸¹ Uppfattningen att en icke kapitalistisk miljö är nödvändig för en utvidgad reproduktion och ackumulation fördes första gången fram av Heinrich Cunow ("Die Zusammenbruchstheorie", i *Die Neue Zeit*, nr 1, 1898) och försvarades senare av Karl Kautsky ("Krisentheorien", i *Die Neue Zeit*, nr 2, 1902) och Louis B Boudin (*The Theoretical System of Karl Marx*, Chicago, 1907, i synnerhet s 163-169 och 241-253).

¹⁸² Luxemburg, *op. cit.*, s 143-145.

¹⁸³ Scheman som innefattar dessa rörelselagar har utarbetats av Bauer, Grossmann, Léon Sartre, Glombowski, Hosea Jaffe och många fler. Huruvida de säkerställer långsiktiga jämviktsförhållanden är förstas en helt annan fråga.

¹⁸⁴ Detta påpekande gjordes första gången av Rosdolsky (*op. cit.*, s 42-48).

¹⁸⁵ *Grundrisse*, *op. cit.*, s 407.

¹⁸⁶ *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

¹⁸⁷ *Theories of Surplus-Value*, *op. cit.*, Del II, s 532-534.

det existerar *olika snarare än lika* ackumulationsnivåer i de två avdelningarna, som bara ibland leder till en utjämning av profitkvoten. Det motsvarar det kapitalistiska systemets verkliga funktionssätt. Det pekar också fram mot en lösning på det tekniska problem som Luxemburg ser i det faktum att den ”osäljbara” delen varor från avdelning II införlivar en del av det mervärde som har skapats i denna avdelning. I själva verket avvisade Luxemburg utan att tveka Marx’ övertygande lösning, som senare utvecklades utförligt av Otto Bauer.¹⁸⁸ En del av det mervärde som produceras i avdelning II överförs periodvis till avdelning I, just när (och på grund av att) avdelning I under en längre tidsperiod uppvisar en högre organisk sammansättning än avdelning II.

På denna ytterst abstrakta argumenteringsnivå har frågan ställts som en fråga om halvt statisk jämvikt. Men på en andra nivå, som – trots att den fortfarande är abstrakt – är ett steg närmare det kapitalistiska produktionssättets historiska verklighet, måste kapitalackumuleringen analyseras som *en oregelbunden process* med målet att förstå dess verkliga dynamik. Den första fråga jag ställde var denna: går det att hitta kunder till de varor som införlivar den ackumulerade delen av mervärdet, om vi förutsätter att all köpkraft härrör från antingen löner eller mervärde inom själva produktionsprocessen? Marx’ enkla svar är: ja, så länge vi inte ser mervärde som en enda mängd som ägs av en ensam kapitalist (som sedan givetvis är dömd att ”köpa” sina egna varor). Nu kan den andra frågan ställas på nytt, så här: vilken effekt blir det på realiseringen av värdet hos de varor som införlivar den ackumulerade delen av mervärdet om och när (1) kapitalets organiska sammansättning ökar i båda avdelningarna; (2) avdelning I växer snabbare än avdelning II (vilket är ett oundvikligt resultat av att kapitalets organiska sammansättning ökar); och (3) profitkvoten sjunker (dvs. den ökande mervärdekvoten inte räcker till för att kompensera för kapitalets ökande organiska sammansättning)? Är det med andra ord möjligt att realisera mervärdet fullständigt när det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar gör sig gällande?

Denna andra fråga kräver ett mer sammansatt svar än den föregående. Teoretiskt är det möjligt att fullständigt realisera mervärdet, och flera geniala matematiska modeller har konstruerats för att visa att det går – av bland andra O Benedikt, Shinzaburo Koshimura, Oskar Lange, J Caridad Mateo och Hosea Jaffe.¹⁸⁹ När Luxemburg ifrågasatte detta, förnekade hon att det var möjligt med en ”ren” kapitalism, och antog således en ståndpunkt som var raka motsatsen till den som Marx försökte visa med sina reproduktionsscheman. Men vi bör omedelbart tillägga att de verkliga *samhällsekonomiska förhållanden* som dessa algebraiska formler uttrycker måste definieras exakt.¹⁹⁰ Vidare glömde de av hennes kritiker som svarade att schemana i sig själva ”bevisar” att det är möjligt med en obegränsad, friktionsfri utveckling av reproduktionen¹⁹¹ en liten punkt: kapitalismen har i mer än 150 år givit upphov till periodiska överproduktionskriser, och fortsätter att göra det med en ”naturlags” regelbundenhet. Vi kan utan att tveka förkasta hypotesen att varje successiv kris helt och hållet hade berott på ”specifika” orsaker som inte hade något med det kapitalistiska produktionssättets inre logik att göra, och var ovidkommande för det inbördes förhållandet mellan tillväxttakten på c , v , m/v , ackumulerat m /totalt m , både inom och mellan de två avdelningarna. Själva dessa

¹⁸⁸ Luxemburg, *op. cit.*, s 294-295.

¹⁸⁹ O Benedikt, ”Die Akkumulation des Kapitals bei wachsender organischer Zusammensetzung”, i *Unter dem Banner des Marxismus*, nr 3, 1929 ; Koshimura, *op. cit.*; J Caridad Mateo, *Reproduccion del capital social*, Mexiko, 1974 ; Hosea Jaffe, *Processo capitalista e teoria dell'accumulazione*, Milano, 1973, och i ett personligt meddelande till mig.

¹⁹⁰ Låt oss ta ett enda exempel. För att göra jämvikt förenlig med en ökande organisk sammansättning av kapitalet och en fallande profitkvot, tvingas Koshimura förändra de inledande förhållandena mellan de tre avdelningarna, och öka avdelning III:s organiska sammansättning betydligt (vilket ur historisk synvinkel inte är särskilt rimligt). Sedan måste han sänka det totala priset på produktionen i avdelning II (arbetarnas löner) så mycket att det blir en absolut nedgång. Genom att ”uppväga” den fallande profitkvoten med en stigande mervärdekvot (vilket är rimligt) kommer Koshimura fram till en absolut minskning av arbetarnas och till och med kapitalisternas konsumtion (vilket inte bara är orimligt utan står i motsättning både till Marx’ grundläggande antagande i *Kapitalets* andra band och till existerande empiriska data). (Se Koshimura, *op. cit.*, s 122-124 och 124-126.)

¹⁹¹ Se ovan nämnda kritik av Eckstein och Helene Deutschs artikel (i *Der Kampf*, 1913, den österrikiska socialdemokratins teoretiska tidskrift). Detta gäller också delvis Bauers och Emmanuels kritik.

krisers periodiska växlingar räcker för att tillbakavisa ”harmoniteoretikerna” och uppfattningen att kapitalackumulation kan fortsätta för alltid ”på basis av schemana”. I detta avseende är Luxemburg uppenbarligen överlägsen vissa av sina kritiker.¹⁹²

Men lyckades hon bevisa sin sak på ett tekniskt tillfredsställande sätt? Vi anser inte det, ty hon inskränkte problemet till ett överdrivet enkelt orsakssamband. För att bevisa att en jämvikt under kapitalismen måste orsaka en ojämvt, att utvidgad reproduktion måste orsaka överproduktion, och att kapitalackumulation måste leda till värdeminskning av kapital, måste alla sammanhängande variabler i reproduktionsschemana sammanföras. Och det gör hon inte. Trots att *The Accumulation of Capital* ställer de rätta frågorna, så ger den således inte någon acceptabel lösning på dem.¹⁹³

Kortfattat kan vi säga att jämviktsformeln för en utvidgad reproduktion – $I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma} = II_c + II_{m\beta}$ – vill göra gällande att tillväxttakten av efterfrågan på konsumtionsvaror som tillverkats i avdelning I är identisk med det konstanta kapitalets tillväxttakt i avdelning II. Men kapitalets ökande organiska sammansättning innebär att efterfrågan på konsumtionsvaror som tillverkats i avdelning I normalt kommer att öka långsammare än det konstanta kapitalet i den sektorn (om inte det variabla kapitalets långsammare tillväxttakt kompenseras av en tillväxttakt av improduktivt konsumerat mervärde som är högre än det konstanta kapitalets tillväxttakt, vilket i det långa loppet är ytterst osannolikt). En förutsättning för jämvikt är följaktligen att det konstanta kapitalets tillväxttakt i avdelning II är lägre än den i avdelning I. Om tillväxten är densamma i båda avdelningarna kommer villkoren för jämvikt att rubbas.

Men en tillväxttakt av det konstanta kapitalet i avdelning II som är *permanent* lägre än tillväxttakten i avdelning I är oförenlig med privat ägande och konkurrens. Det finns ingen orsak för kapitalister som är indragna i produktionen av konsumtionsvaror att för gott avstå från att försöka införliva all befintlig teknologi, alla sätt att minska produktionskostnaderna, alla potentiellt användbara maskiner. Därför kommer $II_c + II_{m\beta}$ av och till att vara större än $I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma}$, precis som $\Delta[II_c + II_{m\beta}]$ under förhållanden av ökande organisk sammansättning på kapitalet (ensidig utveckling av arbetsbesparande teknologi), *periodvis* kommer att vara lika med $\Delta[I_c + I_{m\beta}]$, och $\Delta[I_c + I_{m\beta}]$ kommer att vara större än $\Delta[I_v + I_{m\alpha} + I_{m\gamma}]$. Det verkar därför omöjligt att undvika en periodisk överproduktion av konsumtionsvaror, liksom en minskning av profitkvoten och av kvoten mellan ackumulerat mervärde och mervärde, vilket medför att kapitalackumulationen plötsligt upphör.

Från Marx' ”antaganden” har Donald Harris dragit slutsatsen att det (i ett värdesystem) bara går att uppnå jämvikt om det är lika många arbetare anställda i de två avdelningarna, eller att det (i ett system med produktionspriser) är samma kvot av investeringar – ackumulation – av mervärde.¹⁹⁴ Men alla dessa beräkningar grundar sig på en missuppfattning av Marx' metod. Även om Marx verkligen förutsätter samma utsagningsgrad i båda avdelningarna (ett antagande som grundar sig på uppfattningen om ett genomsnittligt nationellt värde på arbetskraften, för vilket det finns ganska starka empiriska bevis under den utvecklade kapitalismen), så ”antar” han varken att kapitalets organiska sammansättning kommer att förbli likadan eller att mervärdekvoten kommer att förbli densamma. Hans metod att successivt närma sig den dagliga kapitalistiska ekonomins ”yttre fen-

¹⁹² Se speciellt hennes ”Anti-kritik”, i Luxemburg och Bucharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, op. cit.

¹⁹³ Inte heller går det att säga att Grossmann (op. cit.) ger dessa lösningar. Hans egen ståndpunkt – att förneka att det bakom kriserna finns problem att realisera mervärdet och bristande proportioner mellan produktion och konsumtion – är i grund och botten felaktig. Genom att göra en minskande profitkvot till den enda orsaken till kapitalismens slutliga sammanbrott, förbiser han det faktum att denna *tendens* uppvägs av en periodisk värdeminskning av kapital. Medan han försöker slå fast en mekanisk enhet mellan teorin om överproduktionskriser och teorin om kapitalismens sammanbrott, så införlivar den verkliga, dialektiska förbindelsen mellan dem följande motsättning: överproduktionskriser är just den mekanism som gör att den minskande profitkvoten periodvis kan *övertinnas* – både genom en värdeminskning av den totala mängden samhälleligt kapital och genom att öka mervärdekvoten.

¹⁹⁴ Donald J Harris, ”On Marx's Scheme of Reproduction and Accumulation”, i *Journal of Political Economy*, Vol 80, 1972, s 505 ff.

men” fick honom att, i ett visst skede av analysen, *abstrahera* från ett antal ytterligare *variabler* för att klargöra vissa preliminära problem. Det har ingenting att göra med att ”anta” historiska trender.

På den tredje nivån, den *faktiska historiska* kapitalistiska ackumulationsprocessen, verkar Luxemburg i grund och botten ha rätt. Kapitalismen uppstod i en i huvudsak icke kapitalistisk miljö; den har berikat sig enormt genom att plundra den miljön; och samma värdeöverförande tillgodogörande har fortsatt ända fram till idag. ”Ren” kapitalism har aldrig existerat i verkligheten, och som Engels helt rätt förutsade kommer den aldrig att existera, eftersom ”vi inte kommer att låta den göra det”. Den ryska oktoberrevolutionen, och den efterföljande tillväxten av en postkapitalistisk sektor av världsekonomin tyder på att Engels instinkt i detta avseende var riktig. Luxemburgs analys av de sätt och medel med vilka kapitalismen suger rikedomar och värde från förkapitalistiska samhällen och klasser var ett imponerande första bidrag till ett tre fjärdedels sekels antikolonial och antiimperialistisk världslitteratur. Det har ännu att möta sin like både vad gäller teoretiska insikter och ekonomisk klarhet.¹⁹⁵

Den slutgiltiga bedömningen av Luxemburgs kritik måste alltså vara nyanserad. Vi kan inte rakt ut säga att hon har rätt eller att hon har fel. Även om många av hennes delvisa teser och även hennes slutliga svar är otillräckliga, så ställer hon verkligen relevanta frågor och sätter fingret på verkliga problem som det andra bandet inte besvarar och inte kan besvara. I synnerhet kan inte den kapitalistiska tillväxtens motsägelsefulla karaktär, som hennes idéväckande *The Accumulation of Capital* stimulerade till diskussion om, bara inordnas under formuleringarna ”produktionens anarki” och ”brist på proportion”.¹⁹⁶ Den exakta plats som oundvikliga skillnader mellan produktion och masskonsumtion har i kapitalismens dynamik måste integreras i en övergripande förklaring av kapitalistiska obalanser och kriser.

11. Kapitalets andra band och Marx’ förklaring av kapitalistiska överproduktionskriser

Vår diskussion om Luxemburgs kritik av Marx’ reproduktionsscheman leder logiskt fram till en analys av hans kristeori, som den framstår i det andra bandet. Det är välkänt att de fyra band av *Kapitalet* som Marx lämnade efter sig inte innehåller någon systematisk analys av denna avgörande sida hos det kapitalistiska produktionssättet: att det oundvikligen periodvis uppträder sådana kriser. I sin ursprungliga plan hade Marx reserverat en fullständig behandling av frågan till ett sjätte band som skulle handla om världsmarknaden och kriser.¹⁹⁷ Men delvisa synpunkter finns utspridda i texten, i synnerhet i det fjärde bandet (*Teorier om mervärdet*) och i andra och tredje bandet. Det är dessa jag kort vill beröra här.

I det andra bandet tar Marx upp ett antal avgörande punkter om kapitalistiska överproduktionskriser. För det första framhåller han, att även om handelskapitalet hjälper till att förkorta varornas cirkula-

¹⁹⁵ Se speciellt *The Accumulation of Capital*, kapitel 27-30.

¹⁹⁶ Austromarxisterna Hilferdings och Bauers ”neo-harmoniska” versioner inspirerades uppenbarligen av Tugan-Baranovskijs bok *Studien zur Theorie* (op. cit.). Trots att båda polemiserade mot Tugan-Baranovskij, så förhållades de av hans matematiska ”trixande” med reproduktionsschemana. Hilferdings uttalande i sitt stora verk från 1909, *Finanzkapital*, är särskilt slående: ”I princip är en allmän kartell som styr den totala samhällsliga produktionen och därmed får bukt med kriser ekonomiskt tänkbar, även om ett sådant samhällsligt och politiskt sakförhållande är omöjligt.” (op. cit., s 372). Bucharin påverkades av samma tänkande, vilket framgår klart från påståendet i *Imperialism and the Accumulation of Capital* (op. cit., s 226) att det inte kunde finnas överproduktionskriser under en statskapitalism där produktionens anarki hade bemästrats. Tony Cliff och hans lärjungar använder dessa argument för att försöka rättfärdiga att de använder begreppet ”statskapitalism” för att definiera den sovjetiska ekonomin – en ekonomi som sedan mer än ett halvt sekel inte har upplevt några överproduktionskriser. (Se Cliff, *Russia: A Marxist Analysis*, London, 1964, s 167-175). För en genomgripande kritik av den neo-harmoniska tolkningen av *Kapitalets* andra band, se Rosdolsky, op. cit., s 269-275 och 280-282.

¹⁹⁷ Se min inledning till *Kapitalets* första band, s 10-13.

tionstid och snabba på det produktiva cirkulerande kapitalets omslag, så *döljer* dess roll som mellanhand mellan industrikapitalisterna och ”slutkonsumenten” samtidigt den allt större skillnaden mellan en ökande produktion och en eftersläpande slutlig efterfrågan.¹⁹⁸ Mer exakt, tillägger Marx: ”De perioder, då den kapitalistiska produktionen mobiliserar alla sina resurser, visar sig i regel vara perioder av överproduktion; emedan produktionsresurserna aldrig kan utnyttjas så långt, att därigenom mera värde inte endast produceras utan också kan realiseras; *försäljningen av varorna, realisationen av varukapitalet, alltså även av mervärdet, är emellertid begränsad, inte endast genom samhällets behov av konsumtionsvaror överhuvud, utan genom konsumtionsbehoven i ett samhälle, där det stora flertalet medlemmar alltid är och måste förbli fattigfolk. Detta problem tillhör emellertid nästa avsnitt.*”¹⁹⁹ Detta är bara en upprepning av det berömda stycke i det tredje bandet, där Marx sammanfattar sin kristeori, och slutar med dessa ord: ”Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns.”²⁰⁰

Men Marx säger inte mindre kategoriskt i det andra bandet: ”Det är en ren tautologi att påstå, att kriserna uppkommer av brist på köpkraftig konsumtion eller köpkraftiga konsumenter. Några andra konsumtionsformer än betalande känner det kapitalistiska systemet inte till, undantagandes de *sub forma pauperis* [fattiga understödstagares konsumtionsform] eller ’tjuvarnas’. Att varor är osäljbara, betyder inget annat än att inga solventa köpare eller konsumenter funnits (vare sig nu produkterna i sista hand är avsedda för den produktiva eller den enskilda konsumtionens behov). Men om man vill ge denna tautologi ett sken av djupare motivering genom att säga, att arbetarna får för liten del av sin egen produkt, och att det onda alltså bleve avhjälpt, om de finge en större andel av produkten, alltså högre lön, så kan denna åsikt bemötas med anmärkningen, att varje kris föregås just av en period med stigande arbetslöshet, då arbetarklassen i verkligheten får en större andel i den del av årsprodukten, som är avsedd för konsumtion. Denna period måste tvärtom – som dessa riddare av det sunda och ’enkla’ (!) människoförnuftet ser saken – förhindra krisen. Det verkar alltså, som om den kapitalistiska produktionen innesluter betingelser, oberoende av den goda eller onda viljan, vilka endast tillfälligt medger denna relativa förbättring för arbetarklassen och alltid endast såsom en stormvarning inför den annalkande krisen.”²⁰¹ Finns det en motsättning mellan dessa två förklaringar? Vad ligger bakom de frenetiska anklagelserna för ”underkonsumtionsteorier”, som vissa kallar en allvarlig ”avvikelse” eller skamlig sjukdom, och vissa av Marx’ anhängare riktar mot andra?

Enligt vår åsikt finns det ingen som helst motsättning mellan de två kommentarer Marx gjorde angående kapitalistiska överproduktionskriser. Det han tillbakavisar är den vanliga reformistiska eller ”liberala” plattityden, enligt vilken kriser gick att undvika om massornas köpkraft skulle öka kraftigt under perioden omedelbart innan eller i samband med att överproduktionen började. Denna förenklade uppfattning förbiser två faktum. Under kapitalismen är inte alla varor konsumtionsvaror. En viktig del av det totala ”varuberget”, närmare bestämt alla produktionsmedel, kan inte och är inte ämnade att köpas av arbetare. Därmed säger en ökad försäljning av konsumtionsvaror i sig själv ingenting om hur det går med försäljningen av utrustning och råvaror. Det leder inte automatiskt till ökade produktiva investeringar. En omfördelning av nationalinkomsten på bekostnad av profitterna (vilket en plötslig kraftig ökning av lönerna skulle leda till) skulle få till resultat att investeringarna, det vill säga försäljningen av produktionsmedel, skulle kollapsa. Om detta följde på en period med faktisk minskning av profitkvoten, skulle kapitalackumuleringen minska våldsamt och krisen skulle förbli oundviklig. I så måtto som de glömmer detta grundläggande samband mellan handelscykeln

¹⁹⁸ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2, avdelning 1.

¹⁹⁹ *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 16, avdelning 3, not 35, vår kursivering.

²⁰⁰ *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 30.

²⁰¹ *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 4.

och profitkvotens svängningar på medellång sikt, gör alla ekonomer (vare sig de är marxister eller ej) som uteslutande förklarar krisen med förhållandet mellan konsumenternas köpkraft och nationalinkomsten sig i sanning skyldiga till "underkonsumtionstänkande", det vill säga en ensidig och därför felaktig teori om överproduktion och handelscykeln.²⁰²

Men samma sak gäller den motsatta teorin, som uteslutande eller huvudsakligen riktar in sig på "bristen på proportioner" mellan de två avdelningarna, och förklarar kriser med produktionens anarki och svårigheten (omöjligheten) att spontant upprätta "rätt proportioner" (som om en "organiserad kapitalism" eller "allmän kartell" skulle kunna undvika kriser!).²⁰³ En sådan tes förbiser ett faktum som Marx själv pekade på,²⁰⁴ att "bristen på proportion" mellan tendensen till obegränsad utveckling av produktivkrafterna och de snäva begränsningar som det borgerliga distributionssättet sätter för konsumtionen, i sig själv är en specifik källa för obalans, oberoende av rubbningen av "jämviktsförhållandena" mellan de två avdelningarna. Anhängarna av denna uppfattning glömmar, precis som Tugan-Baranovskij, den rena "disproportionsteorins" fader, att en obegränsad tillväxt av avdelning I leder till en allt snabbare tillväxt av avdelning II:s produktionskapacitet (om än inte nödvändigtvis i samma proportioner), med andra ord att produktionen under kapitalistiska varuförhållanden aldrig helt kan befria sig från försäljningen till den slutliga konsumenten.²⁰⁵ Således är teorier om "rent bristande proportioner" lika fel som teorier om "ren underkonsumtion". De grundläggande orsakerna till periodiska överproduktionskriser är på en och samma gång profitkvotens oundvikliga periodiska nedgång, produktionens kapitalistiska anarki, och att det under kapitalismen inte är möjligt att utveckla en masskonsumtion som motsvarar produktivkrafternas tillväxt.

Som vi har förklarat på andra ställen,²⁰⁶ innebär kapitalismens grundläggande förbannelse – det faktum att mervärdet som finns införlivat i varor bara kan realiseras om de *säljs till sitt värde* – att det finns en olöslig motsättning vid en viss punkt i den utvidgade reproduktionen. Alla åtgärder som plötsligt försöker vända på profitkvotens nedgång orsakar en minskning av marknaden av "slutkonsumenter". Och varje försök att plötsligt vända på denna minskning förvärrar profitkvotens nedgång. Kapitalistisk tillväxt och välstånd kräver *både* en ökande profitkvot (av för närvarande realiserade såväl som förväntade profiter) *och* en växande marknad (som existerande verklighet och framtida trend). Men dessa villkor kan aldrig sammanträffa ständigt, ty själva de krafter som vid en viss punkt i handelscykeln åstadkommer dem, verkar under det följande stadiet för att upphäva dem.²⁰⁷ I den meningen är överproduktionskriser oundvikliga under kapitalismen. Enligt till och med den mest optimistiska hypotes, kan en "anticyklisk politik" bara tillfälligt minska krisernas omfattning. Den kan inte förhindra att själva den "måttlighet" som uppnås under en period, i det långa loppet leda till mer explosiva sidoeffekter (som kumulativa inflationssvängningar, eller en besinningslös tillväxt av företagens skuldbörda).²⁰⁸

Överproduktionskrisernas objektiva logik hänger samman med värdelagens funktionssätt, och

²⁰² Den mest beaktansvärda marxistiska författaren av denna sort är Natalie Moszkowska (*Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935), men Fritz Stenburg och Paul Sweezy bör också nämnas i detta sammanhang. Listan över icke marxistiska är verkligen lång, och går från Simonde de Sismondi och Malthus till Lederer och Keynes.

²⁰³ Se not 94 ovan.

²⁰⁴ *Grundrisse*, op. cit., s 420-442; *Theories of Surplus-Value*, op. cit., Del III, s 120-121. Se även *Grundrisse*, s 155.

²⁰⁵ "Det är precis samma sak med den efterfrågan som produktionen själv skapar på råvaror, halvprodukter, maskiner, kommunikationsmedel och hjälpmaterial som konsumeras inom produktionen, som färgmedel, kol, smörjmedel, tvål, etc. Denna verkliga, bytesvärdeantagande efterfrågan är tillräcklig så länge producenterna byter mellan sig själva. Dess otillräcklighet visar sig så fort slutprodukten stöter på sin gräns i den direkta och slutliga konsumtionen." (*Grundrisse*, s 421).

²⁰⁶ Mandel, *Marxismens ekonomiska teori*, op. cit..

²⁰⁷ Bland dessa bör vi inkludera inte bara "rent" ekonomiska faktorer, utan också att handelscykeln flätas samman med klasskampens delvis oberoende cykel.

²⁰⁸ Angående den permanenta inflationens rötter, funktion och konsekvenser i dagens kapitalism, se kapitlet "Den permanenta inflationen" i min *Senkapitalismen*, del 2.

klargörs av en viktig anmärkning som Marx gör i *Kapitalets* andra band.²⁰⁹ En jämvikt i den utvidgade reproduktionsprocessen förutsätter att varor säljs till sitt värde, eller mer exakt *till det värde de hade vid den tidpunkt då de producerades*. Men själva den utvidgade reproduktionens dynamik innefattar regelbundna teknologiska revolutioner, oupphörliga försök från industriägarnas sida att vinna konkurrensen genom att minska sina produktionskostnader och alltmer ersätta kroppsarbete med maskiner. Alla dessa fenomen leder till regelbundna ökning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom de flesta av produktionens branscher, och *innebär att alla varors värde har en tendens att minska*. I ljuset av detta är överproduktionskriser inget annat än de objektiva mekanismer med hjälp av vilka marknadspriserna justeras till varornas sjunkande värde.²¹⁰ På så sätt åsamkas kapitalet viktiga förluster (dvs. värdeminskning av kapitalet), antingen direkt genom en minskning av varukapitalets värde, eller indirekt genom att de minst effektiva företagen går i konkurs och stängs.

I *Kapitalets* andra band betonar Marx vidare att det finns ett annat samband mellan handelscykeln och det fasta kapitalets omslagscykel än det vanligtvis nämnda sambandet att den förstnämndas längd i stora drag bestäms av den sistnämndas längd. Utgifterna för fast kapital är oregelbundna i dubbel mening. Maskiner ersätts inte lite i taget (givetvis utom när det handlar om löpande reparationer) utan i sin helhet, låt oss säga var sjunde eller tionde år. Det finns en tendens att de ersätts samtidigt i flera, sammanhängande, viktiga industrigrenar, just på grund av att processen inte bara, eller ens huvudsakligen är ett resultat av fysisk förslitning,²¹¹ utan istället är ett svar på ekonomiska motiv att införa en mer avancerad teknologi. (De främsta kriterierna för att beräkna profiter är här: tillgången på tillräckliga reserver av penningkapital; ökande profitkvot och profitförväntningar; och en plötslig utökning av marknaden eller förväntningar på det.) Dessa drivkrafter sammanfaller bara vid en viss punkt i handelscykeln, men när det sker följer massiva investeringar för att förnya det fasta kapitalet. Det startar i sin tur en dynamik av påskyndad kapitalackumulation och ekonomisk tillväxt, tillsammans med en snabb utvidgning av marknaderna, vilket till slut leder till en ökning av kapitalets organiska sammansättning, en minskning av profitkvoten och en tendens att investeringarna och förnyandet av det fasta kapitalet saktar in.

Det oregelbundna förnyandet av det fasta kapitalet är därmed en av handelscykelns viktigaste bestämmande faktorer. Svårigheten förvärras av det faktum att den produktiva kapaciteten i den underavdelning i avdelning I som producerar produktionsmedel för produktion av produktionsmedel normalt måste vara inriktad på *den övergripande efterfrågan på nytt fast kapital* (åtminstone dess samhällliga genomsnitt). Även om denna underavdelning kanske överväldigas av den maximala efterfrågan i samband med en "överhettning", så kommer den under en stor del av handelscykeln att lida av underutnyttjad kapacitet.²¹²

12. Penningcirkulation, penningkapital och penningreserver

En av de "modernaste" sidorna hos Marx' analys är andra bandets behandling av dialektiken mellan "vara-pengar", och dess förhållande till frågor gällande reproduktionen av samhällligt kapital och handelscykeln. I grund och botten föregriper Marx den keynesianska problematiken om lagring av pengar, det vill säga att undandra pengar från den produktiva cirkulationsprocessen (dvs. cirkulation som är inriktad på att realisera och reproducera mervärde). Marx utgår från antagandet, att om reproduktionsprocessen ska kunna förlöpa smidigt måste alla inkomster som har skapats inom produktionsprocessen spenderas på de varor som har producerats. All ny köpkraft som vid en viss

²⁰⁹ *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 2, avdelning 1.

²¹⁰ Ett sjunkande värde uttryckt i guldpriser, och givetvis inte i pappersvaluta.

²¹¹ "Moralisk" förslitning av utrustningen (åldrande) sker under kapitalismen i allmänhet före en "fysisk" förslitning, med hänsyn till trycket från konkurrensen och den allt snabbare tekniska utvecklingen.

²¹² Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 20, avdelning 11. Den akademiska ekonomiska teorin tog senare givetvis över detta i huvudsak marxistiska bidrag till teorin om handelscykeln.

tidpunkt förs in i reproduktionsprocessen måste dras bort vid en annan tidpunkt, om processen ska fortsätta på ett balanserat sätt.

Nu råkar det vara så att det kapitalistiska produktionssättets funktionssätt leder till att penningkapital periodvis lagras. Vi har redan stött på denna fråga vad gäller det oregelbundna förnyandet av fast kapital. Marx poängterar att successiva förlängningar och förkortningar av varornas cirkulationstid – i förhållande till handelscykelns faser – leder till periodiska ökning och minskningar av penningkapitalet i jämförelse med det produktiva kapitalet. På samma sätt ger en förkortning eller förlängning av själva reproduktionsprocessen (till exempel en ökning eller minskning av den andel av alla varor som kräver en lång produktionstid) upphov till en minskning eller ökning av mängden penningkapital som cirkulerar. Ju kortare produktionstiden är, desto snabbare kommer det produktiva kapitalets omslag att bli, och desto mindre kommer de penningreserver att bli, som kapitalisterna måste kasta in i cirkulationen för att täcka lönekostnaderna och sina egna konsumtionsbehov tills dess de varor som tillverkas i deras fabriker är färdiga och sålda. Och tvärtom kommer en förlängning av produktionstiden att leda till en förlängning av kapitalets omslagstid, och en ökning av de reserver av penningkapital och penningintäkter som måste föras in i cirkulationsprocessen för att vidmakthålla konsumtionen tills dess produktionen och försäljningen av varorna är färdig.²¹³

Mer allmänt är den jämna utvidgade reproduktionens flöde hela tiden hotat (det är givetvis inte ständigt i oordning), eftersom det alltid finns kapitalister som köper utan att sälja, och andra som säljer utan att köpa. Pengar dras ständigt bort från cirkulationen och mer pengar införs hela tiden. Bara om dessa rörelser i grova drag tar ut varandra, kommer penninflödets delvis *oberoende* karaktär inte att hamna i konflikt med behovet att realisera de producerade varornas totala värde. Även om banksystemet objektivt strävar efter att uppnå denna balans (och således utgör en samhällslelig bokförings- och centraliseringskraft som är vida överlägsen något som det privata ägandet kan uppnå inom produktionssfären), så har det inga medel för att säkerställa en automatisk och kontinuerlig balans. Här uppstår ännu en orsak till avbrott eller uppehåll av den utvidgade reproduktionen – en orsak, som trots att den härrör från valutafenomenet givetvis i grund och botten har sina rötter i varans motsägelsefulla natur och i produktionen av värde och mervärde.

Utöver de proportioner som vid första anblick uppstår ur reproduktionsschemana, spelar alltså en rad andra proportioner en viktig roll för att *förstärka*, om än inte inleda, handelscykeln. Det sätt på vilket den totala mängden pengar delas upp mellan cirkulerande pengar och penningreserver;²¹⁴ det sätt på vilket cirkulerande pengar delas upp mellan penningkapital och cirkulerande intäkter; det sätt på vilket penningreserver delas mellan *latent (möjligt) produktivt kapital* (dvs. penningkapital som tenderar att bidra till en ökad produktion av mervärde) och kapital som lagras mer eller mindre permanent (dvs. undandras både produktionssfären och cirkulationssfären för *varor*) – alla dessa proportioner påverkar kapitalackumulationens volym och rytm avsevärt.²¹⁵

Keynes hade rätt när han avvisade antagandet om mer eller mindre permanent full sysselsättning av arbetskraft och kapital (eller åtminstone hypotesen att det gick att uppnå automatiskt med hjälp av marknadskrafterna). Han hade också rätt när han påpekade att kapital eller intäkter som *inte används* (dvs. lagras) är en viktig källa till obalans och undersysselsättning av de produktiva resurserna i en ekonomi som baseras på allmän varuproduktion. Marx hade i själva verket hävdad just det 65 år tidigare, i *Kapitalets* andra band. Men den sistnämndes förståelse av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande mekanismer visade sig vara mer djupgående än Keynes'. Ty Marx gick ett steg längre genom att skilja mellan *produktiva* investeringar (dvs. investeringar som ledde till ökad produktion av mervärde) och *improduktiva* ”investeringar” (som inte kan öka det totala sam-

²¹³ Se *Kapitalet*, andra bandet, kapitel 15, avdelning 4.

²¹⁴ Se *ibid.*, kapitel 8, avdelning 2.

²¹⁵ I sin senaste bok, betonar Emmanuel helt rätt penningreservernas roll i Marx' kristeori. Han använder uttrycket *vouloir d'achat* (köpönskan) i motsats till *pouvoir d'achat* (köpkraft) (*op. cit.*, s 61 ff.).

hälleliga välståndet direkt, utan bara indirekt bidra till en omfördelning och förnyad utplacering av befintliga resurser). Att bygga pyramider och gräva kanaler för att fylla dem igen har trots allt inte samma effekt på den ekonomiska tillväxten, kapitalackumuleringen och den utvidgade reproduktionen som att bygga nya fabriker och öppna nya oljefält. Att köpa regeringsobligationer för att finansiera byggandet av pyramider är naturligtvis inte samma sorts verksamhet som att investera produktivt kapital.²¹⁶ Utifrån de delar av en penninganalys som finns utspridda i hela det andra bandet, går det att, inom ramen för en marxistisk ekonomisk teori, identifiera fyra distinkta *orsaker till stigande varupriser*. Orsakerna är dessa:

(a) *En minskande arbetsproduktivitet i en viss produktionsbransch* (exempelvis i vissa jordbruks- eller gruvbranscher, där en minskande bördighet eller produktivitet inte helt kompenseras av den teknologiska utvecklingen). Då skulle priserna stiga som ett resultat av ett ökande värde på speciella varor (dvs. i mängden samhälleligt arbete som behövs för produktionen av dem).

(b) *En plötslig ökning av arbetsproduktiviteten inom guldgruveindustrin* (och därmed ett minskande guldvärde). Om allt annat är lika, skulle i så fall samma mängd varor bytas mot en större mängd guld (som har producerats med samma mängd arbete som tidigare). Med andra ord skulle varornas guldpris stiga.

(c) *En uppåtgående trend för marknadsprisernas svängningar runt en oförändrad värdeaxel*. Detta kan hända även om guldvalutan är stabil och det inte är någon inflation av papperspengar, just i det skede i handelscykeln som betecknas av att pengarnas lagrade del periodiskt minskar jämfört med den cirkulerande delen.

(d) *En inflationsrörelse av penningssymboler*. I detta fall representeras en konstant mängd guld, som byts mot samma mängd varor som tidigare på grundval av en oförändrad mängd samhälleligt nödvändigt arbete, av en större mängd papperspengasymboler (eller bankpengar, kreditpengar).²¹⁷

13. Tillväxt och kris

Det centrala ”budskapet” i andra bandet talar, precis som det första bandet, om en skrämmande dynamisk process. Första bandet pekar på varför kapitalet genom själva sitt inre väsen är värde som ständigt söker mer värde, som arbetarna producerar under produktionsprocessen. Den omätliga törsten efter mervärde är den grundläggande motorn bakom den ekonomiska tillväxten, den teknologiska revolutionen, utlägg för ”forskning och utveckling”, förbättrade kommunikationer, ”uthjälp”, försäljningssatsningar och marknadsforskning. En motsvarande jakt på enskilt berikande förekommer mitt i det borgerliga samhället, på alla nivåer, samtidigt som arbetare och alla människor blir alltmer alienerade, och det finns ett ökande hot om att produktionskrafterna kommer att förvandlas till destruktionskrafter. Paradoxalt nog förlorar mänskligheten alltmer kontrollen över sina produkter och sina produktiva ansträngningar, just när hennes bemästrande av naturen och naturkrafterna verkar utvecklas med stormsteg.²¹⁸

I *Kapitalets* andra band följer vi varorna, som innehåller det mervärde som arbetarna producerat,

²¹⁶ Paul Mattick (*Marx och Keynes – blandekonomins gränser*) förenklar inte frågan när han använder begreppet ”bortkastad produktion”. ”Bortkastad” i betydelsen att produkter inte ingår i reproduktionsprocessen, och ”bortkastad” i betydelsen osäljbara produkter är inte alls identiska begrepp. Lyxprodukter är – precis som vapen – varor och de hittar köpare. Offentliga arbeten och andra utgifter på infrastruktur genomförs inte i syfte att säljas, utan för att skynda på kapitalets omslag, och på så sätt indirekt öka produktionen av mervärde. Men pyramider eller kanaler som grävs och sedan fylls igen är rent slöseri, bortkastade – de är varken varor som ska säljas eller medel för att skynda på kapitalets omslag.

²¹⁷ Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, kapitel 2, avdelning C. Se även *Grundrisse*, op. cit., s 121-122 och 212-213.

²¹⁸ Detta herravälde över naturen tar alltmer formen av förstörelse (*Raubbau* – överexploatering) av naturen, vilket visar sig i hoten mot den ekologiska jämvikten.

under deras resor utanför fabriken. En ”spiralrörelse” av tillväxt släpps loss – en veritabel lavin.²¹⁹ Att varorna säljs till sitt värde gör det möjligt att realisera profiten och ackumulera mer kapital. Mer kapital frambringar mer mervärde, som i sin tur frambringar mer kapital. Tack vare den samhällsdelningen inom kapitalistklassen, att det uppstår ett handels- och ett bankkapital, och att det finns en ständig strävan att skynda på transporten av varor och bygga upp ett världsomfattande system av kommunikationer och minska cirkulationsprocessens längd till ett minimum, sopar lavinen undan de hinder som finns för tillväxten – som att varor tvingas dröja sig kvar i cirkulationssfären, eller att själva produktionsprocessen blir utdragen. Ett enormt berg av varor distribueras med ljusets hastighet över hela jordklotet, så att en hela tiden växande ström av värde (penningkapital) kan samlas i händerna på en allt mindre andel (om än inte nödvändigtvis ett minskande absolut antal) av världens aktiva befolkning. Dagens verkliga herrar återfinns troligen i högst 1.000 till 2.000 företag i hela världen.²²⁰

Detta frenetiska sökande efter mer rikedom skiljs alltmer från grundläggande mänskliga behov och intressen, står alltmer i motsättning till ”skapandet av en rik personlighet” och en ”rik utveckling av sociala relationer” som omfattar alla människor. Men processen kan inte fortsätta friktionsfritt och oavbrutet: kapitalet är oförmöget att bemästra varans och privategendomens grundläggande motsättningar. Från båda håll måste motsättningarna hos en produktion för sin egen skull (dvs. produktion för att öka profiterna för de som äger de viktigaste produktionsmedlen) leda till periodiska utbrott av enorma sociala och ekonomiska omvälvningar.

Efter de sociala explosioner som utlöstes i västvärlden av maj -68 i Frankrike, har den allvarliga allmänna lågkonjunkturen 1974-1975²²¹ bekräftat Marx’ grundläggande analys. Den kapitalistiska tillväxten kan bara vara ojämn, oproportionerlig och icke harmonisk. En utvidgad reproduktion ger med nödvändighet upphov till en krympande reproduktion. Blomstring leder ofrånkomligen till överproduktion. Sökandet efter de vises sten som skulle göra det möjligt för marknadsekonomin (dvs. privategendom, dvs. konkurrens) att kombineras med en balanserad tillväxt, och masskonsumtionen att utvecklas lika snabbt som produktionskapaciteten (trots kapitalisternas tendens att öka utsagningsgraden) – detta sökande kommer att fortsätta så länge systemet överlever. Men det kommer inte att bli mer framgångsrikt än det sökande som redan har pågått i mer än 150 år. Den enda boten för ekonomiska överproduktionskriser och sociala kriser och klasskamp är att kapitalismen och klassamhället avskaffas. Det finns ingen annan lösning, vare sig i teorin eller praktiken. Ända sedan *Kapitalet* skrevs har den beundransvärda förutsägelse som Marx gjorde bekräftats av empiriska bevis. Det finns inga tecken på att den kommer att motsägas av den nuvarande eller framtida utvecklingen.

²¹⁹ Marx och Luxemburg lånade bilden av en spiral som uttryck för den kapitalistiska utvecklingens form från Simonde de Sismondi.

²²⁰ Det betyder förstås inte att de hundratusentals små kapitalistiska entreprenörerna och de flera miljoner kapitalistiska rentierfamiljerna inte tillhör världens borgarklass, utan bara att de inte längre bestämmer över de avgörande produktionsmedlen eller tar de viktigaste investeringsbesluten. Det borgerliga samhället är format som en pyramid, där de monopolistiska topparna inte kan överleva utan stödet från stor- och mellanbourgeoisins olika skikt och deras följeslagare (liksom det åtminstone delvisa stödet från delar av småbourgeoisien). Uppfattningen att kapitalismen skulle kunna avskaffas genom att bara undanröja monopolisterna tar inte hänsyn till det faktum att kapitalismen oundvikligen växer fram även ur den enkla varuproduktionen, där det råder förhållanden där pengar cirkulerar och ett utbrett privat ägande av produktionsmedlen är förhärskande. Om en stor sektor av de mellanstora kapitalistiska företagen blir kvar (och en del av de ”icke monopolistiska” kapitalisterna är ganska stora!), då kommer kapitalismen inte bara att överleva, utan också blomstra och öppna vägen till bildande av nya monopol.

²²¹ Se det sista kapitlet i *Senkapitalismen*, del 2 (op.cit.), och mina artiklar om den internationella kapitalistiska ekonomins allmänna lågkonjunktur i *Inprecor* (16 januari 1975, 5 juni 1975, 18 december 1975 och 15 september 1976).

Inledning till det tredje bandet

xxxOm *Kapitalets* första band är mest berömt och mest allmänt läst, och det andra bandet är det okända bandet, så är det tredje det mest kontroversiella. Som Friedrich Engels pekade på i sitt förord, började dispyterna redan innan det publicerades. De fortsatte efter att den sistnämnde gav ut det 1894, särskilt i form av den österrikiska ekonomen Eugen von Böhm-Bawerks kritik mot Marx' ekonomiska läror två år senare.²²² De har pågått ända sedan dess. Det går knappt ett år utan att det görs nya försök att vederlägga en eller annan av det tredje bandets viktigaste teser, eller påvisa deras påstådda motsättningar till det första bandet.²²³

Det är inte svårt att hitta skälet till denna ihärdiga polemik. Första bandet koncentrerar sig på fabriken, *produktionen* av mervärde och kapitalisternas behov att hela tiden öka produktionen. Andra bandet koncentrerar sig på marknaden och analyserar det ömsesidiga flödet av varor och pengar (köpkraft), som när de realiserar sitt värde tillåter ekonomin att reproducera sig och växa (samtidigt som den kräver en proportionell uppdelning både av varor till olika sorters specifika bruksvärden och av penningflöden till köpkraft för specifika varor).²²⁴ Även om dessa band innehåller en stor mängd intellektuell och moralisk dynamit som riktar sig mot det borgerliga samhället och dess förhärskande ideologi – med allt vad det innebär för människor och framförallt för arbetare – så ger de inga antydningar om hur systemets inre motsättningar förbereder dess slutgiltiga och oundvikliga fall.

Första bandet visar bara att kapitalismen skapar sin egen dödgrävare i form av det moderna proletariatet, och att de samhälleliga motsättningarna ökar i systemet. Andra bandet påvisar att kapitalismen inte kan uppnå en kontinuerligt utvidgad reproduktion; att dess tillväxt tar formen av industricykeln; att dess jämvikt bara är ett resultat av att det ständigt uppstår ojämvikter; att periodiska överproduktionskriser är oundvikliga. Men exakt hur dessa (och många andra) motsättningar hänger ihop, så att det kapitalistiska produktionssättets grundläggande rörelselagar leder till explosiva kriser och slutligen dess sammanbrott, utarbetas inte i detalj i de första banden. De är de första stegen i en analys, vars slutgiltiga mål är att förklara hur systemet fungerar konkret – både ”i princip” och ”till synes”.

Att förklara den kapitalistiska ekonomin *i sin helhet* är just det tredje bandets syfte. Men det fullbordas inte där. För det första efterlämnade inte Marx något färdigt manuskript till bandet, så det saknas viktiga delar. Det är säkert så att den ofullbordade sjunde avdelningen, som slutar med det knappt påbörjade kapitel 52 om samhällsklasser, skulle ha utgjort den avgörande kopplingen mellan det ekonomiska *innehållet* i klasskampen mellan kapital och arbete, som utvecklas ingående i det första bandet, och dess totala ekonomiska *resultat*, som delvis skisseras i kapitel 11 och 15 i det tredje bandet.²²⁵ För det andra har det tredje bandet underrubriken ”Den kapitalistiska *produktionens* totalprocess”. Men som vi känner till redan från det andra bandet, innefattar det totala kapitalistiska *systemet* både cirkulation och produktion. För att fullborda en undersökning av det kapitalistiska systemet i sin helhet, skulle *Kapitalet* behövt innehålla ytterligare band som bland annat skulle ha behandlat världsmarknaden, konkurrensen, industricykeln och staten. Allt detta

²²² Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the End of his System*, New York, 1949.

²²³ Några exempel från senare tid: Ian Steedman, *Marx after Sraffa*, London, 1977; Anthony Cutler, Barry Hindess, Paul Hirst och Athar Hussein, *Marx's "Capital" and Capitalism Today*, Band 1 och 2, London, 1977 och 1978; Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Band 1, Oxford, 1978.

²²⁴ Vi använder ordet ”penningflöden” eftersom de utöver ”intäkter” inbegriper penningkapital som är ämnat att rekonstruera kapitalet, rekonstruera det variabla kapitalet (som spenderas som intäkter av arbetarna, men måste återvända i form av penningkapital till industriägarna) och utvidga både *c* och *v*.

²²⁵ Se Marx' brev till Engels den 30 april 1868, där han anger sin plan för det tredje bandet: ”... avslutningen blir *klasskampen*, där vi kan studera rörelsen och hela eländets upplösning...”

fanns med i Marx' plan för *Kapitalet*, och det finns inga tecken på att han övergav den.²²⁶ Tvärtom finns det stycken i det tredje bandet som bekräftar att han sköt upp en detaljerad analys av dessa frågor till senare, tyvärr aldrig skrivna, band.²²⁷ Det tredje bandet ger värdefulla antydningar om hur Marx skulle ha gripit sig an att införliva dessa frågor i en övergripande syn på det kapitalistiska systemet. Men det innehåller inte någon fullständigt utvecklad teori om världsmarknaden, om (den nationella och internationella) konkurrensen, eller speciellt om industrikriser. Många av kontroverserna kring det tredje bandet beror just på den – av de just angivna orsakerna – ofullständiga karaktären på en del av de teorier som det innehåller.

Men det grundläggande skälet till polemikens omfattning och varaktighet är det faktum att det tredje bandet har som mål att besvara frågan: ”Varthän går kapitalismen?” Det försöker visa att systemet till sitt innersta väsen (”inneboende”) är krisdrabbat: att varken de enskilda kapitalisternas eller de offentliga myndigheternas ansträngningar kan hindra kriser från att bryta ut. Det försöker visa att inneboende mekanismer som inte kan bemästras utan att avskaffa det privata ägandet – konkurrens, profit och varuproduktion (marknadsekonomin) – till slut måste leda till att det bryter samman. Vi behöver knappast betona att denna bedömning inte faller kapitalisterna och deras anhängare på läppen. Vi kan också ta för givet att det är lika ovälkommet för ”neutrala” ekonomer, som trots att de påstår att de inte har några värderingar i själva verket utgår från att varuproduktion och marknadsekonomin är eviga och att föredra – och bestäms av människans natur och motsvarar mänsklighetens intressen. Att det ger väldiga problem för filantroper och samhällsreformerare, som även om de delar Marx' ilska över den massfattigdom och det armod som systemets spontana funktionssätt orsakar, anser att dessa avigsidor går att övervinna utan att bli av med systemet själv, har bekräftats upprepade gånger under de teoretiska diskussioner och politiska strider som har ägt rum i och kring arbetarrörelsen sedan slutet av 1800-talet. Så det finns förvisso övertygande sociala skäl till att det tredje bandet skulle skapa den uppståndelse som det otvivelaktigt har gjort.

1. Planen för det tredje bandet

Det tredje bandet är uppbyggt med samma logiska stringens som sina föregångare. Det viktiga problem som Marx försöker klarlägga här är inte *ursprunget* till de grundläggande intäktskategorierna: löner och profiler. Det problemet löstes i det första bandet. Det han vill visa är hur specifika delar av den härskande klassen deltar i fördelningen av den totala mängd mervärde som det produktiva lönearbetet producerar, och hur dessa speciella ekonomiska kategorier regleras. Hans analys behandlar i grund och botten fyra sådana grupper inom den härskande klassen: industrikapitalister; handelskapitalister; bankirer; kapitalistiska jordägare.²²⁸ Därför finns det i det tredje bandet fem sorters intäkter: löner, industriprofiter, handels- (och bank-) profiler, räntor, jordränta. Marx grupperar sedan dessa i tre grundläggande kategorier: löner, profiler och jordränta.

Men för att analysera de olika delar som den totala mängden mervärde delas upp i, måste en hel rad mellanliggande steg tas. *Profitkvoten* måste särskiljas – som en särskild analytisk kategori – från mervärdekvoten, och de olika faktorer som påverkar profitkvoten identifieras. *Tendensen till en utjämning av profitkvoten* mellan alla kapital, oberoende av den mängd mervärde som produceras av deras ”eget” variabla kapital, dvs. de produktiva arbetare de sysselsätter produktivt, måste upptäckas. Och från dessa två begreppsmässiga nydaningar härleds hela bandets höjdpunkt: *den genomsnittliga profitkvotens sjunkande tendens* – i avsaknad av motverkande tendenser. Efter att ha härlett profiten från mervärdet i allmänhet, fortsätter Marx med att visa hur profiterna själva delas

²²⁶ Angående Marx' första plan för *Kapitalet*, se ”Inledning till det första bandet”, s 10-13.

²²⁷ Se Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, på marxists.org, kapitel 6, avdelning 2, kapitel 10, kapitel 18, etc.

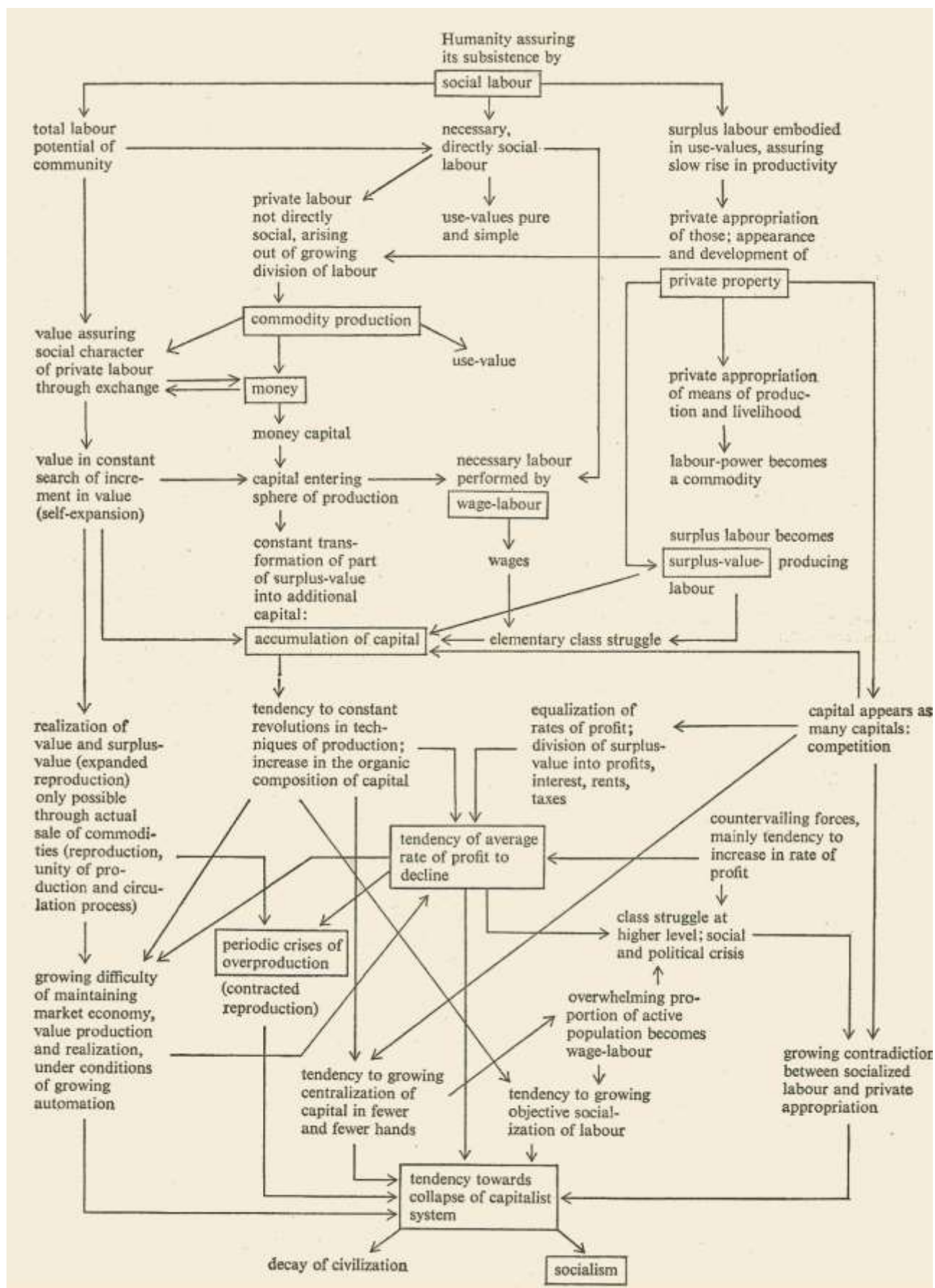
²²⁸ Kapitalistiska jordägare till skillnad från feodala och halvfeodala jordägare: dvs. jordägare som inskränker sig till att arrendera ut mark till kapitalistiska eller oberoende farmare mot penninginkomster, utan att blanda in någon sorts feodalt eller halvfeodalt slaveri eller tjänster.

upp i företagarpåvinning (inom industri, transporter eller handel) och ränta, dvs. den del av mervärdet som tillfaller de kapitalister som äger penningkapital och inskränker sig till att låna ut det till företagare. Slutligen minskas den totala mervärdemängd som delas mellan *alla* företagare och penningutlånare genom att införa kategorin extraprofit (mervärde som inte deltar i den allmänna utjämnningen av profitkvoten). Orsakerna till att dessa extraprofit kan uppstå detaljstuderas bara för ett speciellt fall, jordräntan. Men Marx klargör, speciellt i kapitel 10 och 14, att jordränta bara är ett speciellt fall av ett mer allmänt fenomen. Vi är därför berättigade att säga, att det som avdelning 6 i det tredje bandet verkligen handlar om är den mer allmänna frågan om att *monopol* ger upphov till extraprofit. I sin teori om extraprofit föregriper Marx hela den nuvarande teorin om monopolpriser och profit, samtidigt som den är mycket tydligare om deras ursprung än de flesta akademiska ekonomer som under hela 1900-talet har försökt klarlägga monopolens mysterier.²²⁹ Den grundläggande logiken i Marx' *Kapitalet* uppenbarar sig i hela sin prakt om vi införlivar det tredje bandets struktur i det första och andra bandets uppbyggnad. Diagrammet nedan ger en schematisk bild [på engelska] av deras övergripande innehåll och totala sammanhang.

2. Profitkvotens utjämnning

I det första bandet visade Marx att mervärde bara produceras av levande arbete: ur kapitalistens synvinkel av den del av kapitalet som läggs ut på att köpa arbetskraft, och inte den del som spenderas på att köpa byggnader, maskiner, råvaror, energi, etc. Av den orsaken kallade Marx den förstnämnda delen av kapitalet för *variabelt* och den sistnämnda *konstant*. Vid första anblick kan det förefalla som om det av detta följer, att ju större del av kapitalet som varje industribransch lägger ut på löner, desto högre blir profitkvoten (förhållandet mellan det mervärde som produceras och den totala mängden kapital som investeras eller spenderas under den årliga produktionen). Men det skulle motsäga det kapitalistiska produktionssättets grundläggande logik, som består av expansion, tillväxt, utvidgad reproduktion, genom att levande arbete ersätts med dött arbete: genom att öka kapitalets organiska sammansättning, där en allt större del av de totala kapitalutgifterna sker i form av utgifter för utrustning, råvaror och energi, jämfört med utgifter för löner. Denna grundläggande logik är både ett resultat av den kapitalistiska konkurrensen (en prisminskning är, åtminstone på lång sikt, en effekt av allt effektivare maskiner, dvs. av den tekniska utvecklingen, som i grund och botten är arbetsbesparande) och av klasskampen (eftersom återigen det enda sätt på vilket den ökande kapitalackumuleringen på lång sikt kan förhindra arbetsbrist och följaktligen en ständig ökning av reallönerna – som till sist skulle minska mervärdekvoten kraftigt – är genom att ackumulera en allt större del av kapital i form av fast konstant kapital, dvs. genom att ersätta levande arbete med maskiner). Dessutom bekräftar de empiriska bevisen på ett förkrossande sätt att produktionsgrenar som är mer arbetsintensiva än andra normalt inte realiserar en högre profitkvot.

²²⁹ Bland de akademiska ekonomer som behandlar monopol och oligopol utifrån sökandet efter extraprofit, se t ex Joe Bain, *Barriers to New Competition*, Cambridge, Mass., 1956; Paolo Sylos-Labini, *Oligopoly and technical progress*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962; Robert Dorfman, *Priser och marknader*, Stockholm : Aldus/Bonnier, 1968.

Så den slutsats som Marx drar är denna: i ett fullt utvecklat och normalt fungerande kapitalistiskt produktionssätt får inte de olika industribranscherna direkt det mervärde som produceras av det lönearbete de använder. De får bara en del av allt det mervärde som produceras, i förhållande till den del de utgör av allt kapital som har lagts ut. Hela mervärdet i ett visst borgerligt samhälle (land) *omfördelas*. Det leder till en genomsnittlig profitkvot som är mer eller mindre tillämpbar på varje del av kapitalet. Produktionsgrenar där kapitalet har en organisk sammansättning som ligger under det samhällliga genomsnittet (dvs. som använder mer arbete, lägger ut mer variabelt kapital, i förhållande till allt kapital som har spenderats) realiserar inte allt mervärde som har producerats av ”deras” lönearbetare. En del av mervärdet överförs till de industribranscher där kapitalets organiska sammansättning är *högre* än det samhällliga genomsnittet (dvs. att de använder en större andel av totalkapitalet på utrustning och råvaror än det samhällliga genomsnittet, och en mindre del på löner). Bara de industribranscher vars organiska sammansättning på kapitalet är samma som det samhällliga genomsnittet, realiserar allt det mervärde som produceras av det lönearbete som de använder, utan att någon del av det överförs till andra branscher eller att de får någon del av det mervärde som produceras i andra branscher. Som ett resultat av det motsvaras den del som varje kapital får av allt det mervärde som det produktiva arbetet producerar av dess egen del i det totala samhällliga kapitalet. Det är den materiella basen till att *alla* kapitalägare har gemensamma intressen i utsugningen av arbetarna – vilket därmed tar formen av *gemensam klassutsugning* (konkurrensen mellan många kapital avgör bara hur denna totala mängd omfördelas mellan kapitalisterna).

Denna utjämningsprocess av profitkvoten leder till tre rader av frågor. Vad har den för relation till arbetsvärdesteorin i allmänhet? Vilka konkreta mekanismer gör att profitkvotens utjämning kan ske i verkliga livet? Vilka ”tekniska” lösningar finns det på problemet att förvandla värden till produktionspriser (kapitalutlägg, dvs. produktionskostnaderna, som används för produktionen av varje vara + genomsnittlig profit multiplicerad med dessa utlägg)? De första två frågorna har orsakat relativt sett färre kontroverser än den tredje, troligen för att de är mer ”abstrakta”. Men de är av största betydelse för den marxistiska ekonomiska teorins inre sammanhang. Dessutom visar Marx’ behandling av dem hans allra mognaste dialektiska metod.

Kort avseende den första: Marx hävdar, att eftersom värde till syvende och sist är en *samhällelig* och inte individuell kategori, så slösar de industribranscher där kapitalets organiska sammansättning ligger under det samhällliga genomsnittet objektivt sett med samhällligt arbete, ur hela det kapitalistiska samhällets synvinkel (dvs. utifrån varuägarnas ”jämlighets” synvinkel).²³⁰ Därmed får inte ägarna tillbaka från marknaden allt det värde som faktiskt har skapats under produktionsprocessen i dessa branscher. Och omvänt sparar de industribranscher där kapitalets organiska sammansättning är högre än genomsnittet, dvs. har en högre samhälllig produktivitet än genomsnittet, objektivt sett på det samhällligt nödvändiga arbetet. Marknaden belönar deras ägare för detta, och tillerkänner dem en högre andel av allt mervärde som har producerats än det som direkt produceras av de lönearbetare de sysselsätter.

Olika invändningar har rests mot denna lösning. Går det att jämföra arbetsproduktivitet i olika produktionsgrenar, i så måtto som de inte producerar varor som är utbytbara? Denna svårighet går att lösa dynamiskt, dvs. genom att jämföra arbetsproduktivitetens olika *ökningstakt* i olika produktionsgrenar *över tid*. Mer allmänt kan kapitalets organiska sammansättning i varje produktionsgren, som på grund av olika förändringar av arbetsproduktiviteten ständigt förändras, ses som ett allmänt *index*, ett sätt att mäta den samhällliga arbetsproduktiviteten.²³¹ I en *kapitalistisk* marknadsekonomi, med dess ständiga omvälvningar av produktionsteknikerna, dess ständiga

²³⁰ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 8, och kapitel 48, avdelning III.

²³¹ Se *ibid*, kapitel 13: ”Denna fortskridande relativa minskning av det variabla kapitalet i förhållande till det konstanta och därmed till totalkapitalet är identisk med den fortskridande högre organiska sammansättningen av det samhällliga kapitalet i dess genomsnitt. Samtidigt är det bara ett annat uttryck för den fortskridande utvecklingen av arbetets samhällliga produktivkraft, ...”

förändringar av efterfrågan från en vara till en annan, dess ständiga flöde av investeringskapital från en bransch till en annan, är detta både teoretiskt hållbart och empiriskt möjligt att bekräfta.

Men finns det inte en grundläggande motsättning mellan att betrakta allt arbete som verkligen förbrukas under produktionsprocessen i alla produktionsgrenar som värdeproducerande, och på samma gång förklara överföring av värde (mervärde) mellan olika branscher som en funktion av objektivt slöseri eller samhällelig arbetsekonomi?²³² Jag tycker inte det. Det vi tvärtom har här, är en uppvisning av det unika sätt på vilket samhälligt arbete och privat arbete kombineras och står i inbördes förhållande under kapitalismen, dvs. under en allmän varuproduktion.

För Marx handlar frågan om värde som ett förkroppsligande av abstrakt mänskligt arbete inte om att mäta, om en *numeraire*, utan om den innersta naturen.²³³ Varje samhälle har tillgång till en viss total arbetskapacitet (ett totalt antal producenter som verkligen deltar i det produktiva arbetet, multiplicerat med det socialt accepterade genomsnittliga antalet årliga arbetsdagar och dagliga arbetstimmar). Denna potential är en objektiv kategori, i ett visst land och under en given tidsperiod (för enkelhets skull kan vi ta arbetsåret som grundläggande tidsram). Av detta följer det totala värde som produceras under ett år (i den mån en del av denna arbetspotential inte har varit överksam av orsaker som är oberoende av dess vilja). Återigen är det en objektiv social kategori: det totala antalet arbetstimmar som verkligen har producerats under produktionsprocessens lopp. Kategorin ”samhälligt *nödvändigt* arbete”, som betraktar en del av dessa arbetstimmar som ”bortslösade” och ur samhällelig synvinkel följaktligen inte medräknade, betyder bara en omfördelning av värde inom varje produktionsgren, utom när det gäller monopol.²³⁴

Om vi utvidgar samma resonemang till ekonomin i sin helhet så förändras ingenting. Allt arbete som faktiskt har förbrukats under produktionsprocessen har varit värdeproducerande. Det kan inte bli större eller mindre av något som sker utanför den faktiska produktionssfären. *Frågan om kompensation på marknaden för det arbete som har förbrukats är en fråga om fördelning, inte produktion.* Det är således fullt möjligt att faktiskt förbrukat privat arbete i en viss bransch, vid en arbetsproduktivitet som är den branschens genomsnitt, är samhälligt nödvändigt arbete och verkligen har producerat värde, samtidigt som ägarna till de varor som det är införlivat i inte får full kompensation på marknaden för allt detta införlivade värde, eller får ett motvärde som är högre än mängden värde som är införlivade i deras varor.

Denna dialektiska enhet och motsättning mellan å ena sidan privat arbete som faktiskt har förbrukats under produktionen och verkligen är värdeskapande, och å andra sidan samhälligt kompenserat värde, förmedlas via förståelsen att det totala värdet är lika med de totala produktionspriserna (dvs. representerar en lika stor summa arbetstimmar, eller arbetsveckor, eller arbetsår: en lika stor total arbetspotential). Det som förändras på marknaden, dvs. vad det tredje bandets uppfattning om ”objektivt slöseri” och ”objektiv besparing” av samhälligt arbete symboliserar när olika produktionsgrenar jämförs (i motsats till uppfattningar av ”slöseri” och ”besparing” av mängden samhälligt arbete *inuti* varje enskild industribransch, som studerades i det första bandet), är uteslutande en fråga om (om-)fördelning av värde, inte produktion av värde.

Den andra frågan om utjämningen av profitkvoten mellan olika industribranscher är hur det fungerar i praktiken. För att förstå det bör vi utgå från antagandet att denna utjämning alltid är en *tendens*, aldrig en ständig verklighet. Om vi börjar från det faktiska realiserandet av den totala mängd mervärde som har producerats i varje produktionsgren av de kapitalister som verkar i denna bransch, så kommer en mycket högre profitkvot att finnas i de produktionsgrenar som har en lägre organisk sammansättning på kapitalet och spenderar en större del av kapitalutgifterna på löner än i de

²³² Se, till exempel, Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, 1966, pp. ix-x, 14-16.

²³³ Till och med Maurice Dobb, som borde veta bättre, behandlade arbete som en *numeraire* i *Storia del Marxismo*, vol. 1, Turin, 1979, s 99-103.

²³⁴ Isaac Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, 1972, s 174-176.

branscher som har en högre organisk sammansättning på kapitalet och spenderar en större del av de totala kapitalutgifterna på utrustning och råvaror. Om allt annat är lika (vilket framförallt innebär att vi inte för ett ögonblick antar att det sker några förändringar av fördelningen av den totala efterfrågan på olika bruksvärden som har producerats av olika produktionsgrenar), så kommer en profitkvot som ligger över genomsnittet att dra ytterligare kapital till dessa branscher. Det kommer att öka produktionen (tillgången) över den samhällliga efterfrågan, vilket kommer att orsaka en prissänkning, som i sin tur leder till en sjunkande profitkvot. Omvänt kommer kapital att dras från de produktionsgrenar där den organiska sammansättningen är över genomsnittet, och följaktligen den ”inledande” profitkvoten ligger under genomsnittet; produktionen kommer att minska tills den hamnar under den samhällliga efterfrågan; priserna kommer att stiga; profiterna kommer att öka tills de når den samhällligt genomsnittliga profitkvoten.

Med andra ord är det flödet av kapital till och från och mellan olika produktionsgrenar, från de med lägre till de med högre profitkvot, som är drivkraften bakom profitkvotens utjämning. Detta flöde och återflöde av kapital mellan olika produktionsgrenar är i själva verket det viktigaste sättet på vilket kapitalackumulation (tillväxt) sker i verkliga livet, dvs. som en *ojämn process* där alla branscher *aldrig* växer i exakt samma takt och under samma tidsperiod. I själva verket förutsätter utjämningen av profitkvoten att den är relativt *ojämn*. Det är en process som ständigt förverkligar sig genom att ständigt upphäva sig själv. Alla som studerar de kapitalistiska industri-, gruv- och transportbranschernas verkliga historia kan med lätthet bekräfta denna uppfattning.

Denna ojämna process förutsätter inte nödvändigtvis att den startar med stora skillnader mellan profitkvoten i olika branscher, och heller inte att högre profitkvot alltid sammanfaller med större arbetsintensitet i vissa industribranscher. Det skulle faktiskt räcka att anta en enda inledande situation av denna sort för att göra processen fullt logisk och i överensstämmelse med den givna analysen.²³⁵ Redan mycket tidigt i den moderna industrikapitalismens historia är faktiskt den genomsnittliga profitkvoten en *känd* enhet (bankkrediter och börsen spelade en inte oviktig roll för att slå fast detta).²³⁶ Den *verkliga* processen är därför inte så mycket att kapital strömmar från branscher vars profitkvot är lägre än genomsnittet till de som har högre profitkvot än genomsnittet. *Den verkliga processen är vanligtvis att företag letar efter extraprofiter som ligger över den kända genomsnittliga profitkvoten*, huvudsakligen med hjälp av revolutionerande uppfinningar (som kan innebära att bilda helt nya industribranscher). Den genomsnittliga profitkvoten skakas hela tiden om och återupprättas genom de reaktioner som denna ständiga revolutionering av produktionstekniken och arbetsorganiseringen orsakar. Varje företag som försöker maximera sin egen profitkvot bidrar oberoende av vad det vill och avser till att profitkvoten tenderar att utjämnas.

Om vi lämnar det inledande förenklande antagandet om en stabil efterfrågestruktur under en given tidsperiod, så behöver vi bara införa fler förmedlingar. Resultatet förblir väsentligen detsamma. Om det i industribranscher med en organisk sammansättning av kapitalet som ligger under genomsnittet sker en ökning av den samhällliga efterfrågan på deras produktion som är högre än genomsnittet, så kommer det trots inflödet av ytterligare kapital och den följande produktionsökningen att bli en mindre snabb prissänkning.²³⁷ Men det kommer bara att locka till sig ännu mer kapital, tills profitkvoten slutligen utjämnas. Om omvänt (och det händer oftare) industribranscher med en organisk sammansättning under genomsnittet relativt sett är ”äldre” branscher som lider av en relativ minsk-

²³⁵ Man skulle till exempel kunna argumentera för att de första kapitalistiska företag som var indragna i kanalbyggen, gruvor, etc., på grund av den lägre organiska sammansättningen på sitt kapital hade en högre profitkvot än de första textilfabrikerna vid tiden för den industriella revolutionen.

²³⁶ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 12, avdelning 3.

²³⁷ Marx tar upp ytterligare en sak om den *relativa vikten* hos företag som arbetar med produktivitetsnivåer över, lika med och under genomsnittet i alla industribranscher. Det kan leda till situationer där det tillfälligt inte är den genomsnittliga produktivitetsnivån som avgör varans värde. Men utan strukturell brist eller monopol kommer konkurrensen snabbt att rätta till sådana situationer.

ning av den totala efterfrågan, så kommer inflödet av mer kapital och den efterföljande produktionsökningen att leda till en snabbare minskning av priser och profiter, och till att profitkvoten slutligen utjämnas. För de branscher som på grund av de inledande lägre profitkvoterna ser ett utflöde av kapital behöver vi inte upprepa anledningen till varför svängningar i den slutliga efterfrågan kombinerats med processen att utjämna profitkvoten. Det är en uppenbar motsvarighet till den analys som just har förklarats.

Det är den tredje sortens problem som profitkvotens utjämning mellan olika produktionsgrenar leder till som har orsakat mest diskussion: frågan om de ”tekniska” problemen att förvandla värden till produktionspriser för varje specifik vara (eller varugrupp), dvs. frågan hur man ”tekniskt” kan bevisa värdelagens verkan under förhållanden av konkurrens mellan kapital i olika produktionsgrenar. Den kan delas upp i två huvudsakliga diskussionsgrupper, som jag ska kalla kontroversen om återkoppling och förvirringen om pengar.

3. Transformationsproblemet: kontroversen om återkoppling

Kontroversen om återkoppling härrör ur det faktum att Marx' sätt att lösa omvandlingen av värden till produktionspriser i tredje bandets nionde kapitel till synes bara ”transformerar” värden på löpande producerade varor (produkter) och inte värden på ”insatsvaror”. Ända sedan den preussiske statistikern Ladislaus von Bortkiewicz första gången reste denna invändning,²³⁸ har en ständig ström av författare – en del som påstår sig vara marxister medan andra uppenbarligen håller fast vid andra ekonomiska läror eller i alla fall andra värdeteorier – upprepat detta påstående om en grundläggande brist i Marx' resonemang.²³⁹

Denna ”brist” verkar vid en första anblick vara särskilt uppenbar, eftersom Marx själv föreföll vara medveten om den. Om och om igen har följande stycke från kapitel 9 citerats: ”Detta påstående innebär visserligen en modifikation när det gäller bestämmandet av varornas kostnadspris.

Ursprungligen antogs att kostnadspriset för en vara är lika med *värdet* av de i dess produktion konsumerade varorna. En varas produktionspris är emellertid för köparen av densamma dess kostnadspris och kan således ingå som kostnadspris i prisbildningen för en annan vara. Då produktionspriset kan avvika från varans värde, så kan också kostnadspriset för en vara, som innefattar dessa andra varors produktionspris, stå högre eller lägre än den del av dess totalvärde som härrör från värdet av de produktionsmedel som ingår i den. Man behöver erinra sig denna modifierade betydelse av kostnadspriset och minnas, att om i en särskild produktionsfär varans kostnadspris sättes lika med värdet av produktionsmedel förbrukade i dess produktion, ett misstag alltid är möjligt.”²⁴⁰

Men vi ska inte få detta citat från Marx att säga mer än det gör. Det säger bara att *om man använder beräkningar av värden för insatsvarorna och beräkningar av produktionspriser för produktionen*, då kommer man sannolikt att komma fram till numeriskt felaktiga slutsatser. Det är ganska uppenbart, eftersom hela analysen just rör hur produktionspriser *skiljer sig från värden*. Men det citerade utdraget vill inte göra gällande att produktionspriser på insatsvaror ska beräknas *inom samma tidsperiod* som produktionens produktionspriser. En sådan tolkning avvisas till och med i ett stycke som följer direkt på det som von Bortkiewicz och så många andra har citerat: ”För vår nuvarande undersökning är det inte nödvändigt att gå närmare in på denna punkt. Påståendet, att varans kostnadspris alltid är mindre än dess värde, förblir riktigt. Ty hur varornas kostnadspriser än avviker

²³⁸ Se Ladislaus von Bortkiewicz, ”Value and Price in the Marxian System”, *International Economic Papers*, 1952.

²³⁹ Det är omöjligt att ge en fullständig lista över dessa författare. De viktigaste källorna återopas i fotnot 22 nedan. Tre verk som är mindre välkända i den engelsktalande världen kan nämnas här: Gilbert Abraham-Frois och Edmond Berrebi, *Theorie de la valeur, des prix et de l'accumulation*, Paris, 1976; G C von Weiszacker, ”Notizen zur Marx'schen Wertlehre”, i Nutzinger och Wolfstetter, *Die Marx'sche Theorie und ihre Kritik*, Frankfurt, 1974; Gilles Dostaler, *Valeur et prix, histoire d'un debat*, Paris, 1978.

²⁴⁰ Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9.

från värdet av de produktionsmedel som konsumerats i dem, är dessa förflutna misstag likgiltiga ur kapitalistens synpunkt. *Varans kostnadspris är en given utgångspunkt, som är oberoende av hans [kapitalistens] produktion*, medan varan, resultatet av hans produktion, innehåller mervärde, alltså ett värdeöverskott över dess kostnadspris.”²⁴¹ (Min kursivering.)

Och ännu tydligare: ”Trots de stora förändringar av den faktiska profitkvoten i de speciella produktionsfärderna som ständigt försiggår – som vi längre fram ska påvisa – är varje verklig ändring av den allmänna profitkvoten, om den inte orsakats av exceptionella ekonomiska företeelser, *ett mycket sent resultat av en räkna fluktuationer* som sträcker sig över en mycket lång tidrymd, d.v.s. fluktuationer som behöver lång tid innan de stadgats och utjämnas till en ändring av den allmänna profitkvoten. För alla kortare perioder (helt bortsett från fluktuationer i marknadspriser) är därför en ändring av produktionspriserna i första hand alltid ett resultat av en verklig värdeförändring av varorna, d.v.s. en förändring i den totalsumma arbetstid som är nödvändig för deras produktion.”²⁴² (Min kursivering.)

Med andra ord är insatsvaror i de aktuella produktionscyklerna *data* som anges i början av den cykeln, *utan* någon återkopplande effekt på utjämnningen av profitkvoten i olika produktionsgrenar under denna cykel. Det räcker att anta att de också beräknas som produktionspriser och inte värden, men att dessa produktionspriser är resultatet av en utjämning av profitkvoten under den *föregående* produktionscykeln, för att varje motsägelse ska försvinna.

Ett sådant antagande undanröjer den logiska motsägelse som von Bortkiewicz och hans anhängare anklagar Marx för, att han påstås ha beräknat insatsvaror i form av värden och produkter i form av produktionspriser. Men är det förenligt med vad vi känner till om hur kapitalrörelserna faktiskt går till under en given tidsperiod (t ex ett år)? Kan man exempelvis inte hävda att råvarupriserna ständigt svänger och förändras många gånger under ett år: därför skulle man kunna anta, att det när detta sker verkligen uppträder återkopplingseffekter, och att den slutgiltiga utjämnningen av profitkvoten inte bara beror på omfördelningen av mervärde mellan produktionsgrenar vars varor bara kan betraktas som industriprodukter, utan också, åtminstone vad gäller råvaror, borde ta med att en del av insatsvarorna deltar i den aktuella (årliga) omfördelningen av mervärde mellan olika branscher?

Men denna invändning är inte giltig. Jag upprepar att produktionspriserna på råvaror, precis som alla andra insatsvaror som köps av kapitalister som för närvarande är indragna i produktionen, är *oföränderliga data*. De kan inte variera under den aktuella mervärdeproduktionens upp- och nedgångar, eller med de löpande förändringarna av kapitalets organiska sammansättning under ett visst år. Kapitalisterna har betalat ett *givet* pris för dem, som inte förändras i efterhand som ett resultat av vad som händer under ett visst år under den slutgiltiga omfördelningen av mervärde. De är resultatet av den utjämning av profitkvoten som ägde rum under den föregående perioden. Även om vi skulle anta att kapitalister köper sina råvaror löpande och inte bara i början av året, och även om vi skulle eliminera alla lager av tidigare producerade råvaror för att förklara ursprunget till dessa löpande inköp, så skulle argumentet ändå inte hålla.

Bildandet av produktionspriser, dvs. beräkningen av den genomsnittliga profitkvoten, är inte en ständigt rörlig process. Den är förknippad med det *totala* förverkligandet av mervärdet av *alla* (de flesta) varor som produceras då. Det är därför vi måste anta en minsta tid innan vi kan tala om att en ny genomsnittlig profitkvot ersätter en tidigare. Till och med antagandet av en sådan årlig förändring är troligen en överdrift snarare än en underskattning. Därför måste man anta att löpande inköpta råvaror på kvartals- eller till och med halvårsbasis inte i grund och botten förändrar produktionspriserna (den genomsnittliga profitkvoten), som är resultatet av de kapitalrörelser som

²⁴¹ *Ibid.*

²⁴² *Ibid.*

hade ägt rum under föregående år. Man ska förstås inte blanda ihop bildandet av produktionspriser – som är resultatet av en omfördelning av det totala mervärde som har producerats för samhället i sin helhet – med aktuella svängningar av marknadspriserna, som Marx uttryckligen *utesluter* från studierna av produktionspriser, och vilket sägs klart i det stycke som citeras ovan.

Skälet till att produktionspriser (de genomsnittliga profitkvoterna i ett visst land) är relativt stela, hänger samman med själva karaktären på de processer som utjämnningen av profitkvoten är ett resultat av: att bestämma den totala mängden mervärde (merarbete) som har producerats, och flödet och återflödet av kapital (storskaliga kapitalrörelser) mellan olika produktionsgrenar, som avgör förändringarna och skillnaderna i kapitalets organiska sammansättning, både inom produktionssektorerna i sin helhet och i varje produktionssektor separat. Det är uppenbart att sådana *övergripande samhälleliga rörelser* inte kan variera från kvartal till kvartal, än mindre från månad till månad. Bara den relativa omöjligheten att under utvecklade kapitalistiska förhållanden dela upp det fasta kapitalet är ett enormt hinder för sådana omfattande rörelser, utom vid radikala värdeminskningar på kapital under allvarliga kriser. Därmed är Marx inte bara teoretiskt konsekvent när han antar att produktionspriserna på insatsvaror är resultatet av utjämningsrörelser under andra tidsperioder (under olika år) än produktionspriserna på produkter. Det motsvarar också mycket bättre det verkliga, empiriskt bevisbara sätt på vilket det kapitalistiska system som vi känner det fungerar, än vad von Bortkiewicz' och hans anhängares motsatta antagande gör.

Flera försök har gjorts att både utvidga von Bortkiewicz' kritik av Marx lösning på transformationsproblemet, och ge en alternativ lösning till den lösning som von Bortkiewicz föreslog. J Winternitz försökte formulera en där det totala produktionspriset fortfarande skulle vara lika med det totala värdet. Mer nyligen har Anwar Shaikh föreslagit ännu en lösning, och använder "iterationsmetoden" istället för metoden med simultana ekvationer.²⁴³ Men matematiska modeller kan inte i sig själva "lösa" teoretiska problem. De kan bara formalisera inbördes förhållanden som tidigare har tolkats som sådana, och vars natur och innebörd måste förstås innan det går att göra någon meningsfull formalisering. Tyvärr arbetar många författare till sådana modeller genom att tyst anta samband som inte tidigare har bevisats eller prövats empiriskt. Deras ekvationer leder till slutsatser som givetvis hänger samman matematiskt, men som ändå kan vara teoretiskt felaktiga, dvs. inte motsvarar en meningsfull framställning av det problem som antas bli löst.

I "Okishiteoremet" sätter till exempel författaren fast kapital helt inom parentes, för att komma till slutsatser om profitkvotens trender. Men om man förutsätter att just det fasta kapitalets tillväxt är en av de viktigaste – om inte den viktigaste – avgörande faktorn för profitkvotens fallande tendens, då bevisar inte detta teorem någonting.²⁴⁴ I von Bortkiewicz' "lösning" av transformationsproblemet (som accepteras av Paul Sweezy, Piero Sraffa, F Seton och många fler) antas på liknande sätt, utöver att alla produkter har likartade profiter (inte alla industribranscher eller ens företag, som är en helt annan sak), att det räcker med dessa ekvationer för att nå en lösning som innefattar varor som ingår i produktionen av andra varor. Under dessa omständigheter är det logiskt att den organiska

²⁴³ J Winternitz, "Values and Prices: A Solution of the So-Called 'Transformation Problem'", in *The Economic Journal*, juni 1948; F Seton, "The 'Transformation Problem'" i *Review of Economic Studies*, vol 24, 1957; C C von Weiszacker och Paul Samuelson, "A New Labor Theory of Value for Rational Planning, through Use of the Bourgeois Profit Rate", i *Proceedings of the National Academy of Sciences, U.S.A.*, vol 68, nr 6, juni 1971; A Medio, 'Profit and Surplus-Value: Appearance and Reality in Capitalist Production', in E K. Hunt and Jesse Schwartz (red.), *A Critique of Economic Theory*, London, 1972; Elmar Wolfstetter, "Surplus Labour, Synchronized Labour Costs and Marx's Labour Theory of Value", i *The Economic Journal*, vol 83, september 1973; Anwar Shaikh, "Marx's Theory of Value and the 'Transformation Problem'", i Jesse Schwartz (red.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, 1977; Ira Gerstein, "Production, Circulation and Value", i *Economy and Society*, vol 5, 1976; etc. En bra sammanfattning av en bibliografi om ämnet finns i Carlo Benetti, Claude Berthomieu och Jean Cartelier, *Economie classique, economie vulgaire*, Paris, 1975.

²⁴⁴ N Okishio, "Technical Changes and the Rate of Profit", i *Kobe University Economic Review*, vol 7, 1961, s 85-90; N. Okishio, "A Mathematical Note on Marxian Theorems", i *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol 91 (1963 II), s 287-299.

sammansättningen i avdelning III (vars varor inte ingår i reproduktionsprocessen) inte påverkar den genomsnittliga profitkvoten.²⁴⁵ Men det säger oss varken något om avdelning III i Marx' analys, där en sådan skillnad uttryckligen utesluts, eller i synnerhet om vad som händer i den verkligt fungerande kapitalistiska ekonomin, dvs. i verkligheten. Att säga att den organiska sammansättningen inom vapenindustrin, inklusive dess storlek, är oväsentlig för den verkliga kapitalistiska ekonomins verkliga profitkvot är helt ohållbart – i synnerhet om man tittar på denna avdelning storlek, låt oss säga 1943 i Tyskland eller 1944 i USA.

4. Transformationsproblemet: förvirringen om pengar

En andra angreppslinje mot Marx' lösning på transformationsproblemet har inbegripit en sammanblandning av produktionspriser och marknadspriser, och mer allmänt att dra in frågor om hur värde uttrycks som priser, dvs. pengar, i problemet. I synnerhet har Sweezy gjort sig skyldig till en sådan sammanblandning i sitt sätt att anamma Bortkiewicz' kritik.²⁴⁶ Andra, som Ian Steedman nyligen, har följt i hans fotsteg.²⁴⁷

Men Marx är själv kristallklar i att produktionspriser *inte* rör marknadspriser, dvs. värden (eller produktionspriser) uttryckta i penningtermer. Själva titeln på kapitel 9 anger detta, genom att tala om *varuvärdenas* förvandling till produktionspriser. Värden är arbetsmängder och har inget med penningpriser som sådana att göra. Utjämnningen av profitkvoten mellan olika produktionsgrenar sker genom att överföra *mervärdemängder* från en bransch till en annan. Vi upprepar, mervärdemängder är arbetsmängder (merarbete) och inte penningmängder. I slutet av det senaste stycke som citerades ut tredje bandet följer en mening som jag medvetet utelämnade men nu kommer att citera – en mening som återigen undanröjer alla tvivel om att frågor om pengar inte ska tas med i transformationsproblemet: ”Med detta avses naturligtvis inte förändringar som enbart berör samma värdes penninguttryck.”²⁴⁸ Om problemet inte rör förändringar i värdets penninguttryck, så rör det genom själva sakförhållandet inte heller förändringar av prisernas penninguttryck.

I kapitel 10, omedelbart efter det kapitel där han ger sin lösning på transformationsproblemet, introducerar Marx förvisso marknadspriser, och hur konkurrens etc. påverkar dem. Men där skiljer han klart och tydligt marknadsprisernas svängningar och värdets (produktionsprisernas) penninguttryck från den genomsnittliga profitkvotens svängningar som avgör produktionsprisernas svängningar.²⁴⁹

Bakom denna förvirring ligger en otillräcklig förståelse av karaktären på Marx' penningteori. Marx betraktar pengar (guld) som en *speciell vara med ett eget ”inneboende” värde*. Det är bara av detta skäl som den kan fungera som allmän ekvivalent för alla andra varors bytesvärde. Av detta följer omedelbart att marknadsprisernas (penningpriserna, värdets penninguttryck) svängningar alltid kan vara resultatet av en dubbel rörelse: förändringar av en varas värde och förändringar av penningvarans, guldets, värde. Men förändringar av penningvarans inneboende värde har samma effekt på alla andra varors marknadspriser, dvs. de *kan inte* förändra deras ömsesidiga utbytesförhållanden (deras ömsesidiga ”relativa priser”). I detta avseende förändrar inte papperspengar någonting. Inflation av papperspengar betyder bara att en ökande mängd pappersdollar, papperspund, etc. representerar samma mängd (t ex ett uns) av penningvaran, guld. Det som gäller för värdets penninguttryck är också sant för produktionsprisernas penninguttryck eftersom de bara rör en

²⁴⁵ Jag har Emmanuel Farjoun på Hebrew University i Jerusalem att tacka för denna iakttagelse.

²⁴⁶ Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1980, s 117-118 [eng uppl].

²⁴⁷ Steedman, *op. cit.*, s 45-47.

²⁴⁸ Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9.

²⁴⁹ Engels föreställer sig uttryckligen ett fall där den totala summan penningprofiter – som är resultatet av marknadspriser – är lägre än den totala mängd mervärde som har producerats, eftersom värdet under tiden har minskat som ett resultat av den ökande arbetsproduktiviteten. Se hans brev till Conrad Schmidt, 12 mars 1895 (finns på MIA).

omfördelning av mervärdemängder mellan olika produktionsgrenar.

”Insatserna” i reproduktionstabellerna kan bara behandlas som insatser i den verkligt existerande kapitalistiska produktionen (dvs. i verkligheten) om de uttrycks i marknadspriser, och inte i produktionspriser: för kapitalister köper givetvis råvaror, maskiner, byggnader, etc. till marknadspriser. Så problemet skulle vara hur värden ska ”transformeras”, inte till produktionspriser utan till marknadspriser, eller i två på varandra följande förvandlingssteg, värden till produktionspriser och de sistnämnda till marknadspriser. Detta slutgiltiga steg kommer förstås att röra verkliga penningproblem: närmare bestämt det inbördes sambandet mellan varornas genomsnittliga värde och det genomsnittliga värdet på guld. Det som denna kontrovers verkligen gäller är om ”transformationsproblemet” handlar om den *omedelbara* övergången från inre väsen till framträdande, med andra ord produktionsprocessen och cirkulationen i den dagliga verkligheten, eller om det – som jag starkt vill hävda – bara är en *förmedlande länk i förnimmelprocessen*, som ännu inte behandlar omedelbart kontrollerbara, empiriska fakta, dvs. marknadspriser.

Diagrammet nedan kan hjälpa till att belysa förhållandena mellan Marx’ olika uppfattningar om värde, marknadsvärde, produktionspris och marknadspris, som ofta är ganska förvirrande. Pierre Salama har tillhandahållit en utmärkt övergripande kritik av von Bortkiewicz’/Sraffas ”korrigerings” av hur Marx tar itu med förhållandet mellan produktionspriser och värden.²⁵⁰ Bland andra kvalitéer har den fördelen att avslöja en rad bakomliggande teoretiska antaganden som författarna inte alltid själva är medvetna om. Den visar att om von Bortkiewicz’ system delas upp ännu mer – med andra ord, att en del av den kritik von Bortkiewicz riktar mot Marx tillämpas på honom själv (det är till exempel uppenbart, att i den sammanlagda avdelning I kommer de produktionsmedel som utslutande används för att producera varor i avdelning III att ha en annan ställning) – så leder det oundvikligen till att alla värdeberäkningar elimineras, och därmed att själva utsugningen elimineras från systemet. Jag vill inte antyda att Salama, Farjoun och andra slutgiltigt har löst alla svårigheter som ”transformationsproblemet” innebär: det finns uppenbarligen fortfarande plats för fortsatt diskussion och forskning. Men inte heller har von Bortkiewicz, Seton och Sraffa ”definitivt” bevisat att Marx hade fel.

5. Kontroversen om den fallande profitkvoten

Från sin definition av den genomsnittliga profitkvoten som den totala mängd mervärde som har producerats under produktionsprocessen delat med den totala mängden kapital, härleder Marx det kapitalistiska produktionssättets centrala ”rörelselag”. Eftersom den enda del av kapitalet som leder till produktionen av mervärde (det variabla kapital som används för att köpa arbetskraft) har en tendens att bli en allt mindre del av totalkapitalet, eftersom de tekniska framstegen i grund och botten har en benägenhet att spara arbete – levande arbete ersätts gradvis av dött arbete (maskiner) – och eftersom råvarornas värde i den totala produktionen gradvis ökar: eftersom med andra ord värdeuttrycket för kapitalets organiska sammansättning har en tendens att öka, så finns det en inbyggd tendens för profitkvoten att sjunka i det kapitalistiska systemet.²⁵¹

²⁵⁰ Pierre Salama, *Sur la valeur*, Paris, 1975, s 164 ff.

²⁵¹ Georgios Stamatidis har ingående visat att Marx redan i kapitel 13 i det tredje bandet utvecklar lagen om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens under förhållanden av en ökande mervärdekvot – en ökning som orsakas av samma krafter som leder till en ökning av kapitalets organiska sammansättning. De motverkande krafter som studeras i kapitel 14 rör öknings av mervärdekvoten som inte är resultatet av en ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning II, dvs. inte resultatet av ett minskande värde på konsumtionsvaror medan reallönerna är oförändrade. Se *Die ”spezifisch kapitalistische” Produktionsmethoden und der tendenzielle Fall der allgemeinen Profitrate bei Karl Marx*, Berlin, 1977, s 116 ff.

Marx talar förvisso uttryckligen om en *tendens*, inte en oavbruten linjär utveckling. Han betonar att det finns starka motverkande krafter som verkar under kapitalismen för att neutralisera eller till och med upphäva profitkvotens fallande tendens. Andra krafter tenderar att åtminstone delvis bromsa tendensens effekter.

Den viktigaste motverkande kraften är det kapitalistiska systemets möjlighet att öka mervärdekvoten. Ur rent ”teknisk” synvinkel kan det faktiskt förefalla som om en ökning av mervärdekvoten skulle kunna kompensera för en ökning av kapitalets organiska sammansättning i all oändlighet. Om vi ändrar hur profitkvoten $m/c+v$ bestäms genom att dividera både täljaren och nämnaren med v , så får vi formeln

$$pr' = \frac{m/v}{c/v+1}$$

Med andra ord är profitkvoten direkt proportionell mot mervärdekvoten m/v och omvänt proportionell mot kapitalets organiska sammansättning, c/v . Om mervärdekvoten ökade i samma proportion som kapitalets organiska sammansättning, så skulle profitkvoten sluta att sjunka.

Men ett ögonblicks eftertanke kommer att visa att en sådan proportionell ökning av mervärdekvoten och kapitalets organiska sammansättning är omöjlig i det långa loppet. Teoretiskt kan kapitalets

organiska sammansättning öka till oändligheten. Det skulle den vara i en helt automatiserad produktion, från vilken allt levande arbete har uteslutits.²⁵² Men mervärdekvoten kan inte öka till oändligheten. Så länge levande arbete används går det inte att tänka sig någon produktivitetnivå (inklusive den i helt automatiserade fabriker) där arbetarna med hjälp av ett par minuters eller till och med ett par sekunders arbete reproducerar motsvarigheten till alla konsumtionsvaror de behöver för att återställa sin arbetskraft. Ju högre arbetets aktuella produktivitetnivå är och ju högre den samhälleligt erkända genomsnittliga lönen (reallönen) är, desto svårare blir det i själva verket att öka mervärdekvoten på något betydande sätt, utan att kraftigt minska reallönerna – vilket utöver att framkalla en svår social och politisk kris, också skulle skapa ett enormt överproduktionsproblem (ty bruksvärdemängden, inklusive i konsumtionsvaruavdelningen, ökar ännu snabbare än arbetsproduktiviteten och kapitalackumuleringen).²⁵³

När vi närmar oss en fullständig automatisering, börjar dessutom m – som inte är en proportion utan en absolut mängd – att minska snabbt tillsammans med v , när antalet löneanställda och det totala antalet arbetstimmar minskar brant. I en helt automatiserad ekonomi skulle i själva verket mervärdet *försvinna* helt och hållet, eftersom det levande arbetets insatser i produktionsprocessen skulle ha försvunnit. Så det vore absurt att formellt ta i övervägande en ”mervärdekvot” på 0/0, när mervärdet själv inte längre skulle existera.

Andra motverkande krafter som Marx räknar upp innefattar: förbilligande av det konstanta kapitalet (både råvaror och maskiner) vilket, genom att bromsa tillväxten av c/v , givetvis bromsar profitkvotens fall; ett snabbare omslag av kapitalet, eftersom den årliga profitmängden är en funktion av antalet produktionscykler som samma mängd cirkulerande penningkapital kan genomföra (detta omslag är i sin tur en funktion av både en snabbare cirkulationsprocess – dvs. snabbare transport och försäljning av varor – och en förkortad produktionsprocess, en snabbare produktionstakt, etc.); utrikeshandel, med ett utflöde av kapital till länder med en lägre organisk sammansättning på kapitalet; och överhuvudtaget en utvidgning av kapitalinvesteringarna till hittills icke kapitalistiskt organiserade produktionsgrenar, där kapitalets organiska sammansättning till en början är avsevärt mycket lägre än i den traditionella industrin.²⁵⁴ Att minska reallönerna genom att höja mervärdekvoten mer än den ökning som en ökad arbetsproduktivitet inom konsumtionsvaruindustrin normalt leder till (och som åtföljs – eller kan åtföljas – av stabila och till och med stigande reallöner) kommer också att bromsa profitkvotens fall.

Slutligen nämner inte Marx i tredje bandets femtonde kapitel det han hade betonat i kapitel 14: att mervärdekvotens fall kan åtföljas (och normalt åtföljs) av en ökning av mervärdemängden – och därmed av mängden profiter. Även om detta i sig själv inte är en motverkande faktor vad gäller profitkvotens fallande tendens, så är det uppenbarligen en motverkande faktor avseende en del av denna tendens' ekonomiska konsekvenser. Det är självklart att kapitalistklassen inte kommer att minska sina investeringar på något betydande sätt (än mindre stänga igen helt och hållet) när profiterna ökar från 100 miljarder till 200 miljarder dollar, enbart för att dessa 200 miljarder nu ”bara” representerar 5 istället för 11% avkastning på totalkapitalet. Den kommer att leta efter många sätt att avhjälpa denna beklagliga utveckling, men kommer definitivt inte att drabbas av panik eller förtvivlan.

Traditionellt har marxister (och akademiska ekonomer som specialiserat sig på teorin om industri-cykeln) betraktat Marx' teori om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens inom två speciella – och mycket olika – tidsperioder: inom industri- (eller affärs-) cykeln själv; och inom den ”världsliga” tidsperiod som sträcker sig över det kapitalistiska produktionssättets hela historiska

²⁵² Redan idag har arbetskostnaderna minskat till mindre än 0,1% av de totala produktionskostnaderna i vissa petrokemiska arbeten; se Charles Levinson, *Capital, Inflation and the Multinationals*, London, 1971, s 228-229.

²⁵³ Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 14 och *Grundrisse*, Pelican Marx Library, London, 1973, s 244-246.

²⁵⁴ Exempelvis många så kallade ”tjänsteindustrier” under senkapitalismen.

existens (för produktionssättets förmåga att överleva långsiktigt är det en livsviktig fråga). ”Sammanbrottsteorin” (*Zusammenbruchstheorie*) gäller den sistnämnda tidsperioden, och kommer att behandlas i slutet av denna inledning. Vad gäller förhållandet mellan profitkvotens och affärscykelns upp- och nedgångar, finns det idag en omfattande samsyn mellan marxister och akademiska ekonomer som har specialiserat sig på studier av affärscykeln.²⁵⁵ Men det finns en tredje mellanliggande tidsperiod, som hittills har fått alltför lite uppmärksamhet: den kapitalistiska utvecklingens ”långa vågor”, dvs. de på varandra följande perioderna av snabbare och långsammare tillväxt av den kapitalistiska ekonomin i sin helhet.

Det finns överväldigande bevis för att det åtminstone vid tre tillfällen – efter revolutionerna 1848; omkring 1893; och i början av Andra världskriget i USA och i slutet av 1940-talet i Västeuropa och Japan – skedde en betydande ökning av den kapitalistiska produktionens genomsnittliga tillväxttakt. Ur marxistisk synvinkel är en sådan ökning av tillväxttakten lika med en snabbare kapitalackumulation. Och det går inom ramen för den marxistiska ekonomiska teorin inte att tänka sig en långsiktig ökning av takten på kapitalackumulationen utan en plötslig och varaktig uppgång och inte nedgång för den genomsnittliga profitkvoten.

För att, mot bakgrund av Marx’ teori om profitkvotens fallande tendens, göra det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia begriplig, måste vi undersöka de förhållanden som rådde just innan dessa tre vändpunkter och i början av de ”expansiva långa vågorna”. På detta sätt kommer vi att kunna konstatera i vilken omfattning de ”motverkande faktorer” som Marx räknade upp *kombinerades* på ett speciellt sätt för att, under en längre period än vad som vanligtvis äger rum vid ett speciellt skede i industricykeln, neutralisera, eller till och med vända på, profitkvotens fallande tendens. Jag har på andra ställen försökt visa empiriskt att detta verkligen var fallet.²⁵⁶ Vi behöver inte upprepa denna bevisföring, utan det räcker att säga att en sådan tillfällig neutralisering av lagen (som Marx också nämner²⁵⁷) inte på något sätt motsäger dess giltighet. Ty de ”expanderande långa vågorna” följs regelbundet av ”långa nedåtgående vågor”, där profitkvotens fallande tendens visar sig på ett ännu starkare och långvarigare sätt än under den normala industricykeln. Dess verkan kan fördröjas av motverkande faktorer, men bara för att på nytt visa sig på ett brutalt sätt. Det visar i alla fall de historiska bevisen fram till idag, och de bekräftar helt och fullt Marx’ analys. Den enda ytterligare slutsatsen att dra, är att olika tidsperioder måste förenas med varandra om den tendentiella lagens konkreta funktionssätt över tiden ska förstås fullt ut.

Lagens själva inverkan (dess sanningsinnehåll²⁵⁸) har under de senaste decennierna alltmer ifrågasatts av en hel rad författare. Det har delvis berott på att den långvariga förstärkta ekonomiska tillväxten efter Andra världskriget på något sätt – i marxistiska termer – verkade oförenlig med en sjunkande profitkvot. Därav Gillmans och andras försök att hitta nya kategorier som ”realiseringsutgifter” (som förmodas dras från mervärdet, som på så sätt reduceras till enbart ”mervärde som tillägnats av det produktiva kapitalet”) eller ”överskott”, vars förmodade tillväxt skulle förklara varför profitkvoten som Marx uppfattar den slutar att falla, medan den fortsätter att falla om den uppfattas på andra sätt.²⁵⁹ Men händelserna sedan 1974-1975 har hunnit ikapp den sortens argument, och visat att lagen gäller mer än någonsin.

²⁵⁵ Se, t ex, W C Mitchell, *Business Cycles and their Causes*, Berkeley, 1941.

²⁵⁶ Se Ernest Mandel, *Senkapitalismen* (kapitel 4) och *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen* (båda finns på MIA).

²⁵⁷ Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

²⁵⁸ Detta sanningsinnehåll kan förstås inte försvaras med det absurda argumentet att lagen uteslutande, eller huvudsakligen, visar sig i sin negation. Det var den ståndpunkt som flera sovjetiska författare hade, innan (oväntat för dem) den ”andra depressionen” bröt ut: t ex S L Wygodski (*Der gegenwärtige Kapitalismus*, Köln, 1972, s 232), som ansåg att lagen bekräftades genom en tendens för profitkvoten att stiga!

²⁵⁹ Exempelvis Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, London, 1957. Paul Baran och Paul Sweezy ställde på samma sätt en förmodad tendens för ”överskott” att öka, mot profitkvotens tendens att minska, vilket enligt dessa författare bara gäller för ett ”konkurrenssystem”: se *Monopolkapitalet*, kapitel 3.

Mer systematiska försök att ifrågasätta lagens giltighet har gjorts av den nyricardianska skolan, på både teoretiska och empiriska grunder. Det viktigaste teoretiska argumentet är det så kallade Okishioteoremet.²⁶⁰ Eftersom alla kapitalister bara kommer att införa maskiner om det ökar deras profitkvot, hur kan då ökade profiter för alla kapitalister leda till en minskad profitkvot för kapitalisterna tillsammans?

Men det finns två brister i detta resonemang. För det första stämmer det inte att alla kapitalister bara kommer att skaffa nya maskiner om det ökar deras profitkvot. Som Marx själv poängterar är det förvisso vad de skulle *vilja*, men de kan bli *tvungna* att skaffa nya maskiner för att behålla sin marknadsandel eller till och med rädda företaget från konkurs, dvs. för att under trycket från konkurrensen minska sina kostnadspriser, trots de effekter detta beslut får på profitkvoten. Det vore i själva verket mycket mer korrekt att säga att kapitalister kommer att tveka att införa nya maskiner som minskar profitmängderna. Men profitmängd och profitkvot är två helt olika kategorier. Den förstnämnda kan gå upp medan den andra går ner.²⁶¹

För det andra visar resonemanget en förvånansvärd missuppfattning av de kapitalistiska "rörelselagarnas" karaktär, där den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens är ett så enastående exempel. Dessa lagar verkar oberoende av och trots de enskilda kapitalistiska företagens medvetna beslut. Man kan i själva verket säga att de är objektiva och oförutsedda *effekter* av dessa företags medvetna beslut. Ingen kapitalist vet på förhand vad de verkliga resultaten kommer att bli av deras beslut att köpa nya maskiner. Först när de varor som har tillverkats med dessa maskiner har blivit sålda, och flera på varandra följande årliga balansräkningar har gjorts, kommer resultaten att bli kända. Det är därmed fullt möjligt – faktiskt oundvikligt – att inköp av fler maskiner av "alla kapitalister" är *ämnade* att öka både deras profitmängder och profitkvot, men att slutresultatet av alla dessa beslut kommer att bli en situation där den genomsnittliga profitkvoten faktiskt minskar.²⁶²

Vad gäller det viktigaste empiriska argument som förts fram av nyricardianerna, så säger det att kapitalets organiska sammansättning inte alls ökar med tiden, utan är mer eller mindre stabil. Med andra ord är den tekniska utvecklingen i det långa loppet varken i huvudsak arbetsbesparande eller i grund och botten "kapitalbesparande", utan neutral.²⁶³ Beviset för kapitalets påstått stabila organiska sammansättning är att förhållandet mellan kapital och produktionen påstås vara stabilt över tiden.

Nu är förhållandet mellan kapital och produktion definitivt inte lika med (och motsvarar inte) kapitalets organiska sammansättning. Inte heller motsvarar nationalinkomstens påstått stabila "lönedel" en stabil mervärdekvot (och är heller inte lika med den). I fallet med förhållandet mellan kapital och produktion, identifieras konstant kapital felaktigt med fast kapital: dvs. betydelsen av råvarornas värde, som har en tendens att bli en allt större del av det konstanta kapitalets värde, elimineras ur

²⁶⁰ Okishio, "Technical Changes", *op. cit.*

²⁶¹ Georgios Stamatis har riktat uppmärksamheten mot den avgörande skillnaden mellan en ökning av *profitmarginalerna* (dvs. skillnaden mellan kostnadspris och försäljningspris per producerad enhet) och det marxistiska begreppet *profitkvot*, där *totalvärdet på det fasta kapital som har använts* för att uppnå denna ökning av profitmarginalerna måste tas med i beräkningen (*op. cit.*, s 183 ff). Det är just kapitalets "tragedi" (som uttrycks i lagen om kapitalets ökande organiska sammansättning) att samma kapitalistiska metoder med systematisk mekanisering som leder till lägre enhetskostnader och ökande profitmarginaler per enhet, till sist leder till en ökning av de totala investeringarna i fast kapital – som är en av krafterna som utlöser en ökning av kapitalets organiska sammansättning i högre proportion än ökningen av mervärdekvoten, och därmed gör att profitkvoten minskar. Stamatis' bok är förvånansvärt schizofren. Medan hela den första delen på ett noggrant och ytterst detaljerat sätt, lovprisar hur relevant Marx' teori om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens är, så drar författaren sedan med en hisnande saltomortal slutsatsen att just denna lag inte längre gäller idag, eftersom kapitalismen inte längre använder "specifika kapitalistiska produktionsmetoder"!

²⁶² Anwar Shaikh, "Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis", *Cambridge Journal of Economics*, juni 1978.

²⁶³ I själva verket är Roy Harrod den främsta källan till uppfattningen om så kallad "neutral" teknisk utveckling.

resonemanget. Vad gäller ”lönekostnaderna”, så blandar det ihop variabelt kapital, som är betalning för produktivt arbete, med betalning för improduktivt arbete, som åtminstone delvis kommer från mervärdet.²⁶⁴ Speciellt eftersom det improduktiva arbetet stadigt har ökat under senkapitalismens historia, är skillnaden statistiskt avgörande. Dessutom har Shaikh visat att det så kallade stabila förhållandet mellan kapital och produktion i sig själv på allvar kan ifrågasättas ur statistisk synvinkel, och att det i stor utsträckning motsvarar borgerliga statistikers inexakta eller felaktiga användning av statistiska kategorier.²⁶⁵ Inledande detaljerade studier har på ett slående sätt bekräftat denna bedömning.²⁶⁶

Faktum kvarstår, att det som ett resultat av den bristande tydligheten vad gäller förhållandet mellan verkliga värden som mäts med aktuella marknadspriser inte är lätt att empiriskt visa kapitalets organiska sammansättning på makroekonomisk basis, dvs. genom att utgå från nationalinkomsten och statistik för BNP. Men en nära motsvarighet till kapitalets organiska sammansättning är arbetskostnadernas del av de totala årliga produktionskostnaderna.²⁶⁷ Här står vi på mycket stabilare statistisk mark, eftersom ett flertal monografier låter oss analysera detta förhållande för olika industribranscher över tid. Det vore mycket svårt att hitta *en enda* industribransch där arbetskostnaderna utgör en större del av de totala löpande (årliga) produktionskostnaderna idag än vad de gjorde strax innan Andra världskriget, eller i början av 1900-talet – för att inte tala om för ett sekel eller ett och ett halvt sekel sedan.²⁶⁸ Trots alla uppenbara tendenser att förbilliga maskinproduktion och råvaror, som är lika inneboende i kapitalismen som tendensen att göra produktionen av konsumtionsvaror billigare, så har den *grundläggande* trenden hos kapitalismens långsiktiga tillväxt och tekniska utveckling verkligen varit arbetsbesparande. Vad skulle begreppen ”mekanisering” och ”ökande automatisering” beteckna om inte just denna grundläggande trend? En av Marx’ stora teoretiska prestationer bestod av att betona denna trend som historiskt avgörande för det kapitalistiska produktionssättet, och det vid en tidpunkt då den knappt gick att upptäcka.

6. De marxistiska kristeorierna

Som jag sa tidigare gav inte Marx oss någon fullständig, fullt utvecklad kristeori. Hans observationer om industricykeln och kapitalistiska överproduktionskriser finns utspridda i flera av hans viktigaste böcker och ett stort antal artiklar och brev.²⁶⁹ Ändå är det frestande att se den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens som Marx’ viktigaste bidrag för att förklara överproduktionskriserna, och flera nutida marxistiska författare har förvisso antagit denna ståndpunkt.²⁷⁰ Är det

²⁶⁴ Se angående detta ämne Anwar Shaikh, ”An Introduction to the History of Crisis Theories”, i U.R.P.E.-antologin *Capitalism in Crisis*, New York, 1977.

²⁶⁵ *Ibid.*, s 235. Shaikh hänvisar till en empirisk studie av Victor Perlo, ”Capital-Output Ratios in Manufacturing”, *Quarterly Review of Economics and Business*, vol 8, nr 3, hösten 1966.

²⁶⁶ Se R J Gordon, ”A Rare Event”, *Survey of Current Business*, juli 1971, vol 51, nr 7, del 2; och samma författares artiklar i *American Economic Review*, juni 1969, och *Review of Economics and Statistics*, november 1968. I sin *Croissance et Crises*, Paris 1980 (s 102-104), försvarar Andre Granou, Yves Baron och Bernard Billandot tesen att förhållandet mellan kapital och produktion sjönk mellan den stora depressionen och perioden direkt efter kriget, steg mellan 1948 och 1958, minskade igen (eller var stabilt) mellan 1958 och 1968, men steg snabbt efter 1968. Men det sätt på vilket de beräknar detta förhållande gör det i viss mån till en motsvarighet till profitkvoten, eftersom det innefattar mervärdekvoten som steg snabbt under efterkrigsperioden.

²⁶⁷ Motsvarande men inte identisk. Se Engels’ anmärkningar i engelska upplagan av *Kapitalet*, tredje bandet, s 334-335.

²⁶⁸ Se de många monografier om specifika industribranscher som jag återopade i *Senkapitalismen* början av kapitel 6.

²⁶⁹ Frånsett *Kapitalets* andra och tredje band, finns Marx’ viktigaste bidrag till kristeorin i *Teorier om mervärdet*, och i hans artiklar om aktuella kriser: se t ex, ”The State of Trade” (*Neue Rheinische Zeitung*, 1 mars 1849), i Marx/Engels, *Collected Works*, band 9, s 3-8; eller olika artiklar som skrevs 1853 och 1856-1857 till *New York Daily Tribune* (*Collected Works*, band 11, 12, 14, 15). Marx’ brevväxling med Engels innehåller också många kommentarer om aktuella kriser.

²⁷⁰ Se t ex, David Yaffe, ”The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State”, i *Economy and Society*, vol 2, nr 2, maj 1973; Paul Mattick, ”Krisen und Krisentheorien”, i en artikelsamling av olika författare med samma titel, Frankfurt, 1974.

riktigt?

Mitt svar skulle bli: ja och nej. Det kan inte finnas något tvivel om att profitkvotens upp- och nedgångar under industricykeln står i nära relation till produktionens upp- och nedgångar. Men i sig själv räcker inte detta uttalande för att ge en *orsaksförklaring* till krisen. Det kan missförstås (och har missförstås) i mekanisk mening, att kriser ”orsakas” av otillräcklig mervärdeproduktion²⁷¹ – som inte tillåter kapitalet att bli tillräckligt valoriserat; vilket leder till en minskning av de aktuella investeringarna; vilket leder till minskad sysselsättning; vilket i sin tur leder till en ny och kumulativ minskning av inkomster, försäljning, sysselsättning, etc. Denna process fortsätter tills den minskade sysselsättningen och kapitalets värdeminskning har lett till en tillräcklig ökning av mervärdekvoten, och minskning av kapitalmängden, för att tillåta profitkvoten att öka igen – vilket sedan gör det möjligt för investeringar, sysselsättning, produktion, inkomster, försäljning, etc. att åter växa på ett kumulativt sätt.

I denna vulgära mening är det både fel och farligt att bara förklara överproduktionskriser med en minskad profitkvot. Det är fel eftersom det blandar ihop omöjligheten att valorisera *ytterligare* ackumulerat kapital med omöjligheten att valorisera allt *tidigare investerat* kapital,²⁷² och eftersom det likställer svängningar i de kapitalistiska företagens *investeringsbeslut* med svängningar av den aktuella mervärdeproduktionen. Men den förstnämnda kan fortsätta att öka när den sistnämnda redan minskar, och vice versa. Förklaringens främsta svaghet är att den uteslutande riktar in sig på produktionsfären, vilket när det kommer till kritan grundar sig på en oklarhet om varans och varuproduktionens själva karaktär. På samma sätt som Jean-Baptiste Sajs berömda *loi des débouchés*, antar den underförstått att det inte är något särskilt problem med värderealiseringsen, bara med mervärdeproduktionen. Det antar i sin tur att vi under kapitalismen har produktion för byteshandel, inte produktion för försäljning, och att allt värde på något sätt realiserar automatiskt, åtminstone på makroekonomisk nivå.

Marx tillbakavisade själv uttryckligen alla sådana antaganden: ”Men med denna produktion av mervärdet avslutas bara första akten av den kapitalistiska produktionsprocessen, den direkta produktionsprocessen. Kapitalet har uppsugit så och så mycket obetalt arbete. Under processens utveckling, som tar sig uttryck i profitkvotens fall, sväller mängden producerat mervärde till oerhörda dimensioner. Nu kommer processens andra akt. Den totala varumängden, totalprodukten, såväl den del som ersätter det konstanta och variabla kapitalet som den del som representerar mervärdet, måste säljas. Om detta inte sker, om det bara sker delvis eller till priser som ligger under produktionspriserna, så är arbetaren visserligen exploaterad men hans exploatering realiserar inte som sådan för kapitalisten. Den kan vara förbunden med ingen eller endast delvis realisering av det utpressade mervärdet, ja, med delvis eller fullständig förlust av hans kapital. *Betingelserna för den direkta exploateringen och betingelserna för att realisera dess resultat är inte identiska*. De skiljer sig inte bara till tid och rum utan också begreppsmässigt. *Vissa betingelser begränsas bara av samhällets produktivkraft, andra av de olika produktionsgrenarnas proportionalitet och samhällets konsumtionsförmåga*. Men denna bestäms varken av den absoluta produktionskraften eller av den absoluta konsumtionsförmågan; utan av konsumtionsförmågan på basis av antagonistiska fördelningsförhållanden, som reducerar konsumtionen för den stora massan i samhället till ett

²⁷¹ Se Mattick, *op. cit.*, s 111 : ”Kapitalackumuleringen är således inte beroende av mervärdets realisering, men realiseringen av mervärdet är beroende av kapitalackumuleringen”; och *ibid*, s 115: ”När mervärdet inte räcker för att ackumulationsprocessen kan fortsätta på ett lönsamt sätt, så kan det heller inte realiserar genom att ackumuleras; det blir orealiserat mervärde eller överproduktion.” Först uppfattas överackumulering på ett absolut sätt: det finns inte tillräckligt med mervärde för att valorisera allt ackumulerat kapital. Sedan övergår resonemanget till ett relativt resonemang: det finns fortfarande mer mervärde, men det ackumuleras inte eftersom det skulle ge det ytterligare kapitalet noll procent profit. Men hur ska detta kunna ses oberoende av marknadspriserna på de ytterligare producerade varorna? Återspeglar inte ett minskande marknadspris som leder till noll procent profit ett tidigare existerande överskott, dvs. överproduktion av varor utöver överackumuleringen av kapital?

²⁷² Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

minimum, som bara kan förändras inom mer eller mindre trånga gränser. Den är vidare begränsad genom ackumulationstendensen, tvånget att förstora kapitalet och producera mervärde i utvidgad skala.”²⁷³ (Min kursivering.)

Dessutom är den vulgära teorin att kriser orsakas av ”otillräcklig mervärdeproduktion” givetvis farlig, utifrån arbetarklassens försvar mot de kapitalistiska angrepp som alltid sammanfaller med en överproduktionskris. Ty en slutsats som går att dra av en sådan förklaring är att krisen skulle kunna övervinnas och sysselsättningen öka igen om bara reallönerna sänktes och mervärdet (profiterna) därmed ökade automatiskt.²⁷⁴ Arbetarklassen i allmänhet, och fackföreningarna i synnerhet, ställs därmed inför ett plågsamt val mellan att antingen försvara reallönerna eller kämpa mot arbetslöshet: dvs. de görs ansvariga för förlusten av arbeten. Det säger sig själv att reformistiska förespråkare av klassamarbete bara är alltför villiga att föra fram den här sortens argument, och uppmana arbetarna att göra de nödvändiga uppoffringarna för att ”rädda jobben” eller ”återställa full sysselsättning”. Men erfarenheterna har om och om igen visat att detta inte stämmer i praktiken under industri- cykelns verkliga utveckling.²⁷⁵ Det utgör ett ideologiskt vapen som är utformat för att lägga krisens bördor på arbetarklassen och hjälpa till att öka mervärdekvoten, vilket är ett av kapitalets främsta mål under och efter en kris. Teorier om ”profit squeeze”²⁷⁶ innehåller en liknande risk att missbrukas av den kapitalistiska sidan under klasskampen.²⁷⁷

Många extrema företrädare för att en minskad profitkvot är förklaringen till kapitalistiska kriser kommer indignerat att svara att deras analys innehåller ett inbyggt svar på arbetsgivarnas argument: den minskande profitkvoten är ett resultat av att kapitalets organiska sammansättning ökar och därmed leder till överackumulation, och inte av en minskad mervärdekvot. I själva verket framhåller de att mervärdekvoten fortsätter att stiga fram till just innan krisen, men helt enkelt inte kan stiga tillräckligt för att uppväga effekterna av kapitalets ökande organiska sammansättning.²⁷⁸ Men de glömmer att profitkvoten både är en funktion av kapitalets organiska sammansättning och mervärdekvoten; att det utom i fallet med svältlöner, dvs. där varje sänkning av reallönerna skulle få dem att hamna under det fysiologiska minimum (en situation som inte längre existerar i något industrialiserat land), så innebär reallönesänkningar *alltid* en ökning av det producerade mervärdet, och följaktligen en högre profitkvot än innan sänkningen.²⁷⁹ Vi är alltså tillbaka på ruta ett: att hävda att krisen *uteslutande* orsakas av en otillräcklig mervärdeproduktion är att hjälpa arbetsgivarnas argument att den åtminstone delvis kan bemästras med minskade reallöner.

Denna kritik av den mekaniska och ensidiga förklaringen av överproduktionskriser med enbart en

²⁷³ *Ibid*, kapitel 15, avdelning 1.

²⁷⁴ Välfärdsekonomens fader, Arthur Pigou, förespråkade faktiskt en lönesänkning för att lösa den stora krisen 1929-32. Han glömmer, att för att ackumulationsprocessen ska börja igen räcker det inte att profiterna (mervärdemängderna) ska öka (det åstadkoms naturligtvis med en lönesänkning): kapitalisterna måste också förvänta sig att de varor som produceras med ytterligare kapitalinvesteringar ska bli sålda, vilket är osannolikt när lönesänkningar sammanfaller med jättelika lager av osålda varor och enorm oanvänd kapacitet på den befintliga utrustningen.

²⁷⁵ De stora lönebegränsningar som de klassamarbetande fackföreningsledningarna tvingade på de västtyska arbetarna 1976-1977 och de spanska arbetarna 1978-1979 ledde exempelvis inte till någon större minskning av arbetslösheten, trots att profiler och investeringar ökade. Men investeringarna var nästan uteslutande rationaliseringsinvesteringar som minskade sysselsättningen istället för att öka den.

²⁷⁶ Teorin om ”profit squeeze” hävdar tesen att arbetarna har tillskansat sig så höga löner och utvidgade rättigheter att det går ut över profiten – öa.

²⁷⁷ Se, t ex, Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, *British Capitalism and the Profit Squeeze*, London, 1972. I sin *Political Economy and Capitalism*, London, 1938, antar Maurice Dobb att kapitalister bara skaffar nya maskiner när lönerna stiger, dvs. i grund och botten att kapitalets ökande organiska sammansättning är resultatet av en viss lönenivå. Det är inte samma sak som teorin om ”profit squeeze” men inte långt därifrån. Shaikh har helt riktigt kritiserat dessa antaganden i ”Political Economy and Capitalism”, *op. cit.*

²⁷⁸ Se, t ex, Yaffe, *op. cit.*

²⁷⁹ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 2.

fallande profitkvot kan på ett mer allmänt sätt utvidgas till en kritik av *alla* monokausala²⁸⁰ förklaringar till kriser. Inom ramen för den marxistiska ekonomiska teorin är överproduktionskriser *på samma gång kriser på grund av överackumulation av kapital och kriser på grund av överproduktion av varor*. Den förstnämnda går inte att förklara utan att peka på den sistnämnda, och den sistnämnda går inte att förstå utan att hänvisa till den förstnämnda. Det innebär att kriser bara kan bemästras genom att det sker en samtidigt ökning av profitkvoten och en utvidgning av marknaden, ett faktum som avvärjar både arbetsgivarnas och reformisternas argument.

Det finns tre huvudvarianter på monokausala tolkningar av Marx' kristeori:²⁸¹

1. Den rena *disproportionalitetsteorin*. Den anser att den grundläggande orsaken till industricykeln och den efterföljande krisen är produktionens kapitalistiska anarki: det faktum att kapitalistiska investeringsbeslut under den kapitalistiska marknadsekonomins förhållanden inte spontant kan leda till ”jämviktsförhållanden” – korrekta proportioner mellan de värdedelar som produceras och de penningflöden som skapas i avdelning I respektive avdelning II, som Marx definierade i *Kapitalets* andra band. Därav följer ett oundvikligt sammanbrott av jämvikten och en kris.

De främsta förespråkarna för denna disproportionalitetsteori var den ryska ”legala” marxisten Michail Tugan-Baranovskij och austromarxisten Rudolf Hilferding. Nikolaj Bucharin var starkt påverkad av liknande tankegångar.²⁸² Teorins slutsatser är uppenbara. Om kapitalisterna med hjälp av monopolens tillväxt (en ”allmän kartell”, som Hilferding kallade det) kunde ”organisera” sina investeringar, skulle det inte bli några överproduktionskriser. Det skulle i själva verket bli en kapitalism utan kriser.²⁸³ Men som Roman Rosdolsky har påpekat förbiser dessa teoretiker det faktum att bristen på överensstämmelse mellan produktion och konsumtion – kapitalismens benägenhet att utveckla produktivkrafterna på ett obegränsat sätt, samtidigt som den strikt begränsar folkmassornas konsumtion²⁸⁴ – är inneboende i kapitalismen, och oberoende av bristen på proportion i utvecklingen av avdelning I och avdelning II, som beror på den kapitalistiska konkurrensen och produktionens anarki (dvs. på investeringsbesluten).²⁸⁵

De groteska konsekvenser som monokausala disproportionalitetsförklaringar av kapitalistiska kriser kan leda till exemplifieras bäst av Tugan-Baranovskij själv, som på allvar hävdade – och visade ”matematiskt” – att avdelning I kunde utvecklas helt oberoende av avdelning II, till en punkt där produktionen av konsumtionsvaror skulle ha en tendens att falla mot noll, utan att en sådan utveckling orsakade någon som helst kris.²⁸⁶

2. Den rena kristeorin om *massornas underkonsumtion*. Denna teori ser klyftan mellan produktion (eller produktionskapacitet) och masskonsumtion (arbetarnas reallöner eller köpkraft) som den huvudsakliga orsaken till kapitalistiska överproduktionskriser, som i huvudsak tar formen av överproduktion av varor i avdelning II. Överackumulation (minskade investeringar) i avdelning I uppstår som ett resultat av denna överproduktion (överkapacitet) inom konsumtionsvarusektorn.

Medan denna teori har många icke marxistiska anfäder (Thomas Malthus, Sismonde de Sismondi,

²⁸⁰ Monokausal: en förklaring som förklarar ett fenomen genom att enbart ta hänsyn till en orsak – öa.

²⁸¹ Den fjärde möjliga varianten av en monokausal kristeori – den demografiska – behandlas nedan som en undervariant av den rena ”överackumulationsteorin”.

²⁸² Michail Tugan-Baranovsky, *Studien zur Geschichte und Theorie der Handelskrisen in England*, Jena, 1901; Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Vienna, 1910; Nikolai Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, London, 1972. Det är sant att Bucharin är lite mer försiktig än Hilferding, och tar hänsyn till den begränsade masskonsumtionens återhållande kraft på kapitalismens ”obegränsade” förmåga till tillväxt.

²⁸³ Tony Cliff delar denna övertygelse, och kan med lätthet tänka sig en kapitalistisk ekonomi utan överproduktionskriser – under förutsättning att produktionens anarki bemästras med hjälp av planering. Se *Russia: a Marxist Analysis*, London, 1970, s 174.

²⁸⁴ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 30.

²⁸⁵ Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomsthistoria*.

²⁸⁶ Mikhail Tugan-Baranovsky, *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig, 1905.

de ryska narodnikerna), har dess främsta förespråkare bland marxister varit Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Nathalia Moszkowska, Fritz Sternberg och Paul Sweezy.²⁸⁷ Dess svaghet ligger i dess (inte alltid klart förstådda men av Sweezy åtminstone klart uttryckta) grundläggande antagande att det på något sätt finns ett *fast förhållande* mellan utvecklingen av avdelning I och utvecklingen av avdelning II:s produktionskapacitet. Eftersom ökningen av kapitalets organiska sammansättning och mervärdekvoten samtidigt ökar köpkraften av produktionsmedel mer än köpkraften av konsumtionsvaror, är slutsatsen uppenbar: det kommer att uppstå en osäljbar rest av konsumtionsvaror.

Men detta antagande är inte bara logiskt obevisat. Det står dessutom i motsats till den kapitalistiska tillväxtens själva natur, som kännetecknas av ökande mekanisering eller (för att låna en korrekt formulering från den borgerliga ekonomen Böhm-Bawerk) ”krånglighet” av produktionen. Kapitalistisk tillväxt *innebär* verkligen att en större andel av den totala produktionen tar formen av produktionsmedel, även om det inte kan åtföljas av en absolut nedgång i produktionen av konsumtionsvaror eller en stagnation av avdelning II:s produktionskapacitet. När vi väl insett detta, behöver varken en tillväxt av c/v eller av m/v automatiskt leda till en överproduktion av konsumtionsvaror. Det kommer de bara att göra om divisionen

$$\frac{\text{produktion I}}{\text{produktion II}}$$

växer *långsammare* än divisionen

$$\frac{\text{efterfrågan på produktionsmedel}}{\text{efterfrågan på konsumtionsvaror}}$$

Men det går varken matematiskt eller logiskt att visa att en sådan utveckling finns inneboende i det kapitalistiska produktionssättet. Faran med underkonsumtionsteorier (en fara som Luxemburg givetvis undvek helt och hållet) är att de kan leda till reformistiska slutsatser, inte olika de ”harmoniserande” innebörderna i disproportionalitetsteorierna. De sistnämnda säger att kapitalismen skulle kunna undvika kriser om den ”organiserade” investeringarna. De förstnämnda tenderar att tro att kapitalismen skulle kunna undvika kriser om reallönerna var högre, eller om regeringen fördelade mer ”köpkraft” i form av socialförsäkringar och arbetslöshetsunderstöd – dvs. ”omfördelade” nationalinkomsten till arbetarnas förmån, ”omvandlade” en del av mervärdet till mer indirekta löner.²⁸⁸

De här ”lösningarna” förbiser det enkla faktum att kapitalistisk produktion inte bara är en produktion av varor som måste säljas innan mervärdet kan realiseras och kapital ackumuleras. Det är produktion *för profit*. Varje betydande omfördelning av nationalinkomsten till förmån för arbetarnas inkomster, strax innan eller under krisens tidiga stadier, när profitkvoten redan har minskat, innebär att profitkvoten går ner ännu mer genom att mervärdekvoten minskar (det är trots allt vad ”omfördelningen av nationalinkomsten” handlar om). Under dessa förhållanden kommer inte kapitalisterna att öka investeringarna, även om försäljningen av tidigare producerade konsumtionsvarulager ökar. Lågkonjunkturen kommer att fortsätta.

3. Den rena *överackmulationsteorin*, som ser huvudorsaken till krisen i den otillräckliga mervärde-mängd som produceras, jämfört med totalmängden av ackumulerat kapital. Vi har redan behandlat svagheterna hos denna teori ovan, och dess farliga innebörd ur den proletära klasskampens syn-

²⁸⁷ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London, 1963; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, Berlin, 1926; Nathalia Moszkowska, *Das Marxsche System, ein Beitrag zu dessen Aufbau*, Berlin, 1929, och *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935; Leon Sartre, *Esquisse d'une theorie marxiste des crises periodiques*, Paris, 1937; Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, op. cit.; vad gäller Karl Kautsky, är hänvisningen speciellt till hans artikel i *Die Neue Zeit*, vol XX, nr 2, 1901-2, som är hans längsta bidrag om krisfrågan.

²⁸⁸ Det gäller speciellt för nykeynesianska ekonomer (varav en del är mycket inflytelserika inom arbetarrörelsen) i länder som Storbritannien, Frankrike och Västtyskland. Se t ex *Alternative Wirtschaftspolitik* (Specialnummer av *Das Argument*), Berlin, 1979.

vinkel.

Men det finns också en speciell demografisk variant av teorin, som betonar det faktum, att efter långa perioder av kapitalistiskt välstånd tenderar den industriella reservarmén att försvinna, och att reallönerna som ett resultat av det ökar så mycket att de orsakar en skarp nedgång av mervärdekvoten, och följaktligen av profitkvoten.²⁸⁹ Även om denna möjlighet, ett gränsfall till det Marx i tredje bandets femtonde kapitel kallar ”absolut överproduktion av kapital”,²⁹⁰ ur övergripande teoretisk synvinkel inte går att utesluta, så verkar, under kapitalismens verkliga historia – med en omfattande internationell rörlighet (migration) av arbetet och den ännu större potential till framtida migration som finns i de underutvecklade länderna – ett sådant ”befolkningstryck” på kapitalismen befinna sig århundraden bort.²⁹¹ Den underskattar också kraftigt kapitalismens förmåga att snabbt återskapa en industriell reservarmé genom att satsa på rationaliseringsinvesteringar som makroekonomiskt minskar sysselsättningen (dvs. genom att på medellång sikt öka arbetsproduktivitetens genomsnittliga tillväxttakt mer än den genomsnittliga ekonomiska tillväxttakten). Detta har på ett slående sätt bekräftats under hela 1970-talet, då det totala antalet arbetslösa i de imperialistiska (OECD-) länderna lämnade 1960-talets ”nästan fulla sysselsättning” långt bakom sig och fördubblades från 10 miljoner 1970 till 20 miljoner 1980, medan det totala antalet arbeten som försvann ur produktionen med hjälp av tekniska framsteg var mycket högre än dessa tio miljoner: miljontals immigrantarbetare från de mindre industrialiserade länderna tvingades återvända till sina hemländer; miljontals kvinnor och ungdomar ”föll bort från arbetsmarknaden”; väldigt många produktiva arbetare förvandlades till improduktiva.

En mer förfinad version av denna teori har föreslagits av den ungerske marxisten Ferenc Janossy, som ser en oundviklig flaskhals i kapitalismens oförmåga att frambringa tillräckligt många yrkeskunniga (speciellt högt yrkesutbildade) arbetare, vilket i slutet av ”välståndet” pressar upp reallönerna.²⁹² Men här underskattas återigen kapitalets flexibilitet kraftigt, både vad gäller att skynda på skapandet av färdigheter (inklusive på fabriksnivå) och att minska behovet av högt yrkesutbildade arbetare med hjälp av teknologiska förändringar.

Förespråkare av en ren överackumulationsteori hävdar ofta, att så länge kapitalackumulationen fortsätter problemfritt så växer ”slutkonsumenternas” konsumtion automatiskt när mer lönearbete sysselsätts (i allmänhet till ökande löner), och den improduktiva konsumtionen med mervärde har också en benägenhet att öka. Så länge den sjunkande profitkvoten inte på något betydande sätt har bromsat ackumulationen kan det följaktligen inte uppstå något överskott av konsumtionsvaror. Den första delen av påståendet är på det hela taget korrekt. Men slutsatsen följer inte alls av det. Det enda denna analys bevisar är att konsumtionen (dvs. realiseringen av mervärde i avdelning II) ökar så länge ackumulationen ökar. Men det bevisar inte att konsumtionen växer *i samma utsträckning* som produktionskapaciteten i avdelning II. I själva verket gör kombinationen av en ökande organisk sammansättning av kapitalet i avdelning II och den ökande mervärdekvoten i ekonomin i allmänhet det ganska sannolikt, att även om konsumtionen ökar, så kommer den (åtminstone periodvis) att öka mindre än produktionskapaciteten i avdelning II. Och i så fall kan verkligen ett överskott av konsumtionsvaror uppstå innan ackumulationen har saktat in i ekonomin i sin helhet.

²⁸⁹ Se i synnerhet Makatoh Itoh, ”Marxian Crisis Theories”, i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, vol IV, nr 1, februari 1975. Den första marxistiska teoretiker som försökte hitta en demografisk förklaring till ekonomiska kriser var Otto Bauer, ”Die Akkumulation des Kapitals”, i *Die Neue Zeit*, vol XXXI, nr 1, 1913.

²⁹⁰ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

²⁹¹ För att ge en aning om dessa ”reserver”, kommer det idag en miljon illegala invandrare per år från Mexiko och Centralamerika till USA, varav en betydande del deporteras omedelbart. Men redan på den nuvarande arbetsproduktivitetens nivå i Mexiko och Centralamerika (mycket lägre än i USA) ligger siffran arbetslösa i dessa två regioner runt femton miljoner: de utgör en potentiell ytterligare arbetskraft för USA. Det utan att ens nämna de omkring 50 miljoner hemmafruar som för närvarande inte förvärvsarbetar!

²⁹² Ferenc Janossy, *Das Ende des Wirtschaftswunder*, Frankfurt, 1966.

På samma sätt är antagandet att en minskning av de löpande investeringarna (som till syvende och sist avgörs av att den genomsnittliga profitkvoten minskar) kommer att utlösa krisen innan det faktiskt uppstår en överproduktion av varor i bästa fall bara ett möjligt krisscenario, och ingalunda det enda som är förenligt med Marx' analys i det tredje bandet eller med empiriska data från industri-cyklerna historiskt. De kapitalistiska företagens beslut om löpande investeringar är en funktion av två variabler: *tidigare* realisering av profiter (dvs. tillgängligt mervärde att ackumulera) och *fram-tida* profitförväntningar. Så länge deras egna och andra kapitalisters årliga balansräkningar inte har upprättats, har de kapitalistiska företagen inget sätt att exakt känna till den *aktuella* profitkvoten, som är ett makroekonomiskt slutresultat av många pågående förändringar. Det är fullt möjligt att tidigare realiseringar av profiter (t ex förra året) ännu inte återspeglas i en minskande profitkvot, men att investeringarna ändå kommer att minskas just för att det finns allt fler tecken på ett överskott av varor som företagen producerar (eller redan tydliga tecken på överkapacitet). Omvänt är det lika möjligt att en tidigare realisering av profiter redan återspeglar en begynnande nedgång av profitkvoten men att investeringsbeslut ändå kommer att öka, eftersom det kapitalistiska företaget av någon anledning tror att det ändå kan öka sin försäljning avsevärt. Utöver aktuella trender för profitkvoten innehåller profitförväntningarna bedömningar av förväntade marknadsförhållanden och marknadsandelar. Det är just en av orsakerna till varför det under kapitalismen definitivt finns en tendens att investeringarna under vissa omständigheter "skjuter över målet", även efter att profitkvoten har börjat minska. Många kapitalistiska företag kanske tror att de genom att fortsätta att öka investeringarna och produktionen kan öka sin egen marknadsandel, dra fördel från teknologiska fördelar visavi sina konkurrenter, etc. Alla dessa beslut kan inte hindra profitkvoten från att minska. Men de kan leda till ett ökande överskott av varor innan kapitalackumuleringen faktiskt saktar in.

Det finns förstås *delar* av en riktig teori om kapitalistiska kriser i alla de tre monokausala förklaringar som just har skisserats.²⁹³ De måste bara förenas för att ge oss en sådan teori. I ljuset av tredje bandets envisa hävdande av den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens, är det enklaste sättet att få till stånd en sådan förening att urskilja ett antal på varandra följande former som kapitalackumuleringen antar över tid.

Under perioder av kraftigt uppsving för den kapitalistiska produktionen – då affärerna är livliga, det är lätt att sälja den löpande produktionen (i själva verket verkar efterfrågan vara större än utbudet) och profiterna är höga – kommer det att bli en "investeringsboom" som snabbt kommer att stöta på flaskhalsar i avdelning I:s båda underavdelningar: den för maskiner och utrustning och den för råvaror. Genom själva sin karaktär är båda dessa underavdelningar till avdelning I mindre flexibla att anpassa sig till efterfrågan än avdelning II. Således kommer ytterligare investeringar, kapitalackumulering, att ske i allt större skala i avdelning I.²⁹⁴ Mer produktionsmedel måste produceras för att producera mer produktionsmedel till produktionen av mer konsumtionsvaror. Uppsvinget motiveras både av höga profitrealiseringar och höga förväntningar på profiter. Följaktligen flyttas investeringar till avdelning I. En ojämn utveckling (disproportion) mellan avdelning I och avdelning II inleds.

Vid en viss punkt i uppsvinget sker två parallella fenomen mer eller mindre samtidigt. De nya

²⁹³ Även om Lenin lutade åt att förklara kapitalistiska kriser med disproportionalitet, var han förståndig nog att skriva: "'Samhällets konsumtionskraft' och 'det proportionella förhållandet mellan de olika produktionsgrenarna' är inte förhållanden som är isolerade, oberoende och utan samband med varandra. Tvärtom är en viss konsumtionsnivå en av delarna i proportionaliteten." ("A Note on the Question of the Market Theory", *Collected Works*, band 4, s 58.)

²⁹⁴ Marx såg till och med både en av huvudorsakerna till industricykelns periodicitet och den avgörande faktorn för dess genomsnittliga varaktighet, i det massiva, klumpvisa införandet av fast kapital med intervaller på mellan sju och tio år. Angående tendensen att investeringar "skjuter över målet", se J. R. Hicks, *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, Oxford, 1951; Roy Harrod, *Economic Essays*, London, 1953; E D Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*, New York, 1957; etc.

produktionsmedel som produceras kommer å ena sidan in i produktionsprocessen först efter en viss försening. Men när de går in i denna process ökar båda avdelningarnas produktionskapacitet med stormsteg. Men just de relativt höga profitkvoterna och investeringarna gör att reallöner och efterfrågan på konsumtionsvaror från kapitalisterna och de som snyltar på dem inte kan ha utvecklats i samma förhållande som denna plötsliga ökning av produktionskapaciteten i båda avdelningarna (även om produktionen ökar mindre snabbt i avdelning II än i avdelning I, och även om reallönerna också ökar). Följaktligen uppstår en tendens till ökande överproduktion (eller överkapacitet) först och främst i avdelning II.

Å andra sidan sker inte det massiva införandet av nya produktionsmedel i båda avdelningarna med gamla tekniker, utan med nya uppdaterade tekniker som karakteriseras av att ha en benägenhet att spara på arbete, dvs. av att öka kapitalets organiska sammansättning. Det pressar ner profitkvoten, i synnerhet som mervärdekvoten under förhållanden av högkonjunktur inte kan öka lika mycket, eller inte öka överhuvudtaget.²⁹⁵ Härav följer en tendens till överackumulation: *en del av det nyligen ackumulerade kapitalet* kan inte längre investeras till den genomsnittliga profitkvoten, eller investeras inte alls utan drivs mot spekulation, etc.²⁹⁶

Under en viss tid överbryggas klyftan av kreditökningar. Men det kan bara skjuta upp kraschen, inte undvika den. Överproduktionen har nu en benägenhet att sprida sig från avdelning II till avdelning I.²⁹⁷ Tillsammans med en ökande överackumulation måste en ökande överproduktion av varor (överkapacitet i ett ökande antal industribranscher) med nödvändighet leda till kraftiga minskningar av de produktiva investeringarna. Bristen på proportioner mellan de två avdelningarna övergår nu från en ”överutvidgning” av avdelning I till en ”underutveckling” av den avdelningen. Investeringarna minskar snabbare än den löpande produktionen.

Som ett resultat av kraschen – vars första form kan vara en kredit- och bankkrasch, men inte nödvändigtvis är det – sker en allmän kollaps av varupriserna (uttryckta i guld), tillsammans med en nedgång av produktion och sysselsättning. Som ett resultat av denna – samtidiga – kollaps av priser (dvs. av varukapital), av ett stort antal konkurser och en minskning av det fasta kapitalets och de överlevande företagens råvarulagers värde, sker det en allmän värdeminskning på kapital. Men den allmänna priskollapsen är inget annat än en anpassning av marknadspriserna och produktionspriserna (genom en lägre genomsnittlig profitkvot) till den allmänna minskningen av den genomsnittliga varans värde, vilket är ett oundvikligt resultat av den allmänna ökningen av investeringarna, kapitalets organiska sammansättning och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten under den föregående perioden. Kapitalisterna försöker skjuta upp denna räakenskapens dag så länge som möjligt – härav följer överutvidgning av krediter, spekulation, alltför stora beställningar, etc. just innan kraschen. Men de kan inte skjuta upp den i all evighet.

För systemet i sin helhet är effekterna av kraschen hälsosamma, oavsett hur obehagliga de må vara för enskilda kapitalister. Kapitalets allmänna värdeminskning åtföljs inte av en proportionell minskning av mervärdeproduktionen. Eller (vilket är samma sak) en identisk mängd mervärde kan nu valorisera en mindre totalmängd kapital. Följaktligen kan profitkvotens fall stoppas och till och med vändas. Det omfattande återupprättande av den industriella reservarmén som äger rum under krisen och lågkonjunkturen gör det möjligt att öka mervärdekvoten kraftigt, inte bara med hjälp av taktökningar i produktionen utan också med verkliga minskningar av reallönerna, vilket i sin tur leder till en ytterligare ökning av profitkvoten. Råvarupriserna faller i allmänhet mer än priserna på färdiga varor, så en del av det konstanta kapitalet blir billigare. Ökningen av kapitalets organiska

²⁹⁵ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

²⁹⁶ *Ibid.*

²⁹⁷ Detta är förstas ingen absolut regel. Överproduktionen skulle kunna börja i vissa underavdelningar till avdelning I. Det har hänt vid en del kriser, men inte de allvarligaste. De två senaste kriserna – de 1974-1975 och 1979-1980 – började båda i bil- och bostadssektorerna, dvs. varaktiga konsumtionsvaror, underavdelningar till avdelning II.

sammansättning saktar därmed in och pressar åter upp industrikapitalets genomsnittliga profitkvot. En ny cykel av ökad kapitalackumulation, ökade produktiva investeringar, kan nu börja, när lagren tömts tillräckligt mycket och den aktuella produktionen har minskat tillräckligt för att efterfrågan återigen är högre än utbudet, speciellt i avdelning II.

Av detta följer att profitkvotens fallande tendens mindre är en direkt förklaring till överproduktionskriser i egentlig mening, än att den visar industricykelns grundläggande mekanismer som sådana: med andra ord blottläggs det specifikt kapitalistiska, dvs. ojämna, oharmoniska, tillväxtsättet, som oundvikligen leder till återkommande perioder med sjunkande profitkvot, och som just som en konsekvens av denna nedgång leder till att profitkvoten återhämtar sig. Det gäller i alla fall för hur denna lag verkar under tidsperioder på sju till tio år – om vi för tillfället lämnar åt sidan att det i ett långsiktigt perspektiv påminner kapitalismen om dess dödlighet.

Det finns föga tvivel om att denna multikausala förklaring av kapitalistiska kriser, och inte de monokausala varianterna, motsvarar Marx' egen övertygelse, åtminstone som den uttrycks i det tredje bandet. Utöver det stycke som citerades ovan, kan vi citera ytterligare tre stycken som inte lämnar stort utrymme för alternativa tolkningar:

Låt oss nu tänka oss hela samhället sammansatt enbart av industrikapitalister och lönarbetare. Bortser vi vidare från prisförändringar som hindrar stora portioner av totalkapitalet från att ersättas i sina genomsnittsproportioner och som med hänsyn till hela reproduktionsprocessens allmänna sammanhang, som det utvecklats särskilt genom krediten, alltid måste framkalla allmänna stockningar av tillfällig natur. Låt oss likaledes se bort från de skenaffärer och spekulativa omsättningar som kreditväsendet befordrar. Då vore en kris bara förklarlig ur disproportioner i olika grenar av produktionen och ur disproportionen mellan kapitalisternas konsumtion och deras ackumulation. Men som det nu förhåller sig är möjligheten att ersätta de i produktionen placerade kapitalen till stor del beroende av de icke produktiva klassernas konsumtionsförmåga; medan arbetarnas konsumtionsförmåga är begränsad dels genom arbetslönens lagar, dels genom att de bara utnyttjas så länge detta kan ske med profit för kapitalistklassen. *Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns.*²⁹⁸ (Min kursivering.)

Men periodiskt produceras det för mycket arbetsmedel och livsmedel för att de ska tillåtas fungera som medel att exploatera arbetarna till en viss profitkvot. *Det produceras för mycket varor för att det värde och mervärde de innehåller ska kunna realiseras under de fördelningsbetingelser och konsumtionsförhållanden som den kapitalistiska produktionen ger och för att de ska kunna återförvandlas till nytt kapital d.v.s. för att denna process ska kunna genomföras utan återkommande explosioner.*²⁹⁹ (Min kursivering.)

Även om fabrikanter faktiskt säljer till exportören och denna i sin tur till sina främmande kunder, importören finner avsättning för sina varor hos fabrikanter och denne för sina produkter hos grosshandlaren o.s.v., så kan *varan ligga osåld* på ett eller annat ställe. Eller en annan gång blir förråden hos alla producenter och mellanhänder så småningom överfyllda. Konsumtionen befinner sig vanligen just då i högsta blomstring, dels därför att en industrikapitalist sätter en hel rad andra i rörelse, dels därför att de arbetare som de sysselsätter nu har gott om arbete och mer än vanligt att ge ut. Med kapitalisternas inkomst tilltar likaledes deras utgifter. Dessutom försiggår, som vi har sett en ständig cirkulation mellan konstant kapital och konstant kapital (även bortsett från den påskyndade ackumulationen). Denna är först såtillvida oberoende av den individuella konsumtionen som den aldrig ingår i denna, *men begränsas ändå definitivt genom den, eftersom produktionen av konstant kapital aldrig försiggår för sin egen skull utan bara*

²⁹⁸ Marx, *Kapitalet*, kapitel 30.

²⁹⁹ Ibid, kapitel 15, avdelning 3.

därför att det behövs mer konstant kapital i de produktionssfärer, vilkas produkter ingår i den individuella konsumtionen. Under en tid kan detta hållas löpande, stimulerat genom en uppdriven efterfrågan, och i sådana grenar går affärerna både för köpmän och industriella därför mycket bra. Krisen inträder så snart återbetalningarna från köpmän som säljer vidare (eller vilkas lager också har hopat sig på hemmamarknaden) försiggår så långsamt och med små belopp, att bankerna yrkar på betalning eller växlarna på de köpta varorna förfaller, innan återförsäljning har hunnit ske.³⁰⁰ (Min kursivering.)

7. Kredit och räntesats

På samma sätt som *Kapitalets* andra band betonade betydelsen av en föregående ackumulation (och närvaro) av penningkapital, att det periodvis förs in i cirkulationen och periodvis lämnar det produktiva kapitalets egentliga processer, för att möjliggöra en ”utvidgad reproduktion” (dvs. ekonomisk tillväxt) för ”kapitalet i allmänhet”, så betonar det tredje bandet krediternas centrala betydelse för ”många kapital”, dvs. för industricykelns svängningar under konkurrensförhållanden.

När det finns en allmänt känd genomsnittlig profitkvot, så leder det även oundvikligen till en utjämning av räntesatsen. Mervärde delas först av allt upp i å ena sidan profiler till entreprenörskapitalet (industriprofiter, handelsprofiter, bankprofiter och profiler till jordbruksentreprenörer till skillnad från passiva jordägare), och å den andra ränta. Genom det kapitalistiska banksystemet förvandlas alla tillgängliga penningreserver (besparingar och icke investerat mervärde + sysslolöst penningkapital som är resultatet av att delar av det mervärde som har realiserats under tidigare cykler inte investeras) till fungerande kapital, lånas med andra ord ut till kapitalistiska företag som verkligen är aktiva – dvs. sysselsätter lönearbete – vare sig det är inom produktions- eller cirkulationssfären. På detta sätt kan kapitalister arbeta med mycket mer kapital än de äger personligen. Kapitalackumulationen kan äga rum i mycket snabbare takt än vad som skulle vara fallet om varje enskilt kapitalistiskt företag bara kunde genomföra en utvidgad reproduktion på basis av de profiler det själv hade realiserat.

Denna ständiga utvidgning av krediterna har beledsagat hela det kapitalistiska produktionssättets historia, och verkar vid första anblick framhäva den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens.³⁰¹ Den totala mängd profiler som fördelas bland samtliga kapitalistiska företag är nu lägre än den totala mängd mervärde som har producerats, och skillnaden är exakt den totala mängd ränta som har betalats ut till de passiva ägarna av penningkapital (vilket inte ska blandas ihop med bankernas profiler, dvs. de genomsnittliga profitterna på deras eget kapital, inte på deras insättningar). Men det är förstas ett felaktigt intryck. Den genomsnittliga profitkvoten är den totala mängd mervärde som har producerats delat med den totala mängden samhälleligt kapital. Om, som ett resultat av arbetsdelningen bland kapitalisterna eller överackumulation, en del av detta kapital själv inte är direkt produktivt, med andra ord inte är indraget i den direkta produktionen av mervärde, så förändrar det inte dess karaktär som kapital, dvs. värde som ständigt är på jakt efter värdeökning.

Enligt Marx här i det tredje bandet är följaktligen krediternas (precis som handelns) effekter på den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens motsatsen till vad det verkar vid en första anblick. Som ett resultat av tre samtidiga mekanismer som de utlöser har de i själva verket en benägenhet att bromsa denna tendens, eller till och med vända på den:

(1) Handel och krediter gör att kapitalet kan cirkulera mycket snabbare, och ökar därmed antalet produktiva cykler som en enda mängd penningkapital kan genomgå under, låt oss säga, ett år. Det ökar därmed mängden mervärde och även den årliga profitkvoten (eftersom samma mängd mer-

³⁰⁰ *Ibid*, kapitel 18.

³⁰¹ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 36.

värde produceras under var och en av dessa produktiva cykler, om allt annat är lika).³⁰² Detta är för övrigt skälet till att industriägare är beredda att låta handels- och bankkapitalet delta i den allmänna fördelningen av entreprenörspåfittorna (den totala mängden mervärde minus den totala mängden räntor), trots att varken handels- eller bankkapitalet producerar mervärde. Sådant kapital producerar inte mervärde själv, men det hjälper industrikapitalet och jordbrukskapitalet att producera mer mervärde.

(2) Genom att öka kapitalackumulationens omfattning och tempo inom produktionssfären, utöver de profiter som industriägarna och de kapitalistiska jordbrukarna äger direkt, påskyndar handeln kapitalkoncentrationen, och stimulerar på så sätt tekniska framsteg och produktionen av relativt mervärde, vilket också motverkar den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens.

(3) Med hjälp av påhittet aktiebolag skapar krediter en situation där en stor del av kapitalet som ägs av aktieinnehavarna inte alls förväntas få den genomsnittliga profitkvoten, utan nöjer sig med bara den genomsnittliga räntesatsen. Följaktligen är entreprenörernas genomsnittliga profitkvot mycket högre än den skulle ha varit om allt kapital (eller största delen) vore direkt entreprenörskapital, dvs. om det måste få den genomsnittliga profitkvoten.³⁰³

Den större flexibiliteten hos det penningkapital som inte är knutet till något speciellt företag eller speciell industribransch är i sin tur ett av de viktigaste skälen till varför profitkvotens utjämning kan äga rum och kännas igen med sådan enkelhet under kapitalismen, dvs. varför samhälleligt kapital förblir relativt rörligt trots ökande kapitalinvesteringar i form av fast, relativt orörligt kapital. Jämte den industriella reservarmén är dessa enorma reserver av penningkapital förutsättningarna för de plötsliga, snabba faser av febril expansion som kännetecknar industricykeln och själva den kapitalistiska tillväxtens karaktär, som är ojämn och oenhetlig. I själva verket spelar banksystemet delvis rollen som samhällelig clearingorganisation via vilken kapital ständigt överförs från branscher som står inför en stagnerande eller minskande total efterfrågan till branscher som står inför en ökande total efterfrågan som inte tillgodoses av den aktuella produktionen (eller produktionskapaciteten). De olika profitkvoternas avvikelser från genomsnittet är de mekanismer som vägleder dessa överföringar. I den meningen betonar Marx krediternas centrala roll för att så långt som möjligt öka kapitalackumulationen, samtidigt som de fungerar som den viktigaste hävstången för överspekulation, alltför stora beställningar och överproduktion.

Av detta följer att kreditcykeln – och räntesatsens upp- och nedgångar – är särskilt mycket ur takt med den egentliga industricykeln. Under perioden av återhämtning och inledande uppsving finns det ett relativt överflöd av penningkapital, räntesatsen är relativt låg,³⁰⁴ och entreprenörspåfittorna är högre än genomsnittet. Vid högkonjunktens höjdpunkt, under perioden med överhettning och under kraschen, blir penningkapitalet tvärtom alltmer sällsynt, självfinansieringsnivån sjunker snabbt, och räntesatsen ökar med stormsteg, inte trots utan som ett resultat av den sjunkande profitkvoten. Nu lånar inte företag för att utvidga verksamheten utan för att undvika konkurs, inte för att få mer entreprenörspåfitter utan för att rädda sitt kapital. Just vid denna punkt i cykeln kan därför räntesatsen faktiskt vara högre än entreprenörspåfittorna (vilket givetvis inte kan vara fallet ”normalt”). Men när krisen och den egentliga lågkonjunkturen börjar efter kraschen, minskar investeringarna brant, efterfrågan på krediter kollapsar och räntesatsen börjar snabbt sjunka, vilket

³⁰² Industrikapitalet kan cirkulera snabbare om grossist- och detaljhandeln omedelbart köper de tillverkade varorna från industrikapitalisterna och har dem i lager tills ”slutkonsumenten” visar sig. Denna arbetsdelning inom kapitalistklassen, där handelskapitalister köper varor som går in i cirkulationssfären från industrikapitalister, förklarar varför de sistnämnda är beredda att överlämna en del av mervärdet till de förstnämnda, i form av handelsprofiter.

³⁰³ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 14, avdelning 6.

³⁰⁴ Under förhållanden av permanent inflation med papperspengar gäller detta förstås den ”verkliga” och inte den ”nominella” räntan. Den ”verkliga” räntan är den ”nominella” räntan minus inflationstakten. Kreditinflationens omfattning under senkapitalismen går att mäta i det faktum att vi har upplevt flera långa perioder med negativa ”verkliga” räntor i viktiga kapitalistiska länder.

hjälpes entreprenörernas profitkvot att långsamt hämta sig.

8. Marx' teori om extraprofiter

Det har hittills inte noterats tillräckligt, att Marx' teori om differentialränta i själva verket utgör ett specialfall av en mer allmän teori om extraprofiter. Det är speciellt egendomligt, eftersom Marx uttryckligen tar upp det i det tredje bandet, i flera stycken i första och andra avdelningen, och återvänder till frågan i avdelning 6 och 7.

Det grundläggande förhållningssättet är återigen en entydig tillämpning av arbetsvärdesteorin. Frågan om det arbete som har använts vid tillverkningen av en viss vara erkänns som genomsnittligt samhällligt nödvändigt arbete eller ej är inte helt enkelt en fysisk fråga om ett visst antal använda arbetstimmar – om en viss del av samhällets totala arbetspotential används för att producera en viss vara.³⁰⁵ Det är en funktion av den totala arbetsmängd som har använts i alla de enheter som producerar den givna varan jämfört med den totala arbetsmängd som samhället vill ägna åt den.³⁰⁶ Det är en funktion av förhållandet mellan arbetsproduktiviteten i den givna produktionsenheten och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom industribranschen i sin helhet.

Marx urskiljer tre grundläggande situationer med löpande produktion i förhållande till aktuella samhällliga behov (givetvis inte fysiska behov, utan behov som orsakas av varuproduktion och förmedlas med köpkraft som den avgörs av de kapitalistiska distributionsnormerna – dvs. av det borgerliga samhällets klasstruktur).

Det första fallet gäller situationer där det finns en normal rörlighet av kapitalet i förhållande till en viss produktionsgren. Här kommer in- och utflödet av kapital, som styrs av prissvängningar som orsakar svängningar av profitkvoten, normalt att balansera samhällets utbud och efterfrågan. I detta fall kommer profitkvotens utjämning normalt att gälla branschen i fråga. Företag som arbetar med branschens genomsnittliga arbetsproduktivitet (vilket kommer att vara den allmänna regeln) kommer att få den genomsnittliga profitkvoten. Företag som arbetar med lägre arbetsproduktivitet än den genomsnittliga arbetsproduktiviteten kommer att få lägre än genomsnittlig profitkvot, och riskerar under kriser och lågkonjunkturer att gå i konkurs. Företag som har gjort teknologiska

³⁰⁵ En viktig debatt om denna fråga förs bland marxister, ibland även med deltagande av ett antal icke-marxister. Även om Isaac Rubin helt rätt förnekar att det finns någon rent fysiologisk (förtingligad) definition av "abstrakt arbete", så hävdar han kraftfullt att det går att beräkna på basis av arbetstid och arbetsintensitet (*op cit*, s 155-157). Enligt min åsikt har han rätt, medan Catherine Colliot-Thelene har fel i sitt efterord till Rubins *A History of Economic Thought*, London, 1979, s 405-15, när hon påstår att det finns en grundläggande motsättning, då Marx definierar "samhälligt nödvändigt arbete" både med den genomsnittliga arbetsproduktiviteten i varje industribransch och med förhållandet mellan branschproduktion och samhälligt erkända behov. Där Colliot-Thelene ser en motsättning finns det i själva verket en skillnad – mellan *värdeproduktion*, som är strikt begränsad till produktionssfären, och *värderealisering*, som äger rum i cirkulationssfären och bland annat beror på förhållanden mellan produktionsstrukturen och efterfrågestrukturen. Värdelagen anpassar fördelningen av arbetskraften till samhällliga behov i efterhand, ty under förhållanden av varuproduktion går det inte att göra det på förhand. Men det innebär inte att det arbete som har använts under produktionsprocessen inte har producerat värde, dvs. att det inte har existerat arbetare (arbetstid) som har varit indragna i "onödig" produktion. Det betyder bara att värdet som har producerats har omfördelats: att motsvarigheten till en del av det inte har gått till de som äger de på så sätt producerade varorna.

³⁰⁶ Jag påpekade detta i *Marxismens ekonomiska teori*, och det är också mycket omdiskuterat bland marxister. Men Marx är själv helt klar i frågan (se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 37): "I själva verket är det värdets lag sådan den gör sig gällande inte beträffande de enskilda varorna eller artiklarna utan beträffande de vid varje tidpunkt totala produkterna från de särskilda samhällliga produktionssfärerna som genom arbetsdelningen har blivit självständiga; så att i de olika grupperna för varje enskild vara användes blott den nödvändiga arbetstiden och av den samhällliga totalarbetstiden blott den nödvändiga proportionella kvantiteten. Ty bruksvärdet förblir betingelse. Men om bruksvärdet i fråga om den enskilda varan är beroende av att den i och för sig tillgodoser ett behov, så beror det som samhällliga produktmassa av att det är relevant för det kvantitativt bestämda samhällliga behovet av varje särskild art av produkt och att arbetet därför i förhållande till dessa samhällliga behov, som är kvantitativt avgränsade, är proportionellt fördelat på de olika produktionssfärerna."

framsteg, som arbetar med en arbetsproduktivitet som är högre än genomsnittet, kommer att få en *tillfällig extraprofit*, dvs. en profit över den genomsnittliga profit som är resultatet av skillnaden mellan deras egna produktionskostnader och branschens genomsnittliga produktionskostnader. Men denna extraprofit kommer i allmänhet att försvinna under perioder av kris och lågkonjunktur, då den nya teknologin kommer att bli allmän i hela branschen, och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten (varans värde) anpassas till denna till en början högre produktivitet.³⁰⁷

Det andra fallet gäller produktionsgrenar som präglas av *strukturellt stagnerande eller sjunkande efterfrågan*: dvs. ”omoderna” branscher med *strukturell* överproduktion. Här kommer bara företag som arbetar med en arbetsproduktivitet som är högre än genomsnittet att få en genomsnittlig profitkvot. Företag som arbetar med en genomsnittlig arbetsproduktivitet kommer att få mindre än den genomsnittliga profitkvoten. Företag som arbetar med en arbetsproduktivitet som ligger under genomsnittet kommer att sälja med förlust och gå i konkurs. När kapitalet har normal rörlighet kommer även sådana industribranscher att ”normaliseras” (dvs. återgå till Fall 1) redan innan det blir en allmän överproduktionskris, genom att ett stort antal produktionsenheter slår igen.

Men det finns också ett tredje fall, som vi kan beteckna som *strukturellt (eller institutionellt) orsakad brist*: dvs. när ett inflöde av kapital hämmas (eller förhindras) genom *naturliga eller konstgjorda monopol*.³⁰⁸ I sådana fall är den *långsiktiga* efterfrågan högre än utbudet. Så de företag som arbetar med den lägsta arbetsproduktiviteten i branschen får ändå den genomsnittliga profitkvoten (dvs. de bestämmer produktionspriset, eller värdet, på den vara som produceras i denna bransch).³⁰⁹ Företag som arbetar med en högre arbetsproduktivitet – med branschens genomsnitt, eller ännu hellre högre än genomsnittet – får *långsiktig extraprofit* som skyddas av samma monopol, dvs. av de kraftiga hinder som stoppar inflödet av mer kapital i branschen i fråga. Denna extraprofit försvinner inte ens under kriser och lågkonjunkturer, även om den som ett resultat av den minskade genomsnittliga profitkvoten givetvis sjunker i absoluta tal.

Dessa extraprofit för monopol kallas differentialräntor. I *Kapitalets* tredje band urskiljs tre sådana exempel på differentialränta: jordränta; mineralränta och teknologisk ränta.³¹⁰ Jordränta skulle kunna delas upp i jordbruksjordränta och urban jordränta.

Naturliga monopol orsakas av det faktum att tillgången till de naturresurser som är nödvändiga för produktionen (utifrån bruksvärdessynpunkt) är begränsad, och att kapitalet inte kan reproducera dem efter eget gottfinnande. Det gäller för mark som sådan, i synnerhet mark med ett visst bruksvärde (önskvärd relativ bördighet, önskvärd plats), mineralkällor, klimatmässiga förutsättningar för att använda marken för speciella bruksvärden (t ex bomull, naturgummi, tropiska frukter, etc.).

Konstgjorda monopol fastställs av begränsningar i kapitalets rörlighet som inte har med naturförhållanden att göra, utan förhållanden som är resultatet av specifika skeden (former) i själva kapitalackumuleringen: kapitalkoncentration (om det för att starta ett nytt företag i en viss industribransch och få en minimal lönsamhet krävs investeringar på 500 miljoner pund eller 1 miljard dollar, så är det förstås ett ”inträdeshinder” för de flesta kapitalister), monopol på patenträttigheter, uppfinningar eller forskning inom vissa produktionsområden (eller, vilket är samma sak, kvalitativa fördelar i förmågan att tillämpa dem), systematiskt organiserade åtgärder av ett litet antal företag som dominerar produktionen på ett visst område för att hålla borta möjliga konkurrenter, och så vidare.

Utifrån denna definition är det uppenbart att naturliga och konstgjorda monopol som ger upphov till

³⁰⁷ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 10 och 15.

³⁰⁸ Se *ibid*, kapitel 10 och kapitel 50.

³⁰⁹ Se *ibid*, kapitel 10.

³¹⁰ Jag har använt formuleringen ”teknologisk ränta” som en utvidgning av Marx’ jordränta, när det ”konstgjorda monopol” beror på teknologiska monopol, likt monopol i jordägande.

extraprofiter genom att bromsa kapitalets fria inträde i produktionsgrenar där profitkvoten är högre än genomsnittet alltid är relativa, aldrig absoluta. Mark går inte att reproducera. Men möjligheterna för kapitalinvesteringar på existerande mark kan utvidgas enormt. Dessutom finns det internationellt jättelika områden med möjlig jordbruksmark som ännu inte är exploaterade (på 1800-talet var dessa givetvis många gånger större än idag). Så det finns fortfarande relativt gott om *möjlig* jordbruksmark i världsskala. Dessutom kan den kapitalistiska teknologin drivas till en punkt där produktionen blir möjlig utan att använda mark. Mineralresurserna är ändliga. Men syntetisk produktion av ursprungligen naturliga råvaror (fibrer, gummi, olja) är inte ändlig, eller åtminstone inte i samma mån som egentliga naturliga råvaror.

Ju större inledande kapitalutgifter som krävs för en lönsam produktion, ju mindre blir antalet möjliga nya konkurrenter i en given industribransch. Men ju högre extraprofiter dessa branscher har, desto starkare är omvänt sporrer för ”många kapital” att slå sig ihop och riskera de enorma kapitalinvesteringar som krävs för att få en bit av kakan. Ju mer avgörande framsteg inom teknologin leder till stabila extraprofiter, desto hårdare är trycket för möjliga konkurrenter att ta ett språng för att kringgå dessa framsteg med en ny revolution inom teknologin, etc.³¹¹ Man kan dra slutsatsen att alla monopolextraprofiter alltid är tidsbegränsande, och att de i det långa loppet har en tendens att försvinna, och att varor som produceras i till en början monopoliserade branscher har en tendens att utbytas mot sitt produktionspris. Huruvida detta ”långa lopp”, åtminstone för industriprodukter från monopoliserade branscher under monopolkapitalismen (dvs. sedan omkring 1890) är den ”långa vågen” – som jag antog i *Senkapitalismen* – eller inte är fortfarande ämne för fortsatta analyser.³¹²

För att helt och fullt förstå alla monopols relativa (aldrig absoluta) karaktär, vare sig de är naturliga eller konstgjorda – och således all sorts extraprofiters begränsade karaktär under kapitalismen – måste vi åter föra in det fenomen som var monolets utgångspunkt i vår analys, nämligen den strukturella bristen.³¹³ Ty produktionsenheter som har lägre produktionskostnader, kommer bara att kunna förverkliga extraprofiter i form av *differentialräntor* (jordräntor, mineralräntor, teknologiska räntor) om hindren för kapitalets rörlighet, dvs. *hindren för en ökad produktion*, skapar förhållanden där den samhällseliga efterfrågan på de varor som har producerats i den givna produktionsbranschen, under långa perioder är högre än eller lika med den totala mängden producerade varor (inklusive de som har producerats med den lägsta arbetsproduktiviteten, eller på jorden med den lägsta bördigheten inom jordbruket).

Men när den samhällseliga efterfrågan på varor som har producerats i de monopoliserade industribranscherna avtar eller stagnerar, eller under förhållanden av relativt monopol ökar långsammare än produktionen, så kommer differentialräntan att tendera att minska och profitkvoten att sjunka. (Det betyder givetvis inte att de kommer att försvinna helt där monolet är naturligt, så länge skillnaden i bördighet, etc., fortfarande existerar och avgör olika enhetskostnader på olika landområden, i olika gruvor, etc..) Ett av de främsta kännetecknen hos kapitalismens utveckling på 1900-talet har varit jordbruksarbetets enormt ökande genomsnittliga arbetsproduktivitet, vilken faktiskt har överträffat industriproduktivitets tillväxttakt, och det har fullständigt förändrat förhållandet mellan utbud och

³¹¹ Ett imponerande exempel på senare tid är den allt större utmaningen mot IBM:s halv dominerande monopol inom datorindustrin, som ett resultat av mikroprocessorernas utveckling och de japanska trusternas försök att kringgå IBM under produktionen av den femte generationens stordatorer.

³¹² Se *Senkapitalismen*, slutet av kapitel 16. Tanken på en utjämning av extraprofiterna jämte utjämningen av profitkvoten, vilket innebär att det under ett visst tidsspänn samexisterar två genomsnittliga profitkvoter, en i monopoliserade och den andra i icke monopoliserade produktionssektorer, framfördes i min *Marxismens ekonomiska teori* (slutet av kapitel 12 ”Monopolkapitalismen”) och försvarades i *Senkapitalismen*. Den har blivit lika kraftigt ifrågasatt. Men Marx föreslår det själv uttryckligen här i *Kapitalets* tredje band (se kapitel 50).

³¹³ Marx behandlar denna fråga om strukturell brist i tredje bandet: ”Är däremot efterfrågan så stark, att den inte krymper om priset regleras av värdet på de varor som producerats under sämsta betingelser, så bestämmer dessa varor marknadsvärdet.” (*Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 10.)

efterfrågan för baslivsmedel i de utvecklade kapitalistiska länderna.³¹⁴ Situationen med strukturell brist har förvandlats till en situation med strukturell överproduktion, delvis bestämd av livsmedelsutgifternas minskande plats i de totala konsumtionsutgifterna när realinkomsterna ökar (Engels' lag). Därmed har differentialräntan inte bara minskat kraftigt i dessa länder, utan stora lantbruksområden har gjorts om till betesmark, medan i sin tur stora områden av betesmark har omvandlats till skogar eller helt enkelt ödemark. De massiva stängningarna av kolgruvor på 1950-, 1960- och början av 1970-talet, när olja var mycket billigare än kol, är en parallell utveckling inom gruvnäringen, med en motsvarande nedgång för kolgruvornas differentialräntor.

Men processen kan också vändas om. När den samhälleliga efterfrågan – som förmedlas genom en ökning av marknadspriserna – plötsligt stiger högre än produktionen under låt oss säga tio eller tjugo år, dvs. när det ånyo uppstår en strukturell brist, sker en massiv återkomst av differentialräntorna. Det är vad som hände inom guldproduktionen efter Bretton Woods-systemets sammanbrott, då det blev omöjligt för de imperialistiska centralbankerna att behålla guldpriset på 35 eller 42 dollar (35 S.D.R.) per uns.³¹⁵ Uppsvinget för den ”fria marknadens guldpris”, först till 100 dollar, sedan till 500 dollar och slutligen till mer än 600 dollar per uns, har gjort många ”marginella” gruvor i Sydafrika (och på andra ställen) lönsamma igen, och lett till en febril utveckling av kapitalinvesteringarna i guldgruvor. De mer produktiva av Sydafrikas 20 största guldgruvor producerade i slutet av 1979 guld till en produktionskostnad på ungefär 95 dollar per uns (den mest produktiva gruvan 64 dollar per uns). De mindre produktiva av dessa gruvor hade produktionskostnader på omkring 200 dollar per uns (där den högsta siffran var 265 dollar). Denna situation ger en differentialränta på mer än 100 dollar för den förstnämnda kategorin gruvor gentemot de sistnämnda, när guld säljer för mer än 200 dollar + genomsnittlig profit: låt oss säga mer än 240-250 dollar per uns.³¹⁶

Det finns en mer övergripande anledning till att det kapitalistiska produktionssättet både skapar en tendens till monopolisering (t ex som ett resultat av kapitalets ökande koncentration och centralisering), och en tendens till periodvis nedgång för specifika monopol. Det är det faktum att extraprofiter dras från den totala profitmängd som ska fördelas bland alla de kapitalister som deltar i utjämningen av profitkvoten: med andra ord tenderar de att minska den allmänna kaka som fördelas bland alla borgare utom monopolisterna. Eftersom det finns en tendens för den genomsnittliga profitkvoten att minska, kommer alla sorts monopol – inklusive monopolägande av mark – att ha en tendens att förvärva denna nedgång. Härav följer kapitalets påtryckningar för att övervinna naturliga eller konstgjorda hinder för kapitalets rörlighet: att minska monopolsituationernas inverkan, eller till och med helt och hållet undanröja dem. Utgången av denna ständiga dragkamp beror på de relativa styrkeförhållandena mellan den härskande klassens olika skikt. Åtminstone på 1900-talet har trycket varit mer framgångsrikt avseende frånvarande kapitalistiska godsherrar (separat från och vid sidan av de kapitalistiska jordbruksföretagarna) än vad gäller industri-, handels- och gruvmonopol, även om det går att hitta inte så få fall där monopolistiska extraprofiter har försvunnit även på dessa områden.

Detta tryck kvarstår, oavsett om man räknar med de monopolistiska extraprofiter (extra mervärde) som faktiskt har producerats i de monopoliserade produktionsgrenarna, eller om man åtminstone i flera fall beräknar dem som resultatet av en överföring av värde från icke monopoliserade till

³¹⁴ Under efterkrigsperioden har jordbrukets arbetsproduktivitet ökat snabbare än industrins arbetsproduktivitet i de flesta industrialiserade kapitalistiska länderna: i USA 3 gånger snabbare under 1950-talet. Se Theodore Schultz, *Economic Crises in World Agriculture*, Ann Arbor, 1965, s 70-72.

³¹⁵ S.D.R. (Special Drawing Rights, utfärdas av Internationella valutafonden och används bara mellan centralbanker, inte i relationer till privatkapitalister, inklusive privatbanker) baseras på en gemensam valutakorg, och har således sedan 1971 ständigt omvärderats mot dollarn. Därav följde ökningen av IMF:s ”officiella” guldpris (som fastställdes till 35 S.D.R. per uns) som steg från 35 till 42 dollar.

³¹⁶ Studie av Banque L. Dreyfus, återgiven i *Le Monde*, 29 januari 1980.

monopoliserade produktionsgrenar. Ty i båda hypoteserna är den mervärdemängd som ska delas ut bland alla kapitalister som inte är i åtnjutande av [differential-] räntor avsevärt mycket lägre än vad den skulle ha varit om det hade funnits ”perfekt” rörlighet för kapitalet till alla branscher: med andra ord har deras genomsnittliga profitkvot minskat. Och när detta ökar en tendens som – vilket vi har visat ovan – redan verkar av mer djupgående orsaker, så kommer mottrycket att bli ännu kraftigare.

9. Det kapitalistiska jordbrukets särdrag

I *Kapitalets* tredje band utvidgar Marx en idé som betonades redan i slutet av det första bandet: den centrala betydelse som det privata beslagtagandet av mark – förvandlingen av mark till privat egendom för en viss begränsad klass av människor – hade för själva det kapitalistiska produktionssättets uppkomst, konsolidering och utvidgning. Detta produktionssätt förutsätter att det uppstår en samhällsklass – det moderna proletariatet – som inte har någon tillgång till produktionsmedel och medel för sitt uppehälle, och därmed är ekonomiskt tvingad att sälja sin arbetskraft. Medel för uppehälle är framförallt mat, som när det finns fri tillgång till mark kan produceras med minimala produktionsmedel. Därför är skapandet av det moderna proletariatet till stor del beroende av att människor som saknar kapital förhindras att få fri tillgång till mark.

Detta privata beslagtagande av mark, som i Västeuropa huvudsakligen ägde rum mellan 1400- och 1700-talen och kulminerade med den försäljning av ”fria” markreserver (allmänningmark) som utlöstes av den franska revolutionen,³¹⁷ upprepades under sista delen av 1800-talet och hela 1900-talet i Östeuropa, Nord- och Sydamerika, Mellanöstern, Afrika, Japan och Sydostasien. De mest motbjudande formerna för att avskilja den ursprungliga befolkningen från sina bördiga markreserver ägde rum i östra Afrika och Sydafrika. De pågår än idag i länder som Brasilien, Iran, Filippinerna och Mexiko (trots de delvisa landvinningarna under revolutionen 1910-1917).

Men det ömsesidiga förhållandet mellan befästandet av det kapitalistiska produktionssättet, kapitalackumulationen och kapitalets kamp mot profitkvotens fallande tendens är mycket mer komplicerat än detta tvång att omvandla all mark till privat egendom.

Av historiska orsaker tog generaliseringen av privat ägande av mark i Väst-, Central- och en stor del av Östeuropa samt i Japan en första form av att ägandet togs över av en samhällsklass som var skild från och vid sidan av de ”fungerande” kapitalisterna i egentlig mening (dvs. kapitalistiska lantbrukare, företagare). Dessa kapitalistiska jordägare (som inte ska blandas ihop med halvfeodala eller feodala jordägare) hindrade den övriga kapitalistklassen från att få tillgång till deras mark, om de inte fick en speciell ”ej intjänad” inkomst i form av *absolut jordränta* (samma regel gäller förstås också rentierägare till mark i städerna visavi kapitalister som sysslar med byggnadsindustri). I andra delar av världen har andra skikt inom den härskande klassen varit inblandade i det privata tillägnandet av ”överskottsmark”: ibland lade utländska bosättare beslag på den;³¹⁸ ibland arbetade lokala jordägare, handelsmän, ockrare och andra delar av den härskande klassen på samma sätt. I en del fall, om än mer sällan, finns kombinationer i en eller annan grad av båda processerna.

Men i alla de fall där det faktiska markägandet blev åtskilt från ett *kapitalistiskt* jordbruk, uppstod absolut jordränta. Och liksom i fallet med differentiell jordränta är absolut ränta en del av det totala mervärde som har producerats av totalmängden varuproducerande arbete, och den dras av från den rest som ska delas mellan alla kapitalistiska företagare och ägare till penningkapital. Denna av-

³¹⁷ Se (bl a) Otto Bauer, *Der Kampf um Wald und Weide*, Wien 1925.

³¹⁸ I andra delen av sin utomordentliga studie ”Value and Rent” (*Capital and Class*, nr 3 och 4), påpekar Robin Murray (s 13 ff) att nybyggare i allmänhet kunde förvänta sig en ”grundränta” som liknar Hilferdings stora oligopolistiska företags grundränta. Jag tror att han har rätt, åtminstone vad gäller främmande länder med en genomsnittlig jordbördighet som är högre än Västeuropa. Men han ger en överdriven betydelse till denna ”ränta” när han förklarar internationell migration, kapitalistisk expansion och imperialismens ursprung med den.

räkning är särskilt betungande eftersom den, till skillnad från differentialränta, inte är öppen för urholkning eller utjämning med hjälp av det egentliga kapitalistiska produktionssättets rörelselagar (konkurrens, teknisk utveckling, kapitalets ökande organiska sammansättning, etc.). Således bromsar den kapitalackumuleringen inom jordbruket. Härav följer kapitalets naturliga tendens att avskaffa åtskiljandet mellan jordägande och kapitalistiska jordbruk: genom att gradvis förvandla jordägare till företagare och jordarrenderande lantbrukare, till å ena sidan en majoritet löntagare och å den andra en minoritet jordägande lantbrukare. Denna process fick en kraftfull hjälp genom att situationen med strukturell brist på livsmedel i de flesta industrialiserade länder omvandlades till en situation med strukturellt överflöd (latent överproduktion).³¹⁹ Det betyder att *den absoluta räntan har en tendens att försvinna i de imperialistiska länderna.*

Bakom denna process ligger en djupare sorts tvingande långsiktigt framhävande av värdelagen. Den absoluta jordräntans *källa* är jordbrukskapitalets lägre organiska sammansättning jämfört med industrin, dvs. den större mängd mervärde som produceras av jordbruksarbetare jämfört med industriarbetare som anlitas med samma mängd total kapital.³²⁰ Hindret som skiljer jordägandet från de kapitalistiska företagen gör det möjligt för jordägare att hindra denna extra mängd mervärde från att dras in i den övergripande utjämningen av profit mellan alla kapitalister. Således är räntan verkligen ett hinder för ett fullständigt blomstrande av ett kapitalistiskt jordbruk: en källa till jordbrukets relativa underutveckling jämfört med industrin, dvs. till jordbruksarbetets lägre produktivitet jämfört med industriarbetet. Men Marx, som själv betonade denna relativa underutveckling, anmärkte att det inte var ett bestämt och slutgiltigt kännetecken hos det kapitalistiska produktionssättet, utan att det förr eller senare kunde övervinnas. När jordbruket blir alltmer industrialiserat, när mänskligt arbete i allt större skala ersätts med dött arbete (maskiner, gödningsmedel, etc.) i denna produktionsgren, när dagens *jordbruksindustri* uppstår, har skillnaden i organisk sammansättning mellan jordbruks- och industrikapital en tendens att försvinna. Följaktligen försvinner också den absoluta jordräntans materiella grund. Som Robin Murray så träffande har uttryckt det: på samma sätt som arbetets formella underordnande under jordbrukskapitalet förvandlas till ett verkligt underordnande inom jordbruket, så förvandlas markens formella underordnande under det kapitalistiska jordbruket till ett verkligt underordnande av marken som en materiell del av den kapitalistiska jordbruksproduktionen.³²¹

Omfattningen på jordbrukets industrialiseringsprocess går att mäta med följande fakta avseende USA. Mellan 1915-1919 och 1973-1977 ökade arbetsproduktiviteten inom vete- och sojabönsproduktionen tiofaldigt, mätt med det antal arbetstimmar som krävs för att producera 100 skäppor. För majs var ökningen trettiofaldig! Mellan 1963 och 1978 ökade produktionstillgångarna – inklusive tillgången på boskap och råvaror på lantbruken, alltså i grova drag jämförbart med konstant kapital – per lantbruksarbetare femfaldigt i nuvarande dollarvärde. Men lantbrukarnas inkomst per capita ökade mindre än tre gånger, *varav hälften* hade sitt ursprung utanför det egentliga lantbruksarbetet. Under samma period knappt fördubblades lönerna för anställda arbetare. Ett utmärkt index på kapitalets organiska sammansättning om någonsin! På samma sätt har det kapitalistiska jordbrukets ”befrielse” från att använda jorden tagit stormsteg inom djurskötseln, vilket framförallt exemplifieras med grisuppfödning, boskapsuppfödning och den lämpligt benämnda ”broilerindustrin”. 1972 föddes 75% av USA:s nötkött upp på så kallade uppfödningсанläggningar, där de största rymmer så mycket som 125.000 djur på en gång.³²²

Det bör noteras, att medan den absoluta jordränta som har sitt ursprung i åtskiljandet mellan jord-

³¹⁹ Enligt ett meddelande från OECD i februari 1980, var de totala genomsnittliga vetelagren i de imperialistiska länderna 50 miljoner ton per år mellan 1970-1971 och 1979-1980. Lagren av smör och skummjök i de imperialistiska länderna steg från 298.000 ton 1970 till 1,4 miljoner ton 1979.

³²⁰ Se *Kapitalet* tredje bandet, kapitel 45.

³²¹ Murray, *op. cit.*, s 21.

³²² *US Department of Agriculture Statistics*, 1978, s 444, 426, 464; Murray, *op. cit.*, s 21.

ägande och kapitalistiska jordbrukare (differentiell jordränta *har inte* sitt ursprung i ägande: ägandet avgör vem som tillägnar sig den) har en tendens att försvinna i ett ”industrialiserat” jordbruk, så återkommer den i förändrad form som *allmän belåning av mark* som ägs av små och medelstora kapitalistiska jordbrukare – med andra ord som överförande av en betydande del av det mervärde som produceras inom jordbruket till banker och finanskapital.³²³

Men som jag redan har betonat vägleds inte verkliga kapitalrörelser av den genomsnittliga profitkvoten, utan av avvikelser från detta genomsnitt. Så medan kapitalet i de äldre kapitalistländerna tenderar att eliminera absolut ränta, så har det en benägenhet att huvudsakligen (men inte uteslutande) hela tiden reproducera den i länder där kapitalismen har trängt in sent. På världsekonomisk nivå verkar således en sorts internationalisering av tillägnandet av jord och skapandet av absolut jordränta.³²⁴ Brasilien ger några enastående exempel på denna tendens.

Eftersom jordbruksproduktion är livsmedelsproduktion, och eftersom livsmedel är en oundgänglig del av arbetskraftens reproduktion – kvantitativt dess viktigaste del, åtminstone under det kapitalistiska produktionssättets tidiga utvecklingsfaser – finns det ett annat motsägelsefullt element i förhållandet mellan kapitalism och jordbruk. Medan det främsta problemet för (verkliga eller möjliga) jordbrukskapitalister är att avlägsna jordägandets och jordbruksföretagandets dubbla struktur, så är det viktigaste kortsiktiga problemet för (det nationella) kapitalet att säkerställa tillgången till mat under billigast möjliga villkor, vare sig det är via kapitalistiska, halvt kapitalistiska eller förkapitalistiska produktionssätt.

Det innebär att kapitalet i sin helhet, åtminstone under den kapitalistiska utvecklingens tidiga faser (som idag återuppstår i de flesta halvkoloniala länder, även de som är halvt industrialiserade), har ett egenintresse av att vidmakthålla en avsevärd del av bönderna under förhållanden där de fortfarande har tillgång till *lite* jord.³²⁵ inte tillräckligt för att ge en minimal grund för uppehållet, men tillräckligt för att tillhandahålla en *del* av bondefamiljens årliga matintag, och tvinga dessa bönder att leta efter sysselsättning under en del av året. Den framväxande kapitalismen undertrycker därför skoningslöst den fria tillgången till mark genom att göra det privata ägandet av mark allmänt, samtidigt som den skickligt försvarar *minifundia*, dvs. småskaliga, uppstyckade, självförsörjande jordbruk,³²⁶ som gör att löner kan pressas under existensminimum eftersom denna halvproletära del av den lönearbetande klassen producerar en del av sitt eget livsmedel. Det har ofta poängterats att denna medvetna politik av de borgerliga regeringarna har en både politisk och social funktion. Den bromsar koncentrationen av proletariatet och gör att det inte slår sig ner permanent i städerna; den upprätthåller en lättmanipulerad väljarbas som är svårare att organisera fackligt eller i arbetarpartier; och så vidare. Men vi måste också inse politikens ekonomiska funktion. Den spelar idag en viktig roll i många halvkoloniala länder, speciellt de mer utvecklade. Kapitalets *direkta* utsugning av dessa ömkliga ”privata ägare” tar inte formen av direkt utpressning av jordränta utan utpressning av *ockerränta*. Ägarna till de små jordlotterna är ständigt och allt mer tyngda av skulder.

³²³ Se Karl Kautsky, *La Question agraire*, Paris, 1970, s 296-299. De stora livsmedelstransporterande företagens roll (i sig själva alltmer multinationella) och de stora andelsföreningar som kontrolleras av rika lantbrukare bör också nämnas: de har en benägenhet att alltmer stänga av jordbrukarnas direkta tillgång till marknaden. Enligt den franske ekonomen Bernard Kayser säljs knappt 25% av Frankrikes jordbruksproduktion av jordbrukarna själva till slutkonsumenterna eller konsumeras av dem själva. Resten går via stora kapitalistiska mellanhänder, som tar sin egen andel, likt – och ibland parallellt med – låneränta. (Se *L'économie et Statistiques*, nr 102, juli-augusti 1978.)

³²⁴ Murray, *op. cit.*, s 24-25.

³²⁵ Migrantarbete spelar en liknande roll i Sydafrika och andra bosättarkolonier. Se t ex, Harold Wolpe, ”Capitalism and Cheap Labour-Power in South Africa”, *Economy and Society*, nr 14, 1972; R T Bell, ”Migrant Labour: Theory and Policy”, *South African Journal of Economics*, vol 40, nr 4, December 1972; Francis Wilson, *Labour in the South African Gold Mines*, Cambridge 1972; Giovanni Arrighi, ”Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia”, i G Arrighi och John Saul, *Essays in the Political Economy of Africa*, New York 1973.

³²⁶ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 13 och 47.

Jordbrukets *övergripande* utveckling under kapitalismen kommer att bli ett resultat av en samverkan mellan de fem, ofta motsägelsefulla, tendenser som just har skisserats. Och detta utfall blir i viss mening ett tecken på den kapitalistiska utvecklingens grad av mognad i den nationella ekonomin i sin helhet. I världsskala kulminerar detta i ett tragiskt slutresultat. Internationaliseringen av den absoluta jordrönten leder till en växande klyfta mellan den genomsnittliga arbetsproduktiviteten under livsmedelstillverkningen i de imperialistiska länderna, å ena sidan, och i de halvkoloniala länderna å den andra.³²⁷ Både kapitalismens ökande inträngande i det halvkoloniala jordbruket (med åtföljande ökning av kommersiella skördar gentemot livsmedelsskördar) och de borgerliga regeringarnas försök att ”stabilisera” självförsörjande jordbruk på små jordlotter har en benägenhet att öka denna klyfta ännu mer. Resultatet blir att livsmedelsöverskottet i världsskala tenderar att bli alltmer koncentrerat till allt färre länder, de flesta imperialistiska.³²⁸ Med andra ord har ett allt mindre antal kapitalistiska storjordbruk (industrijordbruk) tillgång till den differentiella jordrönten på världsmarknaden.³²⁹

10. Kapitalismen som ett system och bourgeoisien som en klass

Ett av de framträdande dragen i *Kapitalets* tredje band är hur Marx knyter samman den ekonomiska och sociala analysen på systemets nivå i sin helhet – dvs. på en högre nivå än i det första bandet, inuti fabriken (den egentliga produktionsprocessen). I kapitel 48 och 51 visar han hur reproduktionen av en speciell sorts uppdelning av ”nationalinkomsten” (det årligen producerade värdet) i löner, å ena sidan, och profiter, räntor och jordrönt å den andra, på ett automatiskt sätt reproducerar kapitalistiska produktionsförhållanden – dvs. de grundläggande klassförhållanden och den klass- ojämlighet som definierar systemet.

Det är reformismens största teoretiska svaghet, oavsett under vilka former den uppträder, att den inte förstår denna grundläggande sanning. Oavsett om löner är höga eller låga, oavsett om ”indirekta” löner (socialbidrag) inte existerar eller är omfattande,³³⁰ så *kan de inte* rubba de grundläggande klassförhållanden och den klassjämlighet på vilka det kapitalistiska produktionssättet grundar sig. Löner *kan inte* stiga så mycket att de på något betydande sätt minskar mervärdet (profiterna) utan att kapitalismen sätter igång en massiv ”investeringsstrejk” (och en därav följande brant nedgång av kapitalackumuleringen), tillsammans med ett desperat försök att öka ersättandet av levande arbete med maskiner – och där båda processerna leder till att löneökningarna bromsas och upphävs på grund av massiv arbetslöshet (och nedskärningar av de offentliga ”sociala” utgifterna). Det enda som inte går att göra med kapitalister är att tvinga dem att investera eller producera med förlust!

³²⁷ Inom veteproduktionen varierade skörden per hektar 1977 mellan 0,89 ton i Afrika, 1,17 ton i Sydamerika, 1,36 ton i Asien och 1,45 ton i Sovjetunionen, å ena sidan; och å den andra 3,86 ton i EEC-länderna och mer än 4 ton i de rikaste jordbruksstaterna i Mellanvästern i USA.

³²⁸ 1976, stod fem länder – USA, Kanada, Australien, Frankrike och Argentina – för 90% av världens export av vete och vetemjöl.

³²⁹ I USA stod mindre än 150.000 lantbruk av 1,7 miljoner, dvs. de med en försäljning över 100.000 dollar, för mer än 50% av det totala värdet av allt spannmål som såldes. Denna koncentration är betydligt högre inom spannmålsexporten (*US Census of Agriculture: Summary and State Data, 1977, s 1-25*).

³³⁰ Idag är ”indirekta” eller ”socialiserade” löner (dvs. sociala förmåner, etc.) en ganska betydande del av arbetskraftens totala reproduktionskostnader – enligt vissa författare upp till 50%, åtminstone i Storbritannien och Frankrike (se Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, London, 1979, s 109; A Capien, ”Reflexions sur les determinants de la socialisation du capital variable”, i *Issues*, nr 4, 1979). Men det utgör inte någon ”vertikal” omfördelning av nationalinkomsten till förmån för lönerna och på profiternas bekostnad, ty det kompenseras genom enorma avdrag på bruttolönerna i form av skatter och socialförsäkringsavgifter – avdrag som också uppgår till i grova drag 50%. Det som istället händer är en ”horisontell” omfördelning, till fördel för vissa delar av den lönearbetande klassen och på bekostnad av andra. Capien ger exempel från Frankrike, där detta system verkar till förmån för de höglönlade och på bekostnad av de låglönlade, där de förstnämnda bara betalar 18,2% av sina bruttoinkomster i socialförsäkringsavgifter, medan de sistnämndas avdrag stiger till 31,5%.

Dessutom leder själva tendensen till en ökning av kapitalets organiska sammansättning, att de lägsta kraven för att grunda nya produktionsenheter inom alla produktionsgrenar ökar, att borgarklassens monopolägande av produktionsmedlen befästs, och allt detta gör det fysiskt omöjligt för ens de bäst betalda arbetarna att spara tillräckligt mycket av sina löner för att på allvar starta ett eget industri-företag.³³¹ Även om det inte gäller lika mycket för små detaljhandlare eller små tjänsteföretag (eller små jordbruk, under perioder av hög arbetslöshet³³²), så är den övergripande trenden mycket tydlig. Löntagarna tenderar hela livet att spendera sina löner. De kan inte leda till någon verklig kapitalackumulation.³³³ Så lönerna inte bara reproducerar arbetskraften: de reproducerar också en speciell klass som av ekonomiska skäl ständigt måste sälja sin arbetskraft. På samma sätt leder det privata tillägnet av mervärdet inte bara till kapitalackumulation: det reproducerar också en samhällsklass som kan monopolisera produktionsmedlen, och därmed tvinga lönearbetarna att ständigt sälja sin arbetskraft till kapitalägarna, ständigt producera merarbete, mervärde och profiter till uteslutande de sistnämndas förmån.

Förvisso är de två processerna inte symmetriska. Även när reallönerna har en tendens att långsamt öka och det blir vanligt med ”arbetarbesparingar”, så befriar det inte de enskilda löntagarna från sina proletära villkor. Med andra ord garanterar de inte dem en tillräckligt hög varaktig inkomst (penningreserv) för att de själva ska kunna starta företag. De utgör bara ”uppskjuten konsumtion”, dvs. ytterligare en försäkringsfond utöver de socialiserade ”indirekta lönerna” (socialförsäkringar), för att komplettera minskade inkomster vid sjukdom, arbetslöshet eller pensionering, eller bekosta extra familjeutgifter som kan uppstå för deras barns bättre utbildning eller bröllop, etc. Under senkapitalismen finns det dessutom en kraftfull drivkraft för kapitalistklassen att beröva arbetarna rätten att fritt förfoga över dessa besparingar, eller till och med helt enkelt expropriera dem – inflation är bara den mildaste av de olika former för delvis eller fullständig expropriering som kapitalisterna använder.³³⁴

Det faktum att alla delar av borgarklassen har tillgång till en del av den totala mängden samhälleligt producerat mervärde även om deras eget kapital inte används direkt i det mervärdeproducerande arbetet, innebär å andra sidan ingalunda att denna tillgång är samma för alla kapitalister. Det är inte bara monopolens uppkomst som verkar i motsatt riktning. Lagen om kapitalets koncentration och centralisering fungerar ännu mer kraftfullt i samma riktning. Den skärpta konkurrensen eliminerar betydligt fler mellan- och storkapitalister (för att inte tala om små) än vad den lönearbetande klassens övre skikt lyckas bryta igenom barriären och bli små oberoende företagare inom tjänsteindustrin, detaljhandeln eller jordbruket.

Summan av hela den samhälleliga utvecklingen är att den del av befolkningen som utgörs av löntagare ständigt ökar, och att den del som består av självständiga företagare ständigt minskar.³³⁵

³³¹ Som Marx själv konstaterar i det tredje bandet är riskkapital i allmänhet små kapital, som i allmänhet döms till konkurs eller att sugas upp, innan storföretag tar över de uppfinningar som har prövats av äventyrarna. Men till och med detta riskkapital ligger naturligtvis utom räckhåll för normala lönearbetare med genomsnittlig lön (till och med högt yrkesutbildade arbetare).

³³² Under perioder med hög arbetslöshet sipprar en liten mängd lönearbetande tillbaka och blir åter självförsörjande jordbrukare, speciellt i utvecklade kapitalistiska länder med mer eller mindre fritt tillgänglig övergiven jordbruksmark, där det visserligen är omöjligt att producera den genomsnittliga profitkvoten men där det går att producera mer bruksvärden än vad som går att köpa med arbetslöshetsunderstöd.

³³³ I analysen måste man givetvis ta med, att i och med massproduktionens tillväxt i allt fler industribranscher så har, som en av kapitalackumulationens biprodukter, arbetarnas ”framkallade behov” – och det antal varor och tjänster som en genomsnittlig social lön antas köpa – en tendens att öka.

³³⁴ Vad gäller de pensionsfonder som de amerikanska fackföreningarna ”äger”, men de stora bankerna fullständigt administrerar, så är denna faktiska expropriering redan långt gånge. I Nazityskland var den fullständig.

³³⁵ I USA ökade löntagare som del av hela den aktiva befolkningen från 62% 1880 till 71% 1910, 78,2% 1940 och 89,9% 1970.

Trots upprepade påståenden om motsatsen³³⁶ har ingen av Marx' förutsägelser bekräftats mer fullständigt av empiriska bevis än den som slog fast en långsiktig tendens till klasspolarisering under kapitalismen. Marx kunde göra denna svepande historiska förutsägelse, som så kraftfullt förnekades av nästan alla hans samtida, genom att han grundade sig på kapitalismens rörelselagar och insåg att uppdelningen av "nettovärdet" (tillagt värde) i löner och mervärde, under trycket från den kapitalistiska konkurrensen *måste* leda till att allt fler löntagare inte kunde bli kapitalister och allt färre kapitalister kunde förbli kapitalister.

De kapitalistiska distributionsförhållandena är rotade i kapitalistiska produktionsförhållanden men ingalunda identiska med dem,³³⁷ och återskapar ständigt dessa produktionsförhållanden. Men de reproducerar också klasskampens och klassolidaritetsens grundläggande materiella förutsättningar, både inom distributionssfären (dvs. på marknaden) och produktionssfären (i fabriken):

(1) Det faktum att de enskilda arbetarna inte har några ekonomiska resurser som de kan falla tillbaka på, att de inte kan "vänta" tills arbetskraftens marknadspris (den erbjudna lönen) går upp innan de säljer den, gör att arbetarnas gemensamma organisering av denna försäljning – dvs. facklig organisering och kollektivförhandlingar – blir en kraftfull inbyggd tendens under kapitalismen som återskapas överallt varhelst lönearbete uppstår.

(2) Det faktum att svängningarna i den industriella reservarméns storlek är det som till syvende och sist styr reallönernas svängningar skapar ett starkt inbyggt intresse bland den stora massan löntagare som sådana att säkerställa en hög sysselsättningsnivå, med andra ord att *på den ekonomisk nivå* i sin helhet kräva en ekonomisk politik som tenderar att begränsa arbetslösheten.³³⁸

(3) Det faktum att *merarbete* är mervärdets och profitens (mer exakt: jordröntans, räntornas och profiternas) själva innersta väsen, skapar en lika stark inbyggd tendens hos arbetarklassen att ifrågasätta takthöjningar, omorganiseringar och kontroll av arbetsprocessen som har en benägenhet att öka mängden merarbete och dess förnedrande, avhumaniserande effekter på både de enskilda arbetarna och hela delar av arbetarklassen.³³⁹

(4) Slutligen det faktum att kapitalet periodvis *kan och måste* ifrågasätta arbetarnas samtliga delvisa erövringar, både inom distributionssfären (löneökningar och socialbidrag; fria kollektivförhandlingar, fackliga rättigheter och obegränsad strejkrätt) och inom produktionssfären (minskning av arbetsveckan och arbetsdagen; kontroll av arbetstakten och organiseringen av arbetsprocessen; fackliga rättigheter på arbetsplatsen i allmänhet, etc.), speciellt med hjälp av skoningslösa tekniska revolutioner,³⁴⁰ lär åtminstone periodvis arbetarklassens mest intelligenta, energiska och stridbara delar att det (för att använda Marx ord) inte räcker att kämpa för högre löner, utan också är nödvändigt att kämpa för att avskaffa lönesystemet.³⁴¹

Omvänt skapar det faktum, att ägandet av varje betydande summa pengar (startnivån skiljer sig givetvis från period till period och från land till land) automatiskt förvandlar dessa pengar till penningkapital – som inte bara automatiskt deltar i den allmänna fördelningen av det totalt

³³⁶ Exempelvis, Arnold Künzli, "Für eine kopernikanische Wende des Sozialismus", i *Für Robert Havemann: ein Marxist in der DDR*, München, 1980.

³³⁷ Borgerliga distributionsnormer fungerar fortfarande under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism, liksom i kommunismens första fas (socialismen). Se Karl Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*; Leo Trotskij, *Den förrådade revolutionen* (kapitlet "Socialismen och staten").

³³⁸ Det är åtminstone *alla* löntagares *långsiktiga* intresse. Sätillvida som arbetsmarknaden delvis är uppsplittrad, nationellt och sektorsvis, dvs. att arbetarnas rörlighet inte är obegränsad, kan *kortsiktiga* intressen för relativt privilegierade delar av arbetarklassen komma i konflikt med långsiktiga intressen.

³³⁹ Se t ex Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital*.

³⁴⁰ Exempelvis har en av de mäktigaste och mest stridbara yrkesfackföreningarna i den industrialiserade världen, tryckeriarbetarfackets, långsiktiga makt allvarligt undergrävt av den elektroniska sättningsrevolutionen inom tryckeribranschen.

³⁴¹ Marx, *Lön, pris och profit*.

samhälleligt producerade mervärdet (genom att få den genomsnittliga räntan) utan på så sätt också kan omvandlas till ytterligare produktivt kapital (penningkapital som ställs till de ”fungerande” kapitalisternas förfogande i de produktiva sektorerna) – en stark klassolidaritet mellan alla kapitalägare under den gemensamma utsugningen av alla löntagare som klass. Det skapar med andra ord den materiella basen för borgarklassens solidaritet och klassmedvetande.³⁴²

I denna mening har alla kapitalister ett gemensamt intresse av att gå mot ”överdrivna” löneökningar, att stöda alla åtgärder som ökar profitmängden, att stöda taktökningar och ”rationaliseringsinvesteringar”, och att göra dessa allmänna inom hela industrin och företag i allmänhet.³⁴³ De har ett gemensamt intresse av att försöka förhindra att det uppkommer en stridbar facklig verksamhet, eller, när detta blir omöjligt, försöka begränsa eller inskränka fackliga rättigheter, upprätta olika sorters statlig kontroll över fackföreningarna, etc. – oavsett hur olika de kan tycka om vilken taktik, tempo eller omfattning en sådan politik ska ha.

Genom att varje enskilt kapitalistiskt företag försöker maximera sin egen profit (dvs. strävar efter extraprofit som är högre än den genomsnittliga profitkvoten) skapar också själva det privata ägandet av kapital och den kapitalistiska konkurrensen de mekanismer via vilka systemets övergripande rörelselagar gör sig gällande. Genom att de svagaste kapitalistiska företagen slås ut, säkerställer själva detta faktum att profitkvotens fallande tendens tillfälligt kan upphävas. Genom att varje enskild kapitalist arbetar för sina egna intressen, säkerställer de på så sätt en långsiktig reproduktion, konsolidering och utvidgning av det kapitalistiska systemet i sin helhet.

På samma sätt har kapitalisternas försök att öka den mängd mervärde de suger ur sin arbetsstyrka – genom att hela tiden sträva efter att öka arbetsproduktiviteten, organisera massproduktion av ett allt större antal varor och därmed sänka värdet (uttryckt i guldpriser) på alla varor – en tendens att skapa ett gemensamt intresse för hela borgarklassen att inte begränsa masskonsumtionen (utom under den kapitalistiska industrialiseringens första skeden). Det hjälper till att motverka svårigheterna att realisera det värde (mervärdet) som finns förkroppsligat i det ständigt växande berg av färdiga varor som oundvikligen åtföljer en utvidgad reproduktion och ackumulation av kapital, trots den beledsagande tendensen att öka utsugningen av det produktiva arbetet (till en historiskt ökande mervärdekvote). Det skapar borgarklassens grundläggande klassintresse av ”normala” snarare än ”onormala” utsugningsförhållanden, inklusive stigande reallöner och elementär social lagstiftning närhelst detta är möjligt, för att ta udden av klasskampens explosiva karaktär. Direkt förtryck av arbetarklassen i syfte att hålla den i styr används bara under exceptionella förhållanden, under allvarliga strukturella kriser (oavsett om de är ekonomiska, politiska eller en kombination av båda).

Återigen är de två just skisserade processerna, varvid en självmedveten arbetarklass och en självmedveten borgarklass upprättas som ett direkt resultat av det kapitalistiska produktionssättets inre mekanismer, inte symmetriska. Trots den inneboende uppsplittringen av arbetarklassen – alla de ständigt återkommande fenomenen med splittring längs skrå-, nations-, köns-, generations- etc. linjer – finns det under kapitalismen inga inbyggda hinder för arbetarklassens övergripande solidaritet. Det finns bara olika medvetandenivåer som gör erövringen av denna övergripande klassolidaritet mer eller mindre svår, mer eller mindre ojämn i tid och rum.

Samma sak gäller inte för borgarklassens solidaritet. Under perioder av framgång, när de kämpar om större eller mindre andelar av en ökande mängd profiter, visar sig klassolidariteten bland kapita-

³⁴² Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9 och 10.

³⁴³ Detta gäller inte bara för produktivt arbete som sådant, utan även för lönearbete som är anställt av handels- och bankkapital, etc. Även om detta arbete inte direkt producerar mervärde, så får kapital som investeras inom dessa sfärer möjlighet att tillägna sig en del av det mervärde som har producerats inom de produktiva sektorerna. Industriägarna accepterar denna avräkning eftersom den gör det möjligt för dem att spara sitt eget kapital och öka produktionen av mervärde tack vare att deras eget kapital cirkulerar snabbare. Men samtidigt har de intresse av att till det yttersta minska dessa ”cirkulationskostnader”, som de just tolkar som avdrag från sina egna profiter. (Se *ibid*, kapitel 17.)

listerna med lätthet. Men under perioder av kris antar konkurrensen nödvändigtvis en mycket brutalare form, eftersom det för varje enskild kapitalist inte längre handlar om att få mer eller mindre profit, utan om de ska överleva som kapitalister.³⁴⁴ Så det finns exempel på intensiva systemkriser där det inte *kan* uppstå någon ekonomisk eller politisk solidaritet inom kapitalistklassen, där lokala eller enskilda intressen kommer att segra över gemensamma klassintressen, till och med inför allvarliga faror för systemet i sin helhet.³⁴⁵

Det jag just har sagt gäller givetvis konkurrensen mellan kapitalister, inte klasskampen mellan kapital och arbete som sådan, där tvärtom den härskande klassens solidaritet kommer att göra sig alltmer gällande ju allvarligare den samhällspolitiska krisen blir. Men vi måste betona den i grund och botten asymmetriska karaktär som den ekonomiska klassolidariteten har inom den kapitalägande respektive lönearbetande klassen. Det hänger till syvende och sist samman med kapitalisternas och löntagarnas i grunden olika förhållande till privategendom och konkurrens. Privat ägande och konkurrens finns inbyggt i själva den kapitalistiska klassens natur. Men konkurrensen mellan löntagare påtvingas dem utifrån, den är inte strukturellt inneboende i själva klassens natur. Tvärtom strävar lönarbetare normalt och instinktivt mot gemensamt samarbete och solidaritet.³⁴⁶ Oavsett hur mycket konkurrens som periodvis återuppstår mellan dem, i synnerhet under perioder av ekonomisk kris eller efter stora sociala eller politiska nederlag, så kan den följaktligen alltid övervinnas genom senare ansträngningar att organisera sig och höja klassmedvetandet, något som får hjälp av själva kapitalackumulationens utveckling.

I det tredje bandets sjunde avdelning fäster Marx stor uppmärksamhet vid den mystiska förekomsten av intäkter som ”produceras” av olika ”produktionsfaktorer”: jord, arbete och kapital. Idag har denna mystifiering utvidgats genom ett sökande efter tillväxtnivåer eller inkomstökningar som ”produceras” av vetenskapliga framsteg eller till och med högre utbildning.³⁴⁷ I sig själv skapar ”vetenskap” varken värde eller inkomster. Den vetenskapliga forskningens resultat införlivas i nya sorters maskiner och nya former för arbetsorganisering, och ökar arbetsproduktiviteten och bidrar således otvivelaktigt till att det materiella välståndet ökar. Men det är något helt annat än produktion av värde eller inkomster. Det dessa formuleringar mystifierar, är att det privata ägandet av produktionsmedlen och omvandlingen av kroppsligt och intellektuellt arbete – inklusive vetenskapligt skapande arbete – under kapitalismen gör att kapitalisten (det kapitalistiska företaget) kan införliva resultaten av hela den anlitate arbetskraftens samarbete, uppfinningsrikedom och kunskap i det totala värde som produceras under den varuproducerande processen. Och det sker i huvudsak i form av mervärde, eftersom resultaten i fråga inte direkt ändrar arbetskraftens reproduktionskostnader, som bara representerar nödvändigt arbete (den del av det tillagda värde som inte tar formen av mervärde). Arbetets egenskaper framstår således som egenskaper som är skilda från arbetet: antingen som egenskaper hos ”kapitalet” (som representeras som en mängd saker, verktyg, maskiner och andra produktionsmedel) eller egenskaper hos ”vetenskapen” (som återigen skiljs från arbete som bara en produkt av tänkande).

För Marx är *vetenskapligt arbete* det ”allmänna arbetets” själva väsen, dvs. skapande arbete som utvecklar nya upptäckter och uppfinningar. Men precis som det kollektiva (socialiserade) arbetet är det oupplösligt förknippat med samarbetsprocessen, att många kropps- och intellektuella arbetare arbetar tillsammans: ”Dessa besparingar i förbrukningen av fast kapital är som sagt ett resultat av att arbetsbetingelserna användas i stor skala, kort sagt, att de tjänar som betingelse för omedelbart

³⁴⁴ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

³⁴⁵ Det gäller ännu mer internationellt än nationellt. Imperialistiska krig är ett extremt uttryck för denna trend.

³⁴⁶ Detta är rotat i själva den storskaliga industrins produktionsprocess, som grundas på gemensam organisering av arbetet.

³⁴⁷ Se de två banden med uppsatser som har redigerats av Mark Blaug, *Economics of Education*, London 1968 och 1969, och innehåller artiklar med uttrycksfulla rubriker som ”Investment in Human Capital”, ”Rates of Return to Investment in Schooling”, ”Rate of Return on Investment in Education”, ”The Productivity of Universities”, osv.

samhälleligt arbete eller för en omedelbar samverkan inom produktionsprocessen. Detta är dels ett oeftergivligt krav om de mekaniska och kemiska uppfinningarna ska kunna användas utan att fördyra varans pris, vilket alltid är ett *conditio sine qua non* [nödvändigt villkor]. Dels blir de besparingar som uppstår vid gemensam konsumtion möjliga först genom produktion i stor skala. Slutligen: det är först den kombinerade arbetarens erfarenheter som kan upptäcka och påvisa var och på vilket sätt besparingarna kan göras, hur de upptäckter som gjorts kan på bästa sätt användas och vilka konkreta svårigheter som måste övervinnas när en teori ska omsättas i praktiken – dess användning i produktionsprocessen o.s.v. I förbigående kan sägas, att man bör skilja mellan allmänt arbete och gemensamt, kooperativt, arbete... Allmänt arbete är allt vetenskapligt arbete, alla upptäckter och uppfinningar. Dessa är beroende av dels samverkan mellan levande arbete och dels utnyttjande av tidigare generationers arbete, medan däremot gemensamt arbete endast förutsätter individernas direkta samverkan.”³⁴⁸

11. Kapitalismens öde

Innehåller *Kapitalet* en teori om det kapitalistiska produktionssättets slutliga och oundvikliga undergång? Finns svaret på denna fråga i det tredje bandet, och specifikt i Marx’ övertygelse om den genomsnittliga profitkvoten oundvikliga tendens att falla? Innebär det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar att systemet inte i evighet kan överleva sina inre motsättningar? Dessa frågor har både personer som stöder Marx’ teorier och motståndare till honom ställt ända sedan *Kapitalet* publicerades första gången. Den så kallade ”sammanbrottsdispyten” har spelat en central roll, både i den marxistiska teorins historia efter Marx och inom den internationella arbetarrörelsens historia, inom den rörelse som påverkades av Marx’ (eller marxistiska) idéer.

Den första ståndpunkt som försvarades av ”ortodoxa” marxister i den Andra internationalen var försiktig men ändå tydlig: systemet skulle sluta i ett sammanbrott tack vare en allmän skärpning av *alla* dess inre motsättningar. I det stora hela stödde Engels denna uppfattning.³⁴⁹ Den kunde utan tvivel grunda sig på ett antal stycken i *Kapitalet* (förvisso mer från det första än det tredje bandet).³⁵⁰ Dess främsta förtjänst var att inlemma klasskampen, arbetarrörelsens tillväxt och arbetarklassens ökande medvetande i de övergripande perspektiven avseende det kapitalistiska systemets slutgiltiga öde.

Men det bör understrykas att frågan om kapitalismen kan överleva hur länge som helst eller är dömd att falla samman inte ska blandas ihop med åsikten att den oundvikligen kommer att ersättas av en *högre* sorts samhällsorganisation, dvs. att socialismen är oundviklig. Det är fullt möjligt att anta att kapitalismen oundvikligen kommer att falla samman utan att förutsätta att socialismen oundvikligen måste segra. Ganska tidigt i den revolutionära marxismens historia skiljdes de två faktiskt begreppsmässigt åt på ett radikalt sätt, där kapitalismens öde formulerades i form av ett dilemma: systemet kan inte överleva, men kan antingen lämna plats för socialism eller för barbari.³⁵¹

Även om både Marx och Engels – och speciellt den äldre Engels, som upplevde den moderna arbetarrörelsens till synes oemotståndliga uppsving – uppvisade en orubblig optimism om socialis-

³⁴⁸ Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, femte kapitlet, avdelning 5.

³⁴⁹ Se t ex tyska socialdemokratiska partiets Erfurtprogram, som granskades av Engels. I August Bebel’s berömda tal i riksdagen den 3 februari 1893, som lovordades kraftfullt av Engels, framställdes kapitalismens sammanbrott som ett resultat av ett samspel mellan medelklassernas nedgång, kapitalets ökande koncentration och centralisering, en ökande klasspolarisering mellan kapital och lönearbete, ökande klassmotsättningar, successivt allt allvarligare ekonomiska kriser, ökande fara för krig, växande hot mot den politiska demokratin och proletarietets växande klassmedvetande.

³⁵⁰ Se Marx, *Kapitalet*, första bandet, kapitel 24, avdelning 7. Således har Lucio Colletti fel när han inskränker Marx’ ”sammanbrotts teori” till teorin om den genomsnittliga profitkvotens tendens att falla: se hans inledning till L. Colletti (red.), *Il futuro del capitalismo, crollo o sviluppo?*, Bari 1970, s ci.

³⁵¹ Rosa Luxemburg, *Vad vill Spartakusförbundet?*.

mens framtid, var de, när frågan ställdes på allmän, abstrakt, historisk nivå, alltid noga med att avvisa alla tankar om att samhällets organisering (produktionssätt) hade en historiskt oundviklig ordning. Vid ett antal tillfällen poängterade de att övergången från ett produktionssätt till ett annat berodde på utgången av konkreta klasstrider, som antingen kunde sluta med den mer progressiva, revolutionära klassens seger, eller med att både den gamla härskande klassen och dess revolutionära motståndare båda gick under, och ledde till ett utdraget förfall av samhället.

Den första uppfattningen ifrågasattes av de så kallade revisionisterna runt tysken Eduard Bernstein, som förnekade att det fanns någon inneboende tendens för det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar att skärpas. De antog tvärtom att dessa motsättningar skulle minska. Men de drog inte utifrån detta slutsatsen att kapitalismen skulle överleva för alltid, utan trodde istället att den skulle försvinna gradvis, så att det inte fanns något behov att störta den med revolutionära medel.³⁵² De flesta senare varianter av gradvis omvandling och reformism (inklusive på senare år även eurokommunismen) har gemensamma rötter i Bernsteins skrifter, som är anmärkningsvärda genom det klara och konsekventa sätt de ställer frågorna³⁵³ – med det enda problemet att deras förutsägelser visade sig vara felaktiga.

Långt från att leda till en permanent fred, har kapitalismen lett till två världskrig och risker för ett tredje, för hela mänskligheten livsfarligt världskrig. Långt från att leda till en allt smidigare fungerande internationell kapitalistisk ekonomi har vi bevittnat de katastrofala kriserna 1920-1921, 1929-1932 och 1938, som efter högkonjunkturen efter Andra världskriget följdes av en lång lågkonjunktur som började i slutet av 1960- eller början av 1970-talet. Och långt från allt större frihet och ökad demokrati har 1900-talet sett mycket större förtryck och långt blodigare diktaturer än någonting Marx, Engels eller 1800-talets socialister någonsin bevittnade eller kunde tänka sig på sin tid.

Det är i detta sammanhang som efterföljare till Marx på ett mer noggrant sätt försökte formulera kapitalismens troliga öde. Rosa Luxemburg var den första som på strikt vetenskaplig grund försökte utveckla en teori om det kapitalistiska produktionssättets oundvikliga sammanbrott. I sin *Kapitalackumuleringen* försökte hon visa att det under en ”ren” kapitalism var omöjligt med en utvidgad reproduktion där det mervärde som produceras under den egentliga produktionsprocessen realiserades fullständigt. Produktionssättet hade därmed en inneboende tendens att expandera till icke kapitalistisk miljöer, dvs. sluka i sig de stora områden med enkel varuproduktion som fortfarande överlevde i de kapitalistiska länderna och ständigt utvidga sig till den icke kapitalistiska periferin, dvs. de koloniala och halvkoloniala länderna. Denna expansion – inklusive dess mest radikala former: den samtida kolonialismen och de mordiska kolonialkrigen; imperialism och imperialistiska krig – var oundgängliga för systemets överlevnad. Om och när denna icke kapitalistiska miljö försvann skulle systemet falla samman, eftersom det skulle vara oförmöget att fullständigt realisera mervärdet. Men Luxemburg klargjorde, att långt innan detta slutgiltiga ögonblick uppstod skulle konsekvenserna av denna allt våldsammare expansion, liksom konsekvenserna av den icke kapitalistiska miljöns gradvisa minskning, öka systemets inre motsättningar till bristningsgränsen, och därmed förbereda sitt revolutionära störtande.³⁵⁴

Jag har redan diskuterat *Kapitalackumuleringens* styrkor och svagheter i inledningen till *Kapitalets* andra band (och i *Senkapitalismen*).³⁵⁵ Här vill jag bara ta itu med en metodologisk invändning som har rests mot Luxemburgs sammanbrottsteori – och sedermera mot ett antal andra sådana teorier. Kritiker har påstått, att Luxemburg när hon uteslutande grundade perspektivet av det kapitalistiska produktionssättets oundvikliga sammanbrott på systemets rörelselagar, rörde sig bakåt, i riktning mot ”ekonomism”, och att det var ett steg tillbaka från hur Marx och Engels själva, och deras första

³⁵² Se framförallt Bernsteins egen *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*.

³⁵³ Se som ett typexempel, Anthony Crosland, *The Future of Socialism*, London 1956.

³⁵⁴ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London 1963, flera ställen.

³⁵⁵ Ernest Mandel, inledning till det andra bandet, s 87 ff.

lärjungar, alltid förenade ekonomiska lagar och rörelser med klasskampen för att komma fram till övergripande historiska framställningar och perspektiv.³⁵⁶

Men denna invändning är oberättigad. Även om det stämmer att kapitalismens nutida historia, i själva verket alla produktionssätts historia under alla epoker, inte går att förklara på ett tillfredsställande sätt om klasskampen (och i synnerhet dess utgång efter vissa avgörande strider) inte behandlas som en delvis självständig faktor, så är det lika sant att marxismens hela mening försvinner om denna delvisa självständighet förvandlas till en absolut självständighet. Det är just Luxemburgs, liksom flera av hennes senare motståndare under "sammanbrottsdispyten", förtjänst att ha satt klasskampens upp- och nedgångar i *relation* till systemets inre rörelselagar. Om man skulle anta att antingen det kapitalistiska systemets oändliga anpassningsförmåga, eller proletariats oförmåga att höja sitt medvetande tillräckligt högt (för att inte tala om arbetarklassens påstått ökande "införlivande" i det borgerliga samhället), i det långa loppet och under obestämd tid skulle kunna neutralisera eller vända på systemets inre rörelselagar och inneboende motsättningar, dvs. förhindra dem från att göra sig gällande, då skulle den enda vetenskapligt riktiga slutsatsen vara att dessa rörelselagar inte motsvarar systemets innersta natur: med andra ord att Marx i grund och botten hade fel när han trodde att han hade upptäckt denna natur. (Det är förstås något annat än möjligheten av tillfälliga upp- och nedgångar av skärpningen av motsättningarna, som inte bara är möjliga utan till och med oundvikliga, vilket Marx själv påpekade under sin behandling av den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens.)

Ett andra försök att skapa en vetenskapligt mycket strikt "sammanbrottsteori" (även om det ska sägas att den var mindre strikt än Luxemburgs) gjordes under och omedelbart efter Första världskriget av vissa ledande radikala marxistiska ekonomer som i hög grad påverkade Lenin när han skrev *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*. De mest framstående av dessa var ryssen Nikolaj Bucharin och ungraren Eugen Varga.³⁵⁷ Även om dessa författare undvek en "monokausal" inskränkning av frågan till en enda avgörande faktor, formulerade de hypotesen att kapitalismen hade gått in i en oåterkallelig historisk nedgångsperiod, som var resultatet av att alla de skärpta motsättningarna visade sig samtidigt: krympande marknader; minskande världshandel; nedgång för den internationella arbetsdelningen; penningekonomin nedgång och till och med en delvis återgång till byteshandel och förkapitalistiska produktionsformer i de kapitalistiska länderna; minskande materiell produktion; kollaps av kreditsystemet; absolut nedgång för arbetarnas levnadsstandard; återkommande krig och inbördeskrig; återkommande revolutionära explosioner och segerrika socialistiska revolutioner.

Även om denna analys kan ge en relativt övertygande beskrivning och förklaring av det som faktiskt ägde rum från 1914 (eller till och med 1912) till 1921 och återigen 1930-1940 (eller i vissa delar av världen även 1945-1948), hamnar den i allvarliga problem när den ställs inför den internationella kapitalistiska ekonomins utveckling efter Andra världskriget. Den lutar åt teoretisk eklekticism, den saknar den djupare stringens som krävs för att knyta alla dessa olika utvecklingar till systemets grundläggande rörelselagar. I synnerhet undviker den alla diskussioner om varför de motverkande faktorer som Marx räknade upp och som tillfälligt kunde neutralisera den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens, definitivt skulle upphöra att vara effektiva under den kapitalistiska nedgångsperioden; varför den enorma värdeminskning och kapitalförstörelse som ägde rum under krisen 1929-1932 och under Andra världskriget, tillsammans med en enorm ökning av mervärdekvoten (både som ett resultat av katastrofala nederlag för arbetarklassen och en kraftig ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning II, som ett resultat av den nya teknologiska revolu-

³⁵⁶ Detta argument riktades först mot Luxemburg av Bucharin (se *Imperialism and the Accumulation of Capital*, op. cit., s 115) och av Henryk Grossmann (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt 1967, s 22), som båda anklagade henne för "mekanisk" ekonomisk determinism. Claudio Napoleoni formulerar en liknande förebråelse i Colletti (red.), op. cit., s lii-liiii.

³⁵⁷ Bukharin, op. cit., s 113-125; Eugen Varga, *Die Niedergangsperiode des Kapitalismus*, Hamburg 1922, s 7-14.

tionen), inte skulle kunna leda till en ny ökning av produktivkrafterna – och oundvikligen sluta med att systemets skärpta motsättningar återigen gör sig gällande.³⁵⁸

Ett sidoskott till Bucharin-Vargas teori om det kapitalistiska systemets oundvikliga nedgång sedan 1914 är föreställningen om ”kapitalismens allmänna kris”, där betoningen successivt har gått från systemets *inre* rörelselagar till de *utifrån kommande* utmaningar som det möter som ett resultat av en rad segerrika socialistiska revolutioner som har lett till att det geografiska område som det kan verka på har krympt. I sin första form slog föreställningen om kapitalismens allmänna kris – vars ursprung var oktoberrevolutionens seger i Ryssland – fortfarande fast ett inbördes förhållande mellan denna utifrån kommande utmaning och den därav följande skärpningen av systemets inre motsättningar.³⁵⁹ Men i senare varianter har detta allt mindre blivit fallet, i synnerhet i teorin om ”statsmonopolistisk kapitalism”, som blev fullt utvecklad efter Andra världskriget.

Här definieras klart att den ”grundläggande” motsättningen går mellan det ”socialistiska lägret” och det ”kapitalistiska lägret”, och inte längre utgörs av själva det kapitalistiska systemets explosiva inre motsättningar. Paradoxen drivs till och med så långt att sovjetiska författare på allvar hävdar att kapitalismen som ett resultat av ”konkurrensen mellan de två systemen” är ”dömd” till en ständig tillväxt!³⁶⁰ På detta sätt förvandlas sammanbrottsteorin ”dialektiskt” till sin motsats: att kapitalismen kanske kan överleva för alltid. Man förutsätter att systemet har förmåga att för obestämd tid eliminera de mest allvarliga effekterna av sina inre motsättningar – tills dess det socialistiska lägrets ekonomiska, sociala och kulturella överlägsenhet slutligen gör sig gällande. Det är knappast nödvändigt att påpeka att denna intellektuella förvrängning strukturellt hänger ihop med den sovjetiska byråkratins speciella intressen – både dess försök att vidmakthålla en fredlig samexistens med den internationella kapitalismen, och dess intresse av att underordna en stor del av den internationella arbetarrörelsen under sina egna diplomatiska intressen – och som sådan utgör ett typiskt exempel på ideologiskt mystifierande.

Ett tredje – återigen striktare – försök att teoretisera kapitalismens oundvikliga sammanbrott gjordes i slutet av 1920-talet av den polske marxisten Henryk Grossmann. Det var i grund och botten en generalisering – man skulle till och med kunna säga extrem extrapolering – av Marx’ lag om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens. Grossmann försökte bevisa att de motverkande krafterna i det långa loppet inte kan förhindra lagen från att göra sig gällande *med allt större styrka* – fram till en punkt där *inget* ackumulerat kapital tenderar att bli tillvarataget, dvs. så långt att den totala mervärdemängden inte kan säkerställa en tillräcklig ackumulation, även om kapitalistklassens levebröd sjunker till noll.³⁶¹ Det finns många svagheter i den här teorin, som har poängterats av ett antal kritiker.³⁶² Den viktigaste är att Grossmann egentligen inte *bevisar* att *alla* motverkande krafter gradvis förlorar förmågan att neutralisera den sjunkande profitkvoten. I synnerhet underskattar han den massiva värdeminskningen (och förstörelsen) av kapital, som historiskt har visat sig vara mycket mer omfattande än vad han föreställer sig (hans bok färdigställdes innan krisen 1929-1932 var fullt utvecklad – och givetvis innan Andra världskrigets fruktansvärda ödeläggelse).

³⁵⁸ Det är sant att Varga intog en mer försiktig ståndpunkt efter Andra världskriget, men det verkar utgöra en ”mellanståndpunkt” på vägen till de harmoniserande uppfattningar som den ”statsmonopolistiska kapitalismens” teoretiker har. Se bland annat hans *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskva 1967.

³⁵⁹ Se t ex, Eugen Varga, *Grundfragen der Ökonomik und Politik des Imperialismus nach dem zweiten Weltkrieg*, Berlin 1955.

³⁶⁰ Se t ex, N. Inosemzev, *Der heutige Kapitalismus*, Berlin 1973, s 59, 94-95, 106-107. För en mer allmän kritik av teorin om ”statsmonopolistisk kapitalism”, se Ernest Mandel, *Senkapitalismen*, kap. 16, och Jacques Valier, *Le PCF et le capitalisme monopoliste d'état*, Paris 1976.

³⁶¹ Grossmann, *op. cit.* (originalutgåva Leipzig 1929).

³⁶² Den mest systematiska kritiken av Grossmann finns i Fritz Sternberg, *Eine Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlin 1930; och Nathalia Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, Prag 1935.

Därför leder Grossmanns något godtyckliga numeriska utgångspunkt – de reproduktionsscheman som Otto Bauer utarbetade i sitt svar till Luxemburgs *Kapitalackumuleringen*³⁶³ – till resultat som bortser från effekterna av kapitalets värdeminskningssyklar. I ljuset av kapitalismens verkliga historia (som är en krisdrabbad historia, som sedan världsmarknaden för industrivaror upprättades har upplevt 21 överproduktionskriser) är denna hypotes ohållbar. I kapitel 15 i *Kapitalets* tredje band påpekar Marx uttryckligen att de kapitalistiska kriserna har som funktion att minska kapitalets värde. Följaktligen kan man inte se Grossmanns på varandra följande siffror som något annat än genomsnitt för cykler på 7-10 år och inte årliga belopp. Således flyttas systemets slutliga sammanbrott fram till det tjuogoandra seklet (efter 37 cykler på 7-10 år). Om de inledande proportionerna mellan avdelning I och avdelning II vore mer realistiska – och de borde de ha varit, i ljuset av det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia, som på 1920-talet inte någonstans hade närmat sig en situation där två tredjedelar av den löpande produktionen ägde rum i avdelning I – så skulle uppskjutandet av ”sammanbrottet” vara ännu mer uttalat: det skulle äga rum först efter 50-60 cykler, dvs. efter 400-500 år. Besatt av sin monokausala förklaring av det oundvikliga sammanbrottet förleddes Grossmann oavsiktligt att visa raka motsatsen till det han avsåg: att systemet som en funktion av sina inre rörelselagar hade en extremt lång livslängd istället för att slutligen kollapsa.

Man skulle kunna frestas att behandla Baran/Sweezys teori om monopolkapitalismens ökande svårigheter att ”realisera mervärdet” som antingen en variant av Luxemburgs sammanbrottsteori eller en fjärde egen distinkt sammanbrottsteori.³⁶⁴ Men så är inte fallet, eftersom Baran och Sweezy, samtidigt som de understryker de ökande *svårigheterna* att realisera mervärdet, på samma gång betonar systemets förmåga att inlemma arbetarklassen socialt och därmed garantera dess fortlevnad – om än under förhållanden av permanent halv stagnation – snarare än dess oundvikliga sammanbrott. Liksom de mer extrema förespråkarna av teorin om en ”statsmonopolistisk kapitalism” tvingas dessa författare tänka sig systemets verkliga fiender utanför själva systemet: bönder i tredje världen, marginaliserade superexploaterade skikt, och så vidare. Men ingenstans lyckas de visa att dessa samhällskrafter någonstans har en möjlig social och ekonomisk styrka som är jämförbar med det moderna proletariatets. Eftersom dessa krafter inte är avgörande för systemets grundläggande produktionsförhållanden kan de omväxlande ignoreras, eller integreras, eller krossas, utan att systemet blir oförmöget att fungera.³⁶⁵ Så det är egentligen inte alls någon teori om ”kapitalismens sammanbrott”.

Precis som med de monokausala kristeorierna finns det givetvis riktiga delar i var och en av de tre versioner av sammanbrottsteorin som har skisserats ovan. De måste knytas ihop för att ge en sammanhängande teori om kapitalismens oundvikliga sammanbrott, som är förenlig med detta produktionssets alla inre rörelselagar och motsättningar så som de utvecklades i Marx’ analys i *Kapitalet*.

En beståndsdel i Grossmanns analys är viktig, om än inte avgörande, som utgångspunkt för en sådan syntes: det är den tidpunkt då, utöver mervärdekvotens tendens att minska, även *mängden* mervärde slutar att växa och börjar minska – först gradvis och sedan permanent. Det skulle självklart vara ett mycket allvarligt slag mot en oavbruten kapitalistisk ackumulationsprocess. Men som jag har försökt peka ut i *Senkapitalismen* lyckas Grossmann inte visa på det konkreta innehållet i en

³⁶³ Otto Bauer, ”Die Akkumulation des Kapitals”, i *Die Neue Zeit*, vol 31 (1913), del 1.

³⁶⁴ Baran och Sweezy, *op. cit.*, kapitel 3 och 4. Det finns ett klart släktskap mellan Baran/Sweezys uppfattning att kapitalismen har en tendens till ekonomisk stagnation, och de nykeynesianska (och ibland halvmarxistiska) teorierna; författare som Michael Kalecki (*Studies in Economic Dynamics*, London 1943; *Essays in the Theory of Economic Fluctuations*, London 1939), J. Steindl (*Maturity and Stagnation in American Capitalism*, Oxford 1952) eller Joan Robinson.

³⁶⁵ Det är ingen slump att de flesta ”tredje världistiska” marxister har en benägenhet att överdriva kapitalismens förmåga att med hjälp av rent ekonomiska processer ”omstrukturera” sig i världsskala för att övervinna 1970- och 1980-talens nuvarande depression.

sådan begynnande minskning av mervärdeproduktionen: en mekaniseringsnivå, halvautomatisering – låt oss säga en utbredning av fullständig automatisering – i ett antal produktionsgrenar, där den totala insatsen av produktiva arbetstimmar börjar minska, således där den totala värdeproduktion minskar.

Det innebär inte automatiskt en *omedelbar* nedgång av den absoluta mervärdemängden, eftersom den stora ökning av arbetsproduktiviteten som finns inneboende i ”robotism” kan minska den nödvändiga arbetstiden proportionellt till minskningen av den absoluta värdeproduktionen. Men i det långa loppet är det omöjligt utan alltmer kännbara minskningar av till och med reallönerna. Efter en viss punkt blir det dessutom fysiskt omöjligt. Så en utvidgning av automatiseringen utöver en viss högsta punkt leder oundvikligen till först en minskning av den totala mängd mervärde som produceras som i sin tur utlöser en fyrfaldig kombinerad ”sammanbrottskris”: en enorm kris i form av sjunkande profitkvot; en enorm realiseringskris (den ökade arbetsproduktivet som robotismen medför ökar den bruksvärdemängd som produceras i ännu högre takt än det minskar reallönerna, och en allt allt större del av dessa bruksvärden förblir omöjliga att sälja); en enorm social kris;³⁶⁶ och en enorm ”omställningskris” (med andra ord för kapitalismens förmåga att anpassa sig) med hjälp av värdeminskning – de *specifika* former för kapitalförstörelse som inte bara hotar den mänskliga civilisationens överlevnad, utan till och med mänsklighetens fysiska överlevnad på vår planet.³⁶⁷

Det finns en uppenbar utväg, via en massiv omvandling av ”tjänster” till varuproducerande branscher (som ökar den totala värdeproduktionen). Det har i själva verket redan börjat inom centrala tjänsteområden som sjukvård, utbildning, banker och offentlig administration. Det visar hur fel det är att tala om senkapitalismen som ett postindustriellt samhälle.³⁶⁸ Tvärtom går vi först nu in i en tidsperiod av fullständig industrialisering av en hel rad branscher som hittills har undkommit den processen. Men det skjuter bara upp räkningskapens timma. Ty efter en viss övergångsperiod skapar industrialiseringen av tjänstesektorerna samma massiva mekanisering, halvautomatisering och fullständiga automatisering, där mikroprocessorerna redan tillhandahåller de nödvändiga tekniska verktygen (samma sak gäller för övrigt industrialiseringen av de underutvecklade länderna som en utväg ur den strukturella krisen). Så det går inte att se hur kapitalismen ska kunna undvika sitt slutgiltiga öde: ekonomisk kollaps.

I och med utvecklingen av halvautomatisering och automatisering sker dessutom en ny betydande omkastning av den revolution som kapitalismen hela tiden skapar av arbetets organisering och den faktiska arbetsprocessen. Det blir oundvikligt med ett storskaligt återinförande av intellektuellt arbete i produktionsprocessen, tillsammans med åtminstone en relativ nedgång för den enorma uppstyckning av arbetet som kännetecknade taylorismen. Ju mer lönearbetet används för att övervaka och underhålla känslig och dyr utrustning, desto mer blir dess yrkeskunnande, kulturnivå och grad av inblandning i produktionsprocessen en oundgänglig del för att reproducera kapitalet. Följakt-

³⁶⁶ Se Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, tillägg: ”Men en utveckling av produktivkrafterna, som minskade arbetarnas absoluta antal, d.v.s. i själva verket satte hela nationen i stånd att fullborda sin totalproduktion på kortare tid, skulle framkalla revolution, därför att den satte flertalet av befolkningen ur funktion.”

³⁶⁷ Jag kan inte här behandla frågan om ”tillväxtens gränser”, som en del personer har hävdad finns inneboende, inte i det kapitalistiska produktions sättet som sådant men i själva den storskaliga industriproduktionen, som oundvikligen sägs göra slut på naturresurserna. Marx var ytterst medveten om detta problem. (se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 47, avdelning 5, och första bandet, kapitel 13, avdelning 10). Men han såg det som en biprodukt av de specifika (och förvrängda) former som kännetecknade den teknologiska utvecklingen under kapitalismen, inte som ett oundvikligt resultat av att tillämpa naturvetenskapen på produktionen. Det betyder att problemet går att lösa inom andra sociala ramar, utan att mänskligheten måste avstå från fördelarna av att frigöra sig från det okreativa mekaniska arbetet. En del av de mest skarpsinniga icke marxistiska kritikerna av dagens kapitalistiska samhälle utifrån ekologisk ståndpunkt har kommit till liknande slutsatser: se t ex, Barry Commoner, *Cirkeln sluter sig: naturen, människan och teknologin*, Stockholm: Aldus/Bonnier, 1972; Harry Rothman, *Murderous Providence*, London, 1972.

³⁶⁸ Se t ex, Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York 1973.

ligen utvecklas inte bara det objektivt socialiserade arbetets samarbetande kvalitéer i fabriken till en högre nivå, utan dessutom tar arbetarnas medvetenhet om att de kan sköta fabriken istället för kapitalisterna ett jättesteg framåt. Således blir de kapitalistiska produktionsförhållandenas ökande kris (både objektivt och subjektivt, dvs. vad gäller deras legitimitet i ögonen på arbetarklassen och allt större delar av befolkningen i sin helhet), och den utmaning som arbetarnas strider innebär för dessa produktionsförhållanden, en väsentlig del av systemets tendens att kollapsa.

Men det är uppenbart att denna trend att uppgradera arbetet inom de produktiva sektorerna med högst teknologisk utveckling, med nödvändighet måste beledsagas av sin egen negation: en ökad massarbetslöshet inom befolkningens marginaliserade sektorer, bland de som "faller ur" och alla de som den kapitalistiska teknologins "slutliga" utveckling stöter ut ur produktionsprocessen. Det betyder bara att det ökande ifrågasättandet av de kapitalistiska produktionsförhållandena på fabriken åtföljs av ett ökande ifrågasättande av alla borgerliga förhållanden och värderingar i samhället i sin helhet, som också utgör en viktig och periodvis explosiv beståndsdel i kapitalismens tendens att till slut falla samman.

Som jag sa tidigare, blir det inte nödvändigtvis ett sammanbrott till förmån för en högre samhällsorganisation eller civilisation. Just som en funktion av kapitalismens själva förfall visar sig allt fler tecken på kulturell urartning, tillbakagång på ideologins område och vad gäller respekt för mänskliga rättigheter, jämsides med den oavbrutna raden olikartade kriser som detta förfall kommer att ställa oss inför (redan har ställt oss inför). Barbari som ett möjligt resultat av systemets sammanbrott är ett mycket mer konkret och tydligt perspektiv idag än vad det var på 1920- och 1930-talen. Till och med Auschwitz' och Hiroshimas fasor kommer att verka lindriga jämfört med de fasor som ett fortsatt förfall av systemet kommer att ställa mänskligheten inför. Under dessa omständigheter blir kampen för ett socialistiskt resultat en kamp för själva den mänskliga civilisationens och människorasens överlevnad. Som Marx har visat, förenar proletariatet alla de objektiva förutsättningar för att med framgång föra denna kamp. Idag är detta mer sant än någonsin. Och proletariatet har åtminstone möjlighet att även skaffa sig de subjektiva förutsättningarna för världssocialismens seger. Huruvida denna möjlighet verkligen kommer att förverkligas beror när det kommer till kritan på de organiserade revolutionära marxisternas ansträngningar att förena sig med proletariatets spontana periodvisa försök att omorganisera samhället i socialistisk riktning och leda det mot tydliga mål: erövrandet av statsmakten och en radikal social revolution. Jag ser ingen anledning att vara mer pessimistisk vad gäller resultatet av denna strävan idag än vad Marx var när han skrev *Kapitalet*.